WERNER RÖSENER

ȚĂRANII ÎN ISTORIA EUROPEI

CONSTRUCȚIA EUROPEI

POLIROM

Werner Rösener, născut în 1944, a devenit un nume cunoscut, în spațiul german și nu numai, prin lucrări despre istoria socială a Evului Mediu târziu. În prezent, este referent științific la Institutul „Max Planck" din Göttingen.

This book is part of the international series **The Making of Europe** of which Jacques Le Goff is the General Editor and C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung in Munich – Germany, Blackwell Publishers Oxford – UK, Editorial Critica in Barcelona – Spain, Gius – Laterza & Figli in Rome – Italy, Editions du Seuil in Paris – France are the original Publishers. By arrangement of the Literary Agency Eulama, Roma – Italy.

Werner Rösener, *Die Bauern in der europäischen Geschichte*

© 1993 by C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung (Oscar Beck), München

© 2003 by Editura POLIROM, pentru prezenta traducere

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iași, B-dul Carol I nr. 4, P.O. BOX 266, 700506
București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33, O.P. 37;
P.O. BOX 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

RÖSENER, WERNER

Țăranii în istoria Europei / Werner Rösener; trad. de Maria-Magdalena Anghelescu; cuvânt înainte de Jacques Le Goff – Iași: Polirom, 2003

264 p.; 20 cm (Construcția Europei)

ISBN: 973-681-303-7

I. Anghelescu, Maria-Magdalena (trad.)

316.343.64(4)

Printed in ROMANIA

CONSTRUCȚIA EUROPEI

Werner Rösener

ȚĂRANII ÎN ISTORIA EUROPEI

Traducere de Maria-Magdalena Anghelescu

POLIROM
2003

Cuvânt înainte

Europa se construieşte. Iată o mare speranţă, care se va înfăptui numai dacă se va ţine seama de istorie: o Europă fără istorie ar fi orfană şi nenorocită. Pentru că ziua de astăzi se trage din cea de ieri, iar ziua de mâine este rodul trecutului. Un trecut ce nu trebuie să paralizeze prezentul, ci să-l ajute să fie diferit în fidelitate şi nou în progres. Între Atlantic, Asia şi Africa, Europa noastră există cu adevărat de o vreme extrem de îndelungată, desenată de geografie şi modelată de istorie, încă din timpurile când grecii i-au dat numele pe care-l poartă. Viitorimea trebuie să se sprijine pe aceste moşteniri care, încă din Antichitate, ba chiar din preistorie, au îmbogăţit Europa treptat, făcând-o extraordinar de creativă în unitatea şi în diversitatea ei, inclusiv într-un context mondial mai amplu.

Seria „Construcţia Europei" apare din iniţiativa a cinci edituri de limbi şi naţionalităţi diferite (Beck din München, Basil Blackwell de la Oxford, Crítica din Barcelona, Laterza de la Roma şi Bari şi Seuil din Paris) şi urmăreşte să arunce o lumină asupra construirii Europei şi a punctelor de forţă din cursul acesteia ce nu trebuie uitate, fără a disimula dificultăţile moştenite din trecut. În tendinţa lui către unitate, continentul a trăit discordii, conflicte, divizări şi contradicţii interne. Această serie nu le va ascunde; angajarea în mişcarea europeană trebuie realizată în deplina cunoaştere a trecutului şi, de asemenea, în perspectiva viitorului. De aici titlul „activ" al seriei. De fapt, nu ni se pare că a sosit timpul pentru a scrie o istorie sintetică a Europei. Lucrările pe care le propunem aparţin celor mai buni istorici din zilele noastre, inclusiv neeuropeni, fie că sunt sau nu deja afirmaţi. Ei vor aborda problemele esenţiale ale istoriei Europei în diferite domenii – economic, politic, social, religios, cultural – sprijinindu-se pe îndelungata tradiţie istoriografică ce se întinde de la Herodot până la noile concepţii elaborate în Europa în cursul secolului XX, şi mai cu seamă în ultimele decenii, concepţii care au reînnoit în profunzime ştiinţa istoriei. Mulţumită dorinţei lor de claritate, aceste eseuri sunt accesibile inclusiv publicului larg.

Ambiţia noastră este de a aduce elemente de răspuns la marile întrebări ce stau în faţa celor care construiesc şi care vor construi Europa şi, de asemenea, în faţa tuturor celor ce se interesează de Europa: „Cine suntem? De unde venim? Încotro ne îndreptăm?".

Jacques Le Goff
coordonator

1

Viaţa rurală în conflictul de opinii

Politica agrară europeană şi problemele tot mai mari ale gospodăriilor familiale rurale au revenit de câtva timp în prim-plan şi domină discuţiile actuale cu privire la ţărănimea europeană. Economia agrară a Uniunii Europene cunoaşte în această perioadă o schimbare structurală profundă, care se va accentua şi mai mult în urma apariţiei unei pieţe interne europene. Periclitarea existenţei, supraproducţia şi distrugerea mediului sunt câteva aspecte principale ale acestor transformări economice şi sociale; ele confruntă ţărani şi consumatori, politicieni şi oameni de ştiinţă cu o serie de probleme greu de rezolvat. Trebuie să ne gândim în acest context la faptul că moartea gospodăriilor agricole, supraproducţia nechibzuită, distrugerea mediului şi exploatarea agrară a ţărilor în curs de dezvoltare sunt strâns legate între ele şi li se pot descoperi rădăcini comune. Ele sunt consecinţele inevitabile ale revoluţiei tehnico-agrare, marcată de mecanizare şi chimizare, din secolele al XIX-lea şi XX, precum şi ale industrializării agriculturii în secolul trecut. Progresul economiei agrare, care, în baza înaltei sale creşteri a productivităţii, părea odinioară de viitor, a devenit contraproductiv; costurile lui ulterioare, economice, sociale şi ecologice, sufocă astăzi, în principalele ţări ale Europei, utilitatea sa iniţială şi fac să apară întrebări cu privire la cauzele acestei evoluţii fatale pentru ţărănimea europeană.

Dar universul vieţii rurale atrăsese încă de mult atât interesul public general, cât şi pe cel al cercetării ştiinţifice. Mai ales periclitarea ţărănimii tradiţionale, pericolul dispariţiei satului arhaic şi distrugerea progresivă a mediului au fost în mod evident cele care au îndreptat atenţia unor largi straturi ale populaţiei către problemele universului ţărănesc-agrar. Cercetarea ştiinţifică în domeniul ţărănimii şi al fenomenelor societăţii rurale s-a desfăşurat pe fundalul

dezvoltării societăţii burgheze-urbane moderne şi al procesului de industrializare, care a modificat fundamental economia europeană în secolele al XIX-lea şi XX. Se pot distinge aici două poziţii opuse: pe de o parte, o viziune conservatoare asupra ţărănimii, iar pe de altă parte, o direcţie critică, ce atrage atenţia asupra aspectelor neplăcute ale vieţii rurale.

Sub influenţa anumitor filozofi, istorici şi sociologi, a apărut o direcţie conservatoare, ce vede viaţa urbană modernă ca o expresie a nivelării, anonimatului, înstrăinării şi comercializării şi evidenţiază în cazul satului tradiţional viaţa contemplativă, asistenţa reciprocă şi apropierea ţăranilor de natură. În distincţia, devenită celebră, pe care o operează F. Tönnies, satul tradiţional devine conceptul însuşi de „comunitate", de care se delimitează negativ viaţa modernă a metropolei ca „societate". Modificările din viaţa satului sunt caracterizate critic şi cu părere de rău drept o trecere de la comunitatea rurală la societatea rurală; se subliniază de asemenea dezrădăcinarea omului în cursul acestui proces, ca şi ancorarea lui iniţială în relaţiile de rudenie şi vecinătate.

În centrul strădaniilor restauratoare ale ideologilor conservatori a stat deseori ţărănimea vechii Europe, al cărei mod de viaţă idealizat a fost opus înnoirilor din domeniile urban-industriale, cu pretinsa lor decadenţă. Spre deosebire de criticii liberali şi socialişti, W.H. Riehl lăuda influenţa conservatoare a ţăranilor în Revoluţia de la 1848, graţie căreia ar fi fost salvate tronurile principilor germani. „Ţăranul are în patria noastră o pondere politică mai mare decât în aproape toate celelalte ţări ale Europei; ţăranul este viitorul naţiunii germane. Viaţa noastră naţională se împrospătează şi întinereşte în permanenţă prin ţărani. Dacă nu vom lăsa să prolifereze proletariatul ţărănesc, nu vom avea a ne teme de cel meşteşugăresc şi literar... Cele mai mari greşeli pe care le face statul birocratic de cincizeci de ani încoace provin din faptul că a înţeles total greşit firea ţăranului german şi a uitat principiul suprem că forţa conservatoare a statului rezidă în clasa ţărănească. Revoluţia din 1848 ne-a arătat într-adevăr cât de greşită a fost acea înţelegere."[1]

Dar idealizarea formei ţărăneşti de viaţă şi elogiul energiei ţărănimii rezistente împotriva curentelor decadente din lumea modernă se regăsesc nu numai la etnografi germani ca Riehl. Întâlnim şi în literatura franceză, engleză şi italiană a secolelor al XIX-lea şi XX o mulţime de mărturii în care viaţa la ţară este opusă, prin

înfrumuseţare şi nostalgic, vieţii agitate din centrele industriale. Secătuiţi de suprasolicitarea şi constrângerile vieţii citadine, aceşti autori vedeau salvarea în întoarcerea la ţară; în mijlocul unei societăţi metropolitane resimţite ca inumană, ei tânjeau după un mod de viaţă mai simplu, guvernat de legi mai puţine, pe care sperau să-l găsească la ţară. Această nostalgie s-a cristalizat în operele a numeroşi scriitori, etnologi şi sociologi, în care este prezentată concepţia conform căreia vechea cultură rurală a fost mai umană şi mai aservită bunăstării individuale decât societatea industrială modernă, care a eliminat formele de viaţă tradiţionale de la sat.

Acestei judecăţi conservatoare în privinţa vieţii rurale i se opune o direcţie critică, a cărei tradiţie, începând de la naţionaliştii secolului al XVIII-lea şi trecând prin reformatorii sociali ai secolului al XIX-lea, ajunge până la reprezentanţii „teoriei critice" moderne. Ea caracterizează satul – şi în acelaşi sens familia ţărănească – drept o uniune forţată şi coercitivă, o celulă germinativă a atitudinii autoritare, structural incapabilă de maturizare. Reprezentanţii acesteia susţin că forma socială rurală împiedică propria sa emancipare şi clarificare; impulsurile venite din afară nu conduc nici ele, în cadrul rural, la o schimbare calitativă. Th. Adorno, un reprezentant de frunte al teoriei critice, vorbeşte în privinţa satului chiar despre o „datorie de deprovincializare". Imaginea acestei direcţii filozofice despre omul rural este deseori depreciativă şi în tonuri pesimiste; ţăranii sunt alteraţi caracterial de formaţiunea socială numită sat, latura întunecată a existenţei lor este îngroşată. Satul şi locuitorii lui nu sunt consideraţi în stare de o transformare socio-culturală care să producă „deprovincializarea"; această transformare trebuie să vină din afară sau să fie provocată prin educaţie şi explicaţie. Faţă de o atare caracterizare a lumii rurale, societatea citadin-burgheză întruchipează indubitabil jumătatea mai bună a culturii umane.

Şi în literatura socialistă din secolele al XIX-lea şi XX, ţăranilor li se contestă de regulă capacităţile politice progresiste şi competenţa socială autonomă. Fixaţi asupra ideii eliberării clasei muncitoare progresiste, nici Karl Marx, nici Friedrich Engels nu s-au ocupat în detaliu de stratul social al ţărănimii, fiind absolut convinşi de dispariţia iminentă a acestei clase de populaţie depăşite, din epoca preindustrială. Încă din celebrul *Manifest comunist* (1848), ei lăudau caracterul progresist al burgheziei citadine, pe care îl opuneau

obtuzităţii populaţiei de la ţară. Burghezia smulsese deja o bună parte a populaţiei săteşti din „idioţenia vieţii rurale". Pentru Marx şi Engels, şi proprietatea ţărănească asupra pământului era o fosilă a epocilor trecute, condamnată să dispară treptat. Aparţinând stării mijlocii, ţăranii formau o clasă conservatoare, chiar reacţionară, combătând burghezia progresistă, ca să-şi salveze de la dispariţie existenţa lor de clasă mijlocie. În primul volum al principalei sale opere, *Capitalul* (1867), Marx defineşte ţăranul chiar ca un „bastion al societăţii învechite", care va fi inevitabil nimicit de evoluţia istorică.[2] Totodată, el se exprimă depreciativ la adresa gospodăriei familiale ţărăneşti şi o caracterizează batjocoritor drept „cea mai inveterat-leneşă şi iraţională întreprindere", care va dispărea curând, în paralel cu pătrunderea tehnicii agrare moderne. Dar aici trebuie să atragem atenţia asupra faptului că Marx nu cunoştea realitatea economică a gospodăriei ţărăneşti şi o judeca numai din perspectiva unei erudiţii burgheze sterile.

În scrierile de istorie contemporană ale lui Marx şi Engels străbate uneori o ură făţişă împotriva ţăranilor. Marx era supărat în special pe ţăranii francezi, care, în timpul Revoluţiei din 1848-'49, au sprijinit regimul conservator al lui Napoleon al III-lea. Atitudinea de atunci a ţărănimii franceze revela, după părerea sa, inconfundabil, fizionomia unei clase barbare, reacţionare. „Dinastia Bonaparte nu reprezintă ţăranul revoluţionar, ci pe cel conservator, nu ţăranul care, depăşindu-şi condiţia socială de viaţă, face să dispară parcela, ci ţăranul care vrea mai degrabă să o consolideze, nu populaţia rurală care, prin propria ei energie, aderând la lupta oraşelor, răstoarnă vechiul regim, ci dimpotrivă, cea care, închisă cu obtuzitate în acest vechi regim, susţine că se vede salvată de fantoma imperiului şi avantajată dimpreună cu parcela sa. Ea nu reprezintă raţionalismul, ci superstiţia ţăranului, nu judecata, ci prejudecata sa."[3]

Şi Engels biciuia într-un mod similar „spiritul obtuz mărginit", „orbirea" şi „prostia supărătoare" ale ţăranului; ca şi Marx, el îl înfiera ca pe un barbar în lumea modernă. Ţăranul - spunea el - este, atât în Germania, cât şi în Franţa, „barbarul în mijlocul civilizaţiei". Engels punea această poziţie aparte a ţăranului pe seama particularităţii formei de viaţă ţărăneşti şi utiliza pentru aceasta explicaţii stereotipe. „Izolarea ţăranului într-un sat îndepărtat, cu o populaţie puţin numeroasă, care se schimbă numai o dată cu generaţiile, munca resemnată, uniformă, care îl leagă de glie mai mult

decât orice iobăgie şi care rămâne permanent aceeaşi din tată în fiu, stabilitatea şi uniformitatea tuturor condiţiilor de viaţă, îngrădirea în care familia devine pentru el cea mai importantă, cea mai hotărâtoare relaţie socială - toate acestea restrâng ortizontul ţăranului la cele mai înguste limite cu putinţă în societatea modernă. Marile mişcări din istorie trec pe lângă el, îl târăsc din când în când cu ele mai departe, dar fără ca el să aibă vreo idee despre natura forţei motrice, despre apariţia ei, despre scopul ei."[4]

Alături de aceste exprimări clare ale antipatiei şi dispreţului faţă de ţărani, se găsesc la Marx şi Engels şi câteva trimiteri la rolul progresist pe care ţăranii l-ar putea juca totuşi în istorie. Dar condiţia ar fi ca proletariatul să trezească mai întâi latenţele revoluţionare ale populaţiei rurale, care fusese ademenită până atunci, cu false făgăduinţe, în ghearele reacţiunii. Însă, în zadar căutăm la cei doi clasici ai socialismului un efort serios de apreciere corectă a condiţiilor de viaţă rurale: forma de viaţă ţărănească le era pe de o parte prea străină, iar pe de altă parte le părea prea lipsită de importanţă, de vreme ce ţăranii aveau să fie oricum depăşiţi în curând de progresul social. Căci mica gospodărie ţărănească era - după cum afirma o scriere polemică mult citită pe atunci, al cărei coautor este Marx (*Eccarius*, 1869) - un obstacol în calea dezvoltării economice şi sociale, o „greutate de plumb" de care mişcarea muncitorească se împiedica pretutindeni; ea nu îşi demonstrase nicăieri valabilitatea şi nu putea fi un partener de încredere pentru industria modernă şi progresul social.

Teza generală cu privire la superioritatea economică a marii întreprinderi faţă de mica întreprindere şi cu privire la consecutiva înlocuire inevitabilă a micii întreprinderi din sectorul industrial-meşteşugăresc a fost aplicată pur şi simplu de marxism în domeniul agrar. La congresele Asociaţiei Internaţionale a Muncitorilor, înfiinţată în 1864 la Londra [Internaţionala I, n.t.], tratându-se probleme agrare, teza despre superioritatea marii gospodării agricole faţă de mica gospodărie ţărănească a devenit o componentă solidă a doctrinei socialiste. În manifestul genevez s-a stabilit prin urmare doctrinar: „De aceea micile gospodării ţărăneşti sunt condamnate inevitabil şi implacabil la o moarte treptată de omnipotenţa capitalului, de influenţa ştiinţei, de mersul lucrurilor şi de interesul întregii societăţi". Pentru partidele socialiste, reieşea de aici sarcina de a-i convinge pe ţărani şi pe muncitorii agricoli de această certitudine. Cu cât mai repede se asocia populaţia rurală uniunii muncitoreşti urbane, cu atât mai

curând avea să se ivească ziua izbăvirii ţăranilor. Dar succesul agitaţiei socialiste a fost egal cu zero în rândul ţărănimii. Ţăranii proprietari de pământ au respins plini de consternare noua doctrină a proprietăţii comune asupra pământului şi a gospodăririi lui colective; şi astfel, mişcarea socialistă nu numai că nu a găsit nici o susţinere în rândul populaţiei rurale, dar a generat chiar, în multe regiuni, o atmosferă antisocialistă.

Cel care a contrazis însă, chiar din sânul Internaţionalei, doctrina agrară a adepţilor lui Marx a fost socialistul francez P.J. Proudhon. Categorisit în bătaie de joc de Marx ca „mic burghez", Proudhon s-a orientat spre idealul unei societăţi viitoare de ţărani liberi, care să trăiască din munca lor independentă, pe mica lor proprietate agrară. Cum această consimţire de principiu la economia ţărănească familială contrazicea doctrina marxistă, încă de la al doilea congres al Internaţionalei, de la Lausanne (1867), s-a ajuns la controverse violente. La cele două congrese care au urmat, delegaţii au votat apoi, cu toate protestele proudhoniştilor, o rezoluţie ce se pronunţa deschis în favoarea întovărăşirii proprietarilor de pamânt; Marx îşi impusese punctul de vedere în controversa cu Proudhon.

Când, spre sfârşitul secolului al XIX-lea, a apărut o nouă critică la adresa doctrinei marxiste în privinţa problemei agrare, iar gospodăria ţărănească familială şi-a dovedit vitalitatea în pofida oricăror prognoze de dispariţie, s-a implicat în discuţie şi Engels. În articolul său *Problema ţăranilor în Franţa şi Germania* (1894), el aborda critic pretenţiile socialiştilor cu privire la un program de protecţie a ţăranilor şi sublinia datoria socialiştilor de a-i convinge pe ţărani de lipsa de speranţă a situaţiei lor. „Este o certitudine absolută că marea producţie capitalistă va depăşi micile lor gospodării învechite şi neputincioase, cum depăşeşte un tren care merge pe şine o tărăboanţă."[5] Pentru mica gospodărie ţărănească nu mai exista prin urmare absolut nici o şansă de viitor.

Poziţia doctrinară a marxiştilor în problema agrară este evident în directă legătură cu viaţa citadină a celor mai mulţi socialişti şi cunoştinţele lor lacunare în privinţa condiţiilor de trai de la ţară. În societatea cu amprentă citadină şi industrială a secolelor al XIX-lea şi XX, mai ales celor cu studii superioare şi muncitorilor din industrie le-a fost greu să sesizeze condiţiile de viaţă de la ţară şi situaţia reală a populaţiei rurale. Cei mai mulţi economişti, sociologi şi istorici au plasat de aceea în centrul cercetărilor proprii transformarea

civilizaţiei citadine şi industriale. Astfel, ei s-au ocupat în primul rând de fenomene ca geneza statului modern şi a formelor sociale moderne, progresul industrializării, creşterea oraşelor şi dezvoltarea altor norme şi criterii valorice, dar mai puţin de teme privind societatea preindustrială şi cultura ţărănească, care le-au devenit tot mai străine şi au alunecat într-un plan secund.

Mobilizat de problemele presante ale Lumii a Treia, în primele decenii de după al doilea război mondial s-a trezit totuşi un nou interes pentru structurile societăţilor agrare şi pentru istoria ţărănimii europene. Mai ales antropologia socială şi culturală s-a dezvoltat în multe ţări, devenind o disciplină de cercetare recunoscută, şi a condus la o nouă concepţie asupra societăţii ţărăneşti, care se deosebea clar atât de idealizarea conservatoare a satului, cât şi de perspectiva raţionalist-critică, şi ajungea la o apreciere mai justă a existenţei ţărăneşti în diversele ei aspecte. Modul în care antropologia socială aborda societatea ţărănească era susţinut de un spectru larg de problematizări şi de o colaborare interdisciplinară fertilă între antropologi, etnologi, sociologi şi istorici. Conceptul de *peasant society* născut din aceasta, care a fost dezvoltat de oameni de ştiinţă precum R. Redfield, L.A. Fallers şi E.R. Wolf mai întâi în ţările Americii Latine, Africii şi Asiei, corespundea structurii societăţii ţărăneşti şi putea fi aplicat şi realităţilor europene.

Or, care sunt principalele caracteristici ale unei „societăţi ţărăneşti"? O *peasant society* se deosebeşte structural atât de societatea primitivă tribală (*tribal society*), cât şi de societatea industrială modernă (*industrial society*). Ţăranii formează grupul principal al unei societăţi bazate pe diviziunea muncii, în care nu toţi oamenii sunt ocupaţi în agricultură; pe lângă lucratul pământului, există diferite profesii meşteşugăreşti şi comerciale. Societatea rurală presupune, pe lângă ţărani, şi pieţe, aşa încât apar în permanenţă relaţii reciproce oraş-sat. Produsele agrare constituie cea mai mare parte din bunurile de consum necesare; acestea se produc în gospodăriile ţărăneşti familiale, relativ autarhice. Segmentul ţărănesc al societăţii în ansamblul ei se caracterizează printr-o constrângere puternică exercitată de tradiţie şi – spre deosebire de societatea industrială modernă – prin solide legături locale de grup. O altă caracteristică a societăţilor ţărăneşti este dominarea lor de către persoane care nu fac parte din ţărănime; ţăranii sunt dependenţi de stăpâni puternici, cărora sunt obligaţi să le plătească dări şi să le facă servicii.

După E.R. Wolf, importanţa istorică a societăţilor ţărăneşti rezidă în special în faptul că societăţile industriale moderne şi-au clădit temeliile în esenţă pe acestea. Societăţile ţărăneşti se deosebesc de societăţile primitive în special prin pronunţatele relaţii de piaţă; ţăranii îşi duc surplusul de produse în târguri, care mai târziu se dezvoltă, devenind deseori oraşe. Ţăranii sunt de altfel integraţi într-o formaţiune politică, ai cărei membri neţărani ridică pretenţii de dominaţie asupra ţăranilor şi stabilesc chiar sancţiuni pentru a-şi impune aceste pretenţii. L.A. Faller a cercetat amănunţit raportul ţăranilor cu societatea globală. Gospodăriile ţărăneşti, unităţile de bază ale societăţii ţărăneşti (*peasant society*), sunt semiautonome pe tărâm economic, în măsura în care, deşi practică o economie de autoaprovizionare, depind şi de ceea ce scot pe piaţă, adică de comerţ. Şi din punct de vedere politic familiile ţărăneşti şi formaţiunile rurale sunt semiautonome, şi până şi în domeniul cultural există o cultură populară ţărănească, alături de cultura înaltă urbană.

Conceptul de *peasant society* folosit de antropologia socială sesizează indubitabil aspecte importante ale societăţilor ţărăneşti şi se poate aplica şi societăţilor agrare europene din Evul Mediu şi de la începutul epocii moderne, în care o populaţie majoritar ţărănească îşi agonisea veniturile din economia agrară, se supunea unor rânduieli tradiţionale şi era caracterizată de o formă de economie specifică, o mentalitate specifică şi un mod de viaţă specific. Această nouă perspectivă ţine cont, pe de o parte, de relativa autonomie a situaţiei rurale şi ia, pe de altă parte, în serios tiparele speciale de gândire şi comportament ale populaţiei ţărăneşti. În acest mod se pot înţelege mai bine şi pot fi puse într-o corelaţie generală fenomene variate precum gospodăria ţărănească familială, dependenţa seniorială, sistemul de valori tradiţional şi formele specifice de rezistenţă. Dar autonomia vieţii ţărăneşti nu trebuie accentuată, totuşi, prea tare, căci, până la eliberarea lor, ţăranii din Evul Mediu şi din epoca modernă au fost constrânşi de influenţele dominaţiei feudale.

Problemele crescânde ale ţărilor în curs de dezvoltare, marcate preponderent de o economie agrară, au favorizat fără îndoială o redirecţionare a atenţiei societăţilor industriale europene spre propriul lor trecut rural şi au stimulat cercetările în domeniul ţărănimii europene. Fenomene ca recoltele proaste, constrângerea populaţiei, catastrofele produse de foamete, insuficienţa pământului şi migraţiile ţărănimii, care se întâlnesc în multe ţări din Lumea a Treia, erau

omniprezente şi în societăţile agrare din Europa preindustrială. O privire asupra ţărilor în curs de dezvoltare din Asia, Africa şi America Latină ne arată că marea majoritate a populaţiei de pe glob este formată şi astăzi din ţărani şi se hrăneşte din agricultură şi creşterea vitelor. Dependentă de vreme, climă şi producţia agricolă, ea se află deseori la limita subzistenţei.

Euforia din politica de dezvoltare a anilor '50 şi '60 a fost atenuată de gravele greşeli din ultima vreme. În special în politica agrară a ţărilor în curs de dezvoltare, au ieşit la lumină câteva insuccese ce proveneau în mod evident din aprecieri greşite şi insuficienta cunoaştere a formelor economiei ţărăneşti tradiţionale. În planificarea economiei s-a acordat multă vreme un loc privilegiat industrializării rapide a ţărilor în curs de dezvoltare, astfel încât sectorul agricol juca un rol subordonat faţă de sectorul industrial. Şi chiar în agricultură s-au finanţat cu predilecţie mari proiecte spectaculoase, precum barajele şi instalaţiile de irigaţii costisitoare. Proiectele de acest fel aveau să modernizeze agricultura „înapoiată" şi să „deschidă" structura economică şi socială tradiţională.

Abia în anii '80 s-a ajuns, în contextul exploziei demografice, al protejării mediului şi al unor insuccese apărute, la acordarea unei atenţii sporite chestiunilor agrare în politica de dezvoltare. Evoluţii spectaculoase, ca distrugerea pădurilor, înrăutăţirea solului şi pagubele pustiitoare produse de eroziune, au avut drept cauză, într-o oarecare măsură, greşeli ale politicii agrare. Printre acestea se numărau în special judecăţile eronate în privinţa micilor gospodării ţărăneşti, care au fost subapreciate în privinţa capacităţii lor de adaptare. Agricultura ţărănească, dominantă în multe ţări în curs de dezvoltare, a fost considerată multă vreme înapoiată, judecând după teoriile evoluţioniste. Cercetările mai recente constată însă, chiar la micile gospodării ce practică o economie preponderent de subzistenţă, o flexibilitate considerabilă şi o deschidere spre relaţiile de piaţă. Cum aproximativ 85% din producţia agricolă a ţărilor în curs de dezvoltare provine din gospodăriile ţărăneşti familiale, politica de dezvoltare rurală ar trebui să aibă în primul rând în vedere încurajarea micilor gospodării ţărăneşti. Micile gospodării sunt în multe ţări în curs de dezvoltare vizibil mai productive decât marile gospodării, astfel încât o iniţiativă de acest fel ar promite succese mai mari. Reconsiderarea gospodăriei ţărăneşti familiale a fost influenţată în deceniile trecute în special de scrierile agronomului rus A. Ciajanov,

care a făcut cercetări ample referitor la formele de gospodărie ţărănească şi a ajuns la o teorie impresionantă în privinţa gospodăriei ţărăneşti familiale. Aceasta subliniază structurile specifice ale economiei ţărăneşti şi legalitatea proprie a producţiei şi consumului în cadrul gospodăriei ţărăneşti familiale.

Noi stimuli pentru meditaţia pe tema principiilor ţărănimii europene au venit de la mişcarea ecologică. Ştirile despre distrugerea mediului, moartea pădurilor, catastrofele naturale şi pustiirea unor suprafeţe de pământ au avut între timp o rezonanţă profundă şi au provocat o mişcare puternică în favoarea conservării mediului, în care gospodăria ţărănească tradiţională joacă un rol important. Consecinţele ecologice ale întreprinderilor agrare şi ale unei agriculturi cu o productivitate tot mai ridicată nu mai pot fi ignorate. Nitraţi în apele freatice, reziduuri pesticide în alimente, torturarea animalelor prin creşterea lor în masă – aşa sunau câteva titluri din presa ultimilor ani, ori de câte ori era vorba despre agricultură şi mediu. Toate aceste fenomene au dus la o critică tot mai ascuţită a politicii agrare de până acum şi au făcut să apară cerinţa unei agriculturi adaptate ecologic. S-a recunoscut că, în multe regiuni, tocmai agricultura ţărănească este indispensabilă pentru conservarea peisajului şi a resurselor naturale. Ţăranul devine prin aceasta cultivatorul peisajului şi garantul unei economii agrare ce armonizează producţia agrară cu protecţia mediului. Aici se pune însă întrebarea: pe ce principii se bazează ţărănimea tradiţională din Europa şi ce elemente trebuie avute în vedere dacă vrem să conservăm forma de gospodărie ţărănească şi peisajul cultural cu amprentă ţărănească?

Politica agrară a ajuns însă nu doar din punct de vedere ecologic, ci şi economic, într-o criză gravă. Creşterile mari ale productivităţii din agricultură au condus în cadrul Uniunii Europene la o rată înaltă a supraproducţiei agricole; consecinţele acestei evoluţii au fost cheltuielile agrare crescute, însoţite de o scădere a veniturilor ţărăneşti. Piaţa agricolă europeană provoacă între timp costuri atât de mari, încât n-o să mai poată fi mult timp finanţată în forma actuală. Politica agrară este constrânsă prin urmare, vrând-nevrând, la o nouă orientare. Nici un alt sector economic nu s-a schimbat atât de rapid şi fundamental ca sectorul agrar. Dacă în 1960 mai erau ocupaţi în agricultura Uniunii celor şase 15 milioane de oameni, numărul lor a scăzut până în 1987 la 5 milioane, deci la o treime. În paralel cu emigrarea din sectorul agrar, s-a redus numărul

gospodăriilor ţărăneşti: din cele 6,4 milioane de gospodării din Uniunea celor şase existente în 1960, douăzeci de ani mai târziu nu mai rămăseseră decât 4,8 milioane. Această dispariţie a gospodăriilor a dus totodată la apariţia unităţii gospodăreşti mai mari şi la o specializare şi o mecanizare crescute. Agricultorii s-au concentrat tot mai mult asupra acelor ramuri de producţie în care vedeau cele mai bune şanse de succes, pe baza compoziţiei solului sau a posibilităţii de desfacere a mărfurilor.

Prin modificările structurale, multe sate au ajuns într-o criză existenţială gravă. Îmbătrânirea înaintată a populaţiei, acareturile pustii, emigrarea tineretului şi o infrastructură tot mai precară au fost consecinţele unei evoluţii ce a mers de multe ori în paralel cu o pierdere a identităţii locale şi regionale a populaţiei rămase pe loc. Din perspectiva acestei transformări a agriculturii şi a spaţiului agrar, rezultă întrebarea dacă mai putem ţine la idealul de până acum al politicii agrare europene: o agricultură caracterizată de predominanţa gospodăriei ţărăneşti familiale. Dacă vrem să fie păstrate o structură socială echilibrată şi un peisaj cultural cu amprentă ţărănească, o agricultură practicată pe suprafeţe de cultură uriaşe şi cu doar câteva gospodării mari este, desigur, nepotrivită. De marea criză existenţială a gospodăriilor ţărăneşti familiale a fost atins, din 1945 încoace, în special numărul mare de gospodării mici şi mijlocii, aşa încât se pune în principiu întrebarea dacă şi în ce condiţii agricultura cu tentă ţărănească mai are o şansă de viitor în Uniunea Europeană.

Criza agriculturii vest-europene nu este relativizată nici de faptul că agricultura est-europeană se află într-o situaţie şi mai dificilă din punct de vedere economic şi social. De la colectivizarea forţată şi precipitată sub Stalin şi de la lichidarea brutală a culacilor, agricultura sovietică aflată sub o conducere centralizatoare a trebuit să învingă probleme mari de producţie şi aprovizionare. Criza agriculturii ruse îşi face simţită prezenţa în strangularea aprovizionării cu alimente, în necesitatea importurilor masive de cereale şi în subvenţiile ridicate pentru sectorul agrar. Capacitatea redusă de producţie a economiei agrare ruse devine evidentă în special în comparaţie cu situaţia americană: în timp ce în Rusia 20% din populaţia salariată mai activează încă în sectorul agrar, în agricultura Statelor Unite – cu un mare surplus de produse agricole – nu mai găsim decât 3% din populaţia salariată. Standardul de viaţă al

populaţiei rurale ruse este relativ scăzut, dotarea satelor cu mecanisme de aprovizionare e cât se poate de precară. Infrastructura insuficientă face ca în Rusia părţi considerabile ale producţiei agricole să se piardă, nu numai la strângerea recoltei, ci şi prin degradările provocate de stocările necorespunzătoare.

După reformele iniţiate de şefii de partid poststalinişti şi mai ales de Gorbaciov, poziţia socială a ţăranilor colhoznici şi a agricultorilor s-a ameliorat, ce-i drept, dar populaţia rurală reprezintă tot punctul cel mai slab al societăţii. Pe lângă gospodăriile de stat (*sovhoz*) şi tovărăşiile de producţie (*kolhoz*), gospodăriile de pe proprietăţile private constituie încă, în mod surprinzător, un suport important pentru aprovizionarea populaţiei cu produse mai rafinate. Deşi această „economie secundară" privată nu reprezenta în 1976 decât 1,25% din întreaga suprafaţă agricolă utilă, aici se produceau 64% din toţi cartofii şi 22% din preparatele de carne şi lapte. Numai printr-o creştere a productivităţii agriculturii în gospodăriile de stat şi colhozuri se va putea asigura gradul de autoaprovizionare a Rusiei – care acum nu părea a fi asigurat – şi o creştere a standardului general de viaţă. Practica de ani de zile a refuzului unor paşapoarte normale pentru ţăranii colhoznici era un indiciu indubitabil al faptului că o emigraţie necontrolată din sectorul agrar putea uşor să iasă din matcă şi să devină o fugă generală de la ţară, ce n-ar mai fi putut fi ţinută în frâu. Menţinerea legării oficiale de glie era, prin urmare, un semn că economia sovietică încremenise la un nivel extrem de scăzut al liberei întreprinderi în sectorul agrar şi în standardul de viaţă al populaţiei rurale.

E drept că, după al doilea război mondial, modelul sovietic al agriculturii colectivizate a fost aplicat în toate statele est- şi central-europene ocupate de trupele sovietice, dar în Polonia, Ungaria şi Cehoslovacia colectivizarea nu a fost îndeplinită cu aceeaşi consecvenţă. Lăudată cu entuziasm de comunişti drept soluţie a tuturor problemelor agrare, asocierea reformei agrare cu etatizarea a întâmpinat aproape pretutindeni o opoziţie puternică. Şi cu cât mai energic era continuată colectivizarea, cu atât mai adâncă era, în multe părţi, amărăciunea ţăranilor loviţi de aceasta. Populaţia rurală a ajuns astfel la o atitudine generală de respingere faţă de potentaţii stalinişti. Colectivizarea s-a practicat în continuare energic, cu mijloace de constrângere politice, şi şi-a pus decenii de-a rândul amprenta asupra regimului agrar est-european. Dar rezultatele ei au fost

dezamăgitoare – o consecinţă la care au conlucrat rezistenţa ţărănească, proasta organizare a întovărăşirilor de producţie, dotarea insuficientă a gospodăriilor colective cu capital şi înăbuşirea în forţă a oricărei iniţiative autonome.

Cu toate lipsurile sale, colectivizarea a rămas multă vreme, în majoritatea statelor est- şi central-europene, obiectivul politicii agrare oficiale. Aceasta a dus la o transformare fundamentală a structurii agrare şi a condiţiilor de viaţă rurale din ţările respective, astfel încât o revenire la agricultura privată, aşa cum încearcă în parte reformele din ultimii ani, este mult îngreunată. Prin emigrarea celui mai capabil segment al vechii ţărănimi, prin îmbătrânirea excesivă a populaţiei rămase în sectorul agrar şi prin pretenţiile tineretului la un standard de viaţă mai ridicat, resuscitarea gospodăriilor ţărăneşti a fost pusă de multe ori în imposibilitate. Majoritatea regimurilor agrare din Europa de Est se află într-un proces de tranziţie ce are două componente : pe de o parte, sectorul colectivizat al agriculturii, care lucrează în mare măsură mecanizat, este subvenţionat de stat şi în strânsă legătură cu agro-industria, iar pe de altă parte, sectorul privat, care recapătă o importanţă crescândă şi reprezintă un procent uimitor de ridicat în aprovizionarea cu alimente. Numai evoluţia ulterioară va arăta în ce măsură gospodăriile ţărăneşti private mai au şanse reale de viitor în Europa de Est.

Situaţia de criză a agriculturii şi a tipurilor de gospodării ţărăneşti din vestul şi din estul Europei ne îndeamnă să ne îndreptăm atenţia spre diferitele istorii agrare din fiecare regiune a acesteia şi să vedem cum s-au pus bazele ţărănimii europene. Cunoaşterea caracterului particular al ţărănimii europene şi a trăsăturilor principale ale istoriei sale din diversele ţări ale continentului ne-ar putea oferi câteva instrumente pentru salvarea acelor forme de viaţă ţărănească demne de a fi menţinute. Astfel, analiza istorică a ţărănimii europene deschide perspective pentru rezolvarea problemelor dificile ale momentului actual. În capitolele următoare vor fi prezentate de aceea câteva direcţii principale de evoluţie a populaţiei rurale din principalele ţări ale Europei, de la începutul Evului Mediu până astăzi. Pe baza diverselor stadii de cercetare a diversităţii condiţiilor de mediu natural, economic şi social ce stau la baza existenţei ţărăneşti din diferitele regiuni ale Europei, pot fi urmărite doar câteva direcţii importante ale evoluţiei istorice. De aceea nici nu aspirăm şi nici nu putem ajunge la o prezentare completă, care cere curajul de a

pătrunde cu mintea în varietatea formelor. Domeniul culturii populare ţărăneşti, ce a produs în ţările Europei o mare diversitate de deprinderi, obiceiuri şi forme tradiţionale, nu a putut fi privit mai de aproape. Condiţiile de viaţă ale populaţiei rurale - care constituia în epoca medievală şi la începutul epocii moderne 80-90% din totalul populaţiei - ne-au devenit în mare măsură străine în epoca unei culturi şi a unei societăţi marcate de industrie, aşa încât va trebui să facem un real efort ca să le înţelegem.

2

Există o ţărănime europeană ?

Emigranţii europeni care s-au stabilit în America înaintea şi în timpul celui de-al doilea război mondial s-au văzut confruntaţi cu o economie şi o societate de alt tip. Din caracteristicile Statelor Unite făceau parte o agricultură diferită şi o alcătuire specială a fermelor, ale căror particularităţi au fost înregistrate cu mult interes de emigranţi. Gospodăriile agricole americane, conduse de fermieri pricepuţi în afaceri, erau întreprinderi capitaliste, ca toate celelalte ramuri economice, al căror obiectiv principal era obţinerea unor câştiguri cât mai mari. În zadar căutai pe suprafeţele agricole întinse din America de Nord o ţărănime autohtonă care să-şi aibă rădăcinile în familie, sat şi o tradiţie mai lungă, de curte.

În comparaţie cu situaţia agrară europeană, agricultura americană era încă de pe atunci puternic specializată şi mecanizată. Constituirea unor zone separate de cultură şi introducerea rapidă a agrotehnicii moderne au dus la o productivitate ridicată şi, în acelaşi timp, la o micşorare permanentă a populaţiei ocupate în sectorul agrar. Spre deosebire de ţăranul european, fermierul american era mult mai mobil, orientat mai puternic spre succesul economic şi gata oricând să înstrăineze suprafeţele de pământ nerentabile şi să experimenteze pe terenuri virgine cultivarea unor noi altoiuri, îmbunătăţite, sau a unor seminţe mai de soi. Procedeele noi, maşinile care economiseau munca manuală şi formele moderne de comercializare a mărfurilor pe piaţă au fost adoptate aici cu entuziasm. La acestea s-au adăugat ca atracţii şansele producţiei în mari gospodării agricole, bogatele disponibilităţi de capital şi mobilitatea relaţiilor de proprietate funciară.

Unul dintre europenii care au ajuns înainte de al doilea război mondial în America şi au făcut comparaţii interesante între cultura fermelor americane şi cultura ţărănească europeană şi, în general,

între evoluţia istorică americană şi cea europeană a fost istoricul D. Gerhard. La fel ca francezul Alexis de Tocqueville, venit în America cu o sută de ani mai devreme şi care descrisese în cărţile sale[6] societatea americană caracterizată de ideile egalităţii sociale, Gerhard a încercat să prezinte publicului, pe lângă elementele comune, specificul culturii americane şi, respectiv, europene. Dacă în Statele Unite se străduise să facă cunoscute auditoriului său american direcţiile principale şi ideile istoriei europene, mai târziu, după întoarcerea în Europa, el s-a străduit să le explice studenţilor germani structurile diferite ale politicii, culturii şi societăţii americane.

Faţă de societatea americană, relativ nedivizată şi extrem de mobilă, diviziunea socială şi delimitarea regională se dovedeau a fi, după Gerhard, componentele principale ale formei de viaţă europene.[7] Spre deosebire de situaţia din Statele Unite, caracterizată de egalitate, mobilitate şi tehnica modernă, apartenenţa comună regională, înrădăcinarea locală şi tradiţia culturală de clasă jucau în Europa un rol important, ceea ce se putea observa în mod special la populaţia ţărănească. Comparată cu cea din America şi din Rusia, ţărănimea europeană este caracterizată de o înrădăcinare teritorială de secole şi o tradiţie de clasă puternică. Ţărănimea europeană – spunea Gerhard – se bazează evident pe o anumită stabilitate a domiciliului, care a fost premisa ce a dus la posibilitatea dezvoltării deplinе a orânduirii de clasă ţărăneşti şi a peisajului european.

Când, în 1831, sub şocul revoluţiei pariziene din iulie, Alexis de Tocqueville a plecat în America, pentru a face cunoştinţă aici cu noua lume, în formare, a egalităţii, el a găsit la faţa locului o societate preponderent agrară, dar care suferise deja puternice modificări, care se îndepărtase mult de vechea orânduire de clasă din Europa. În spaţiul rural, satul, care în unele regiuni din Noua Anglie existase doar la început, dispăruse deja în mare măsură, sub influenţa speculei cu terenuri şi a extinderii coloniale. Pentru legarea de glie nu era loc în această ţară a imigraţiei şi a colonizării interne, iar imigranţii înşişi îşi lepădau curând lanţurile. Evoluţia spre o agricultură comercializată s-a împlinit astfel în America de Nord în special sub influenţa extinderii teritoriale dinamice către vest.

Perioada existenţei de „frontieră", epoca temerară a mişcării de pionierat din secolul al XIX-lea, a generat schimbări în regiunile din America de Nord într-un ritm rapid, punându-şi amprenta şi pe

populaţia rurală americană. În epoca unui comerţ mondial înfloritor, ţăranii europeni imigranţi care s-au stabilit în primele colonii au devenit fermieri americani individualişti, marcaţi de experienţele şi existenţa de colonişti. Tradiţia ţărănească din Lumea Veche a fost lepădată, a apărut un nou tip de ţăran, mai afacerist şi mai mobil. Sub presiunea marilor valuri de imigranţi din ţările suprapopulate ale Europei, sub influenţa comerţului capitalist şi a impulsurilor venite dinspre industria în ascensiune, s-a constituit o agricultură orientată spre profit, care a împins viguros înainte mişcarea colonială şi a cuprins marile regiuni agrare ale Americii. Numai pe podişurile înalte şi în ţinuturile îndepărtate s-au mai păstrat o vreme gospodăriile ţărăneşti separate de agricultura comercializată, cu un grad înalt de autoaprovizionare. Ideea unui fermier liber, care îşi administrează propriul teritoriu angajând forţă de muncă liberă, a marcat structura agrară a Nordului, care s-a impus în războiul civil american împotriva muncii sclavilor, pe care se baza economia plantaţiilor din Sud.

Cu ce mijloace putea să se îmbogăţească un fermier american şi să ajungă astfel, dintr-un colonist cu o gospodărie mică, un mare întreprinzător agricol? Existau în special două căi care duceau la bogăţie şi ascensiune socială. Pe de o parte, se oferea şansa de a revinde, la puţin timp după achiziţionare, terenul abia cumpărat, câştigând astfel, prin specularea preţului, avantaje semnificative. Spre deosebire de această speculă cu terenuri, plină de riscuri, exista, pe de altă parte, o şansă mai serioasă de creştere a veniturilor, căci fermierii produceau mult mai multe alimente de bază decât necesarul familiilor lor, rămânându-le astfel o supraproducţie pentru o piaţă tot mai extinsă. O dată cu mărirea reţelei rutiere şi extinderea căii ferate, cât şi cu creşterea numărului de pieţe în centrele industriale şi urbane, au apărut mari şanse de desfacere pentru produsele agricole.

Apariţia acestui nou tip de ţăran, cu mentalitatea sa orientată spre câştig, a fost favorizată de faptul că fermierul provenea de multe ori dintr-un strat al populaţiei neţărăneşti. Tocmai faptul că el nu era un reprezentant tipic al unei tradiţii ţărăneşti îl făcea să fie un bun pionier de „frontieră". Fermierul gata oricând să rişte înţelegea că trebuie să se aştepte la schimbări rapide ale condiţiilor economice, la deschiderea unor noi regiuni coloniale, la înnoiri în privinţa metodelor de cultivare a pământului, la procedee moderne şi noi rase animaliere selecţionate. El căuta permanent căi şi mijloace de a

produce mai mult cu forţa sa de muncă, de a-şi utiliza capacităţile pe suprafeţe mai mari şi de a obţine un surplus cât mai semnificativ pentru a-l desface pe piaţă. Prin aceasta, fermierul american era membru al unei societăţi convinse de privilegiul absolut al proprietăţii private, de avantajele unei întreprinderi libere şi de şansele progresului tehnic.

Formarea unor regiuni agricole specializate pentru grâu, porumb şi alte plante, cât şi introducerea rapidă a tehnicii mecanice sunt două sectoare în care fermierul american şi-a demonstrat capacitatea de a reacţiona în mod adecvat la atractivitatea pieţelor autohtone şi la stimulii pieţei mondiale. Regiunile agricole specializate şi regiunile specializate pe producţia de lapte şi de carne au fost răspunsul la creşterea oraşelor şi la îmbunătăţirea reţelei de transport. Sigur că mecanizarea agriculturii a arătat cel mai clar de ce potenţial putea dispune o agricultură modernă în raza de acţiune a dezvoltării industriale pentru a-şi modifica procedeele de lucru. Fermierii americani au utilizat încă de timpuriu posibilităţile de mecanizare a proceselor de lucru şi au pus repede în practică rezultatele cercetării ştiinţifice cu privire la noile metode de îngrăşare a solului, de însămânţare şi furajare.

Dezvoltarea unei agriculturi moderne, pe baza fermelor orientate spre profit, a fost însă în America de Nord rezultatul altor premise sociale şi economice decât cele existente în Europa. Dintre forţele sociale care au influenţat America rurală făceau parte structura familială şi formele speciale de vecinătate. Cu toate că evoluţia familiei de fermieri americani şi caracteristicile care o deosebesc de familia de ţărani europeni au fost puţin studiate, se poate spune câte ceva despre acestea. Familia americană de fermieri dădea dovadă de o solidaritate deosebit de puternică, fiindcă fermele erau de regulă izolate, răspândite la mari distanţe unele de altele. Familia era şi mai puţin autoritară, căci fiecare membru al ei avea o contribuţie recunoscută la efortul comun. Cum ferma reprezenta o întreprindere comună a bărbatului şi a femeii, femeia avea o poziţie mai autonomă decât în familiile ţăranilor europeni. De altfel, familia de fermieri era caracterizată de aceleaşi norme etice ca întreaga societate americană: un etos sever, puritan, al muncii şi aprecierea înaltă a succesului economic.

Satele, aşa cum le-a cunoscut Europa secole de-a rândul, lipseau în America rurală. În locul lor s-a format un sistem de comunicare socială între fermierii izolaţi şi o reţea de vecinătate pronunţată. Nu

în comunitatea unei obşti săteşti, ci în cadrul vecinătăţii se ajutau unii pe alţii fermierii americani la îndeplinirea unor sarcini care cereau cooperarea într-un efort comun: la transportul trunchiurilor de copaci, la construirea locuinţelor şi acareturilor, la îngrădirea păşunilor, la strângerea recoltei. Treieratul grânelor era şi el, înainte de introducerea treierătoarelor, o îndeletnicire importantă, la care cooperarea vecinilor se dovedea utilă. Pe lângă aceste forme de comunicare, Biserica juca în America rurală un rol important. Biserica nu era doar un loc al întâlnirii religioase, ci şi un centru de schimb de experienţă şi informaţie şi de variate contacte sociale.

Or, din perspectiva acestei schiţe a existenţei fermei americane, se pune acum întrebarea ce caracterizează de fapt natura ţărănimii europene? Prin imaginea contrastivă a fermierului american, a putut să apară indubitabil foarte clar ideea că ţăranii europeni din epoca trecută şi mai recentă se caracterizau prin unele particularităţi ce îi deosebeau de straturile rurale ale populaţiei din America şi alte ţări. Strâns legată de această problematică a ţărănimii europene este problema conceptului de ţăran şi a formei lui istorice: ce este, de fapt, un ţăran? Prin ce se deosebeşte un ţăran european de un fermier american şi în general de un producător agricol orientat spre profit, din societatea industrială modernă? Ce caracteristici sunt valabile pentru un ţăran, spre deosebire de un citadin sau un nobil?

Ţăranul ca termen de clasă este un concept ce apare la începutul perioadei de înflorire a Evului Mediu european. Enumerarea caracteristicilor observate în această perioadă concordă uimitor, în mare măsură, cu ceea ce antropologia socială a descoperit – după cum s-a arătat mai sus – în privinţa ţăranilor (*peasants*) şi a societăţilor ţărăneşti (*peasant societies*) din ţările Asiei, Africii şi Americii Latine. Ţăranii sunt deci grupul principal dintr-o societate bazată pe diviziunea muncii, în care există şi meşteşugari, negustori şi comercianţi. În această societate, ţăranii sunt dominaţi în cea mai mare parte de *outsider*-i, sunt strâns legaţi de tradiţie şi poartă amprenta formelor de colectivitate locale.

R. Wenskus a caracterizat, uzând de cinci criterii, tipul ideal de ţăran, în funcţie de tipul de economie şi de modul de concepere a muncii.[8] 1. Ţăranul este producător de alimente de origine vegetală şi animală; el practică, prin urmare, agricultura şi creşterea vitelor. În această privinţă, se deosebeşte atât de nomazii crescători de vite, cât şi de culturile primitive de pescari şi culegători. 2. Ţăranul

produce toate acestea în cadrul unei unităţi economice autonome. Prin aceasta, el se delimitează de cohortele de sclavi de pe latifundiile romane, cât şi de muncitorii agrari moderni. 3. Agricultura ţărănească se practică cu ajutorul plugului, ceea ce este esenţial mai ales pentru ţăranii europeni. 4. Ţăranul îşi administrează singur gospodăria; aceasta îl deosebeşte de moşier, care îşi arendează pământul unor ţărani. 5. Ţăranul face el însuşi muncile fizice, ajutat de membrii familiei şi de forţa de muncă a servitorimii. Cu acest criteriu al cooperării fizice se asociază câteva caracteristici referitoare la mărimea unei gospodării ţărăneşti. O gospodărie ţărănească nu trebuie, pe de o parte, să scadă sub o anumită mărime, pentru ca venitul suficient familiei ţărăneşti să fie garantat; dar, pe de altă parte, ea nu trebuie nici să depăşească o anumită mărime, pentru ca activitatea organizatorică legată de aceasta să nu facă imposibilă implicarea fizică a ţăranului. Evident, *hufa* [parcela, lotul, n.t.] reprezenta iniţial o astfel de gospodărie ţărănească, a cărei mărime oscila considerabil în funcţie de situaţia teritorială.

Pe lângă aceste criterii ştiinţifice, conceptul de ţăran este legat în accepţia comună şi de unele caracteristici referitoare în special la modul de viaţă şi la comportamentul ţărănesc. Ţăranului i se atribuie un anumit sedentarism; înrădăcinarea teritorială este deci una dintre reprezentările fundamentale cu privire la existenţa ţărănească. Max Weber a explicat că înrădăcinarea teritorială a ţăranului era o consecinţă a progresului tehnico-ştiinţific, a unei agriculturi intensive şi a aglomerării satelor. Activitatea crescută în sectorul agrar a făcut ca ţăranul să fie tot mai legat de îndeletnicirile gospodăreşti. Prin aglomerarea aşezărilor de tip rural, crescătoriile de vite, preponderente iniţial, s-au restrâns din ce în ce mai tare, în favoarea agriculturii, care oferea de lucru mai multor oameni. Aşa se face că legarea ţăranului de glie se întâlnea simţitor mai puţin în regiunile în care precumpănea creşterea vitelor.

Cu înrădăcinarea teritorială se asociază şi imaginea ţăranului pacifist, nerăzboinic. Împovărarea tot mai grea a ţăranului cu sarcinile gospodăriei şi importanţa tot mai mare a cavaleriei au fost răspunzătoare de faptul că, o dată cu începutul epocii de înflorire medievală, ţăranul a fost îndepărtat treptat de serviciul militar, iar în pacea din 1152 s-a decretat chiar interdicţia pentru ţărani de a purta arme. O gospodărie ţărănească medie nu putea suporta multă vreme un cavaler în armură, aşa încât s-a format o pătură specializată de

războinici călăreţi. În plus, dificultatea recrutării ţăranilor era un dezavantaj atât de mare faţă de mobilitatea oştii de cavalerie, încât recrutările populare generale au devenit tot mai nesemnificative. Excepţii de la această imagine a ţăranului nerăzboinic fac satele ţărăneşti de graniţă ale cazacilor din sudul Rusiei şi aşezările militare austriece de-a lungul graniţei cu Imperiul Otoman.

Cu mentalitatea ţărănească se asociază în special un caracter conservator. Având această înclinaţie spre conservatorism, ţăranul se deosebeşte de orăşean şi de modul lui citadin de gândire şi de viaţă. El persistă în formele de existenţă moştenite, arhaice în comparaţie cu oraşul, şi este în general legat de tradiţie. Din cauza acestei mentalităţi conservatoare, ţăranul e definit deseori ca retrograd, ostil progresului.

Dar a fost ţăranul cu adevărat ostil progresului? Cum trebuie să interpretăm atitudinea conservatoare a ţăranului, dacă nu vrem să o asociem cu anumite reprezentări false? Agricultorii din perioada de înflorire medievală erau cu siguranţă pionieri ai progresului faţă de vânătorii de sălbăticiuni de la începuturile epocii istorice şi au adus cu ei o mulţime de inovaţii materiale, sociale şi culturale. Cercetarea societăţilor agrare din Lumea a Treia a pus la dispoziţie în ultimii ani noi tipare de explicaţie pentru conservatorismul ţărănesc şi logica economiei tradiţionale, care ar putea fi valabile şi pentru societăţile ţărăneşti din vechea Europă. Ţăranii aveau o atitudine absolut deschisă faţă de reformele şi inovaţiile agrare, atunci când se vedea clar că acestea puteau să le aducă avantaje. Faptul că ţăranii indieni ţineau cu tot dinadinsul la fâşiile lor de câmp foarte parcelat, fără o eficienţă momentană, a fost pus de exemplu în legătură cu explicaţia că, în acest fel, ei puteau să se asigure împotriva unor oscilaţii extreme ale recoltei şi puteau echilibra mai bine riscurile variaţiilor în calitatea solului. Se evitau astfel înglodarea în datorii, pierderea pământului şi decăderea socială în ierarhia satului, chiar dacă aceasta însemna o renunţare la maximizarea producţiei. Nu se pune deci problema afirmării conservatorismului ţărănesc ca premisă fără o examinare atentă, ci trebuie să îi explicăm raţionalitatea. În orice caz, e timpul să renunţăm la imaginea ţăranului retrograd, care se orientează în deciziile sale orbeşte, în funcţie de tradiţie, şi să ne întrebăm de fiecare dată care sunt motivele ce îl fac să ţină la anumite forme de comportament.

Ţărani în adevăratul sens al cuvântului, cu caracteristicile economice, sociale şi spirituale pe care le-am expus, au apărut în istoria Europei abia începând din secolul al XI-lea, când s-a format o clasă ţărănească şi s-a petrecut o delimitare socio-profesională între cavaleri şi ţărani. Această diferenţiere de clasă s-a bazat pe apariţia unui strat social al războinicilor profesionişti, care se bazau pe *lehn* [feuda vasalului, n.t.], moşii şi vasali. Vasalii nobiliari şi noile grupuri de cavaleri, apărute acum, s-au separat treptat de marea majoritate a populaţiei ţărăneşti. Această ţărănime, ce apărea la începutul înfloririi medievale, s-a păstrat în Europa secole de-a rândul şi a caracterizat istoria medievală şi începutul modernităţii ţărilor europene. Care sunt caracteristicile acestei ţărănimi europene, în ce ţări şi regiuni ale Europei era răspândită?

Europa în sensul utilizat aici se referă la un spaţiu istoric, şi nu la unul geografic. Europa geografilor este clar delimitată din secolul al XVIII-lea, când Rusia s-a deschis spre vest, sub ţarul Petru cel Mare: ea se întinde de la Atlantic la Ural, de la Capul Nord până la Gibraltar. În secolele anterioare noţiunea istorică de Europa se referea de regulă la Europa occidentală, la domeniul de influenţă al Bisericii Romano-Catolice; regiunile Rusiei, definite de Biserica Ortodoxă, cât şi regiunile islamice, ca Mauritania din sudul Spaniei, nu făceau parte din Europa în acest sens restrâns. Structura Imperiului Moscovit sub ţarul Ivan cel Groaznic se deosebea fundamental de Occident şi chiar Imperiul Maurilor din sudul Spaniei prezenta până la cucerirea sa trăsături deosebite, care se delimitau clar de nucleul spaţiului european. Mai dificilă este diferenţierea în spaţiul sud-est-european, pentru că aici Imperiul Bizantin a dominat multă vreme mari părţi din Balcani şi Italia, iar Imperiul Otoman a pătruns şi el, în secolul al XVI-lea, până departe în Ungaria. Dacă în cele ce urmează sunt analizate trăsăturile caracteristice ale ţărănimii europene, acest lucru va fi făcut în special din perspectiva Europei occidentale. Sarcina pe care ne-o propunem este aceea de a depista anumite particularităţi ale ţărănimii europene şi de a deosebi totodată această ţărănime de celelalte forme. Sunt binevenite în acest scop comparaţiile cu fermierii americani, aşa cum le-am făcut mai sus, dar şi indiciile cu privire la situaţia agrară rusă şi orientală.

În inima Franţei, între Rin şi Loara, şi-au făcut apariţia încă din secolele al VIII-lea – al IX-lea elemente esenţiale ale ţărănimii europene, care s-au întărit şi extins în secolele următoare. Înăuntrul

Imperiului Carolingian, ce reunea principalele ţări din vestul şi centrul Europei (*cf.* Fig. 2), s-au petrecut modificări semnificative în agricultură şi regimul agrar, la care trebuie să ne referim prin abordarea câtorva trăsături principale. Printre acestea se numărau cultivarea sporită a cerealelor şi trecerea la o formă intensivă de agricultură. În unele regiuni s-a reuşit atunci chiar trecerea la asolamentele de trei ani, la cultivarea terenului într-un ritm de trei ani, însămânţarea de toamnă, însămânţarea de primăvară şi pârloagă, deşi agricultura pe baza asolamentelor de trei ani s-a extins puternic abia în epoca de înflorire medievală. Introducerea asolamentelor de trei ani s-a petrecut la ţară printr-o redistribuire a suprafeţei cultivabile, cu constituirea a trei tarlale mari (măsuri, ogoare), care erau cultivate conform unei rânduieli agrare obligatorii (obligativitatea cultivării uniforme a terenurilor). Concomitent apare hufa; ea este zestrea normală a unei familii ţărăneşti cu pământ arabil şi fâneaţă, plus drepturile aferente de folosinţă a pădurii şi păşunii comunale. Asolamentele de trei ani, cultivarea uniformă obligatorie şi constituirea hufelor caracterizează, din perioada de înflorire a Evului Mediu, satul european şi influenţează formarea obştilor săteşti, cu diversele lor drepturi de autoguvernare. Acest sistem agrar se extinde treptat asupra tuturor ţărilor principale ale Europei şi ajunge cu întârziere şi în regiunile limitrofe ale spaţiului occidental, precum Scandinavia şi zona baltică. Cercetările lui W. Conze cu privire la structura agrară a Lituaniei şi Bielorusiei au arătat că această formă de regim agrar s-a extins, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, şi în partea estică a Marelui Imperiu Polon-Lituanian, dar în Imperiul Moscovit vecin continua să existe o situaţie agrară parţial diferită. Asolamentele de trei ani, constituirea hufelor şi ţăranii cu o organizare socială dezvoltată au fost deci, conform lui O. Brunner, elementele principale ale structurii agrare europene şi au definit ţărănimea europeană.[9]

La această transformare profundă a regimului agrar european au participat în Evul Mediu timpuriu şi în perioada sa de înflorire în mod special feudalii [seniorii, nobilii, n.t.], după cum urmează să explicăm amănunţit în capitolul următor. Noul regim agrar a pretins modificări substanţiale în structura aşezărilor rurale, a dus la o reglementare a parcelării ogorului sătesc şi a necesitat reglementări obligatorii în privinţa termenelor de însămânţare şi recoltare, căci pârloaga servea după strângerea recoltei drept păşune comună.

Această rânduială a ogorului putea fi aplicată de regulă numai cu sprijinul nobilimii, câtă vreme aceasta dispunea de multe dintre sau de terenurile cele mai întinse din ogorul sătesc, iar modificările în administrarea acestuia erau posibile numai cu acordul ei. Nobilimea a avut evident o intervenţie decisivă în aceste transformări importante din domeniul rural-ţărănesc şi a ajutat astfel la aşezarea temeliilor unei structuri agrare specific europene, care a dăinuit până la reformele agrare din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea. După introducerea regimului clăcii în Franţa, nobilimea şi ţăranii, aflaţi într-o relaţie tensionată fertilă, au modelat împreună structura agrară a satelor europene, încă de la începutul Evului Mediu.

Asolamentele de trei ani, care aduceau câştiguri mult mai mari decât formele precedente, primitive, de exploatare a pământului – în forma asolamentului simplu sau a asolamentului de doi ani –, au fost multă vreme un sistem de administrare cât se poate de evoluat, lucru trecut deseori cu vederea de reformatorii agrari din secolul al XIX-lea. Acest sistem cerea o cooperare de comun acord a tuturor ţăranilor stabiliţi într-un anumit perimetru sătesc şi exploata productivitatea solului fără să o suprasolicite. Cultivarea intensivă a cerealelor în peisajul central-european încă din epoca de înflorire medievală a permis o creştere mult mai mare a densităţii populaţiei în regiunile cu sate vechi şi a furnizat totodată populaţia care să mărească spaţiile locuite prin defrişare şi extindere teritorială. Intensificarea agriculturii şi cultivarea sporită a cerealelor pe ogoarele săteşti parcelate au avut ca efect şi o înrădăcinare teritorială treptată a populaţiei rurale. În comparaţie cu formele precedente de exploatare a pământului şi cu predominanţa creşterii vitelor în Evul Mediu timpuriu, trecerea la asolamentele de trei ani şi la cultivarea intensivă a cerealelor începând din epoca de înflorire a Evului Mediu a avut drept urmare o stabilitate teritorială crescută a populaţiei rurale europene, căci forţa de muncă a ţăranului era luată acum în considerare într-o mai mare măsură. În aceste condiţii economice schimbate, ţăranul era tot mai puţin „disponibil" (Max Weber)[10] pentru sarcini politice şi militare în afara razei sale stricte de acţiune şi rămânea limitat la satul său şi la arealul din jurul acestuia.

Dar la ce epocă se referă caracteristicile principale ale ţărănimii europene prezentate aici? Bazele ţărănimii europene au fost aşezate în Regatul Francilor în Evul Mediu timpuriu, iar în principalele ţări ale Europei în perioada de înflorire medievală. Feudalismul, constituirea

hufelor, asolamentele de trei ani şi rânduiala obştei săteşti au apărut atunci în teritoriile centrale ale Europei şi s-au răspândit treptat spre periferie. „Societatea ţărănească" europeană, cu trăsăturile sale tipice esenţiale, cuprinde mai ales perioada dintre constituirea regimului feudal în Franţa şi eliberarea ţăranilor în secolul al XIX-lea şi prezintă astfel o valabilitate cu o durată de peste o mie de ani. În acest interval, observăm la ţăranii europeni fenomene fundamentale comune, ca dependenţa feudală, folosirea sistemului asolamentelor de trei ani în asociere comunală, predominanţa gospodăriei familiale ţărăneşti, o relativă autonomie a situaţiei rurale şi o omogenitate frapantă a sistemului ţărănesc de valori.

Caracteristicile esenţiale ale ţărănimii occidentale se reliefează mai clar prin comparaţie. Ca imagine contrastivă ni se oferă ţărănimea orientală din ţările islamice, unde trebuie să ţinem seama de condiţiile diferite. Căci vechile ţinuturi agrare ale Egiptului, Siriei şi Mesopotamiei, cu culturile lor irigate, posedă alte condiţii climaterice şi o altă configurare spaţială naturală decât Europa. Zonele periferice apropiate de Marea Mediterană şi oazele fluviale, în care anotimpul ploilor e suficient pentru cultivarea câmpului, iar irigaţiile artificiale fac posibilă o agricultură intensivă, sunt regiuni agrare care dau recolte foarte bogate. Zonele de stepă produc, pretutindeni unde există teren neted şi un sol bun, suficiente recolte de grâne; acolo se practică şi creşterea vitelor, iar amploare a luat creşterea oilor şi a caprelor. Însă deşertul nu poate fi utilizat, nici chiar în părţile sale cele mai bune, decât temporar, ca păşune: el este ţinutul beduinilor, al nomazilor absoluţi.

Nomazii erau polul opus agricultorilor şi orăşenilor din marile regiuni fluviale şi din zonele mediteraneene de coastă. Succesul agriculturii din oaze depindea în primul rând de o distribuţie raţională a apei; numai o cârmuire unitară a muncii agricultorilor a făcut posibilă construirea unui mare sistem de canale pentru irigaţii. Organizarea aproape anarhică din zonele de deşert ale beduinilor era în contrast cu severa putere de stat din regiunile irigate. De multe ori munca de la ţară era cârmuită de la oraş, dar pentru aceasta se pretindea anual o parte considerabilă din recoltă. Din această relaţie de dependenţă s-a dezvoltat ţărănimea particulară a Orientului, ţărănimea felahă din marile oraşe fluviale. Puterea oraşelor orientale sfârşea pe de o parte la marginea deşertului, de unde primejdia ameninţa de fiecare dată, iar pe de altă parte în preajma regiunilor

muntoase, unde în condiţii favorabile de cultură puteau să se constituie comunităţi săteşti independente. Agricultorii din oazele fluviale, felahii, formau însă un strat de populaţie diferit de beduini şi orăşeni, care, ca urmaşă directă a populaţiei autohtone de dinaintea cuceririi arabe, păstrase mult din vechea ei zestre culturală. Statutul ei social era comparativ precar, căci, arendaşi fiind, felahii rămâneau strict dependenţi de proprietarii funciari.

Creşterea vitelor juca la felahi un rol mai neînsemnat decât în Europa, căci, deşi pentru cultivarea câmpului şi punerea în funcţiune a pompelor de apă se foloseau vite, ele erau totuşi mai puţin necesare în Orient decât în Occident. Chiar dacă plugul cel greu, pe roţi, servea în unele locuri la lucratul pământului gras, el nu era totuşi nicidecum instrumentul obişnuit al agriculturii orientale, căci în afara grădinilor pământul se desţelenea de cele mai multe ori cu plugul cu sapă, fără roţi. În orice caz, fertilitatea solului permitea în Egipt o exploatare foarte intensă a ogorului. Mulţi ţărani lucrau în comun pământul într-un anumit „ritm", adică pe anumite suprafeţe de pământ culturile se schimbau într-o succesiune fixă. Unitatea gospodărească era de multe ori, la fel ca în cazul hufelor din Occident, pe măsura forţei de muncă a unei familii şi a unei perechi de vite de tracţiune. În comparaţie cu ţărănimea europeană, ţărănimea felahă orientală se afla în toate privinţele într-o poziţie mult mai apăsătoare, dispunea de drepturi nesemnificative de autonomie în teritoriul rural şi dezvolta doar în mică măsură o dinamică proprie.

Deosebiri frapante în raport cu ţărănimea occidentală apar şi la mai vechea ţărănime rusă, deşi situaţia agrară din Imperiul Moscovit prezenta o mai mare apropiere de Occident, chiar şi numai din punctul de vedere al premiselor naturale, decât în cazul Orientului. În secolul al XVI-lea, ţărănimea rusă din regiunile îndepărtate acoperite de păduri din nordul Europei se caracteriza încă printr-o slabă stabilitate teritorială. O populaţie rurală instabilă, trăind risipită, care dispunea de o agrotehnică mai primitivă decât Europa occidentală, se hrănea, în satele împădurite şi îndepărtate, din recolta unor mici loturi de teren, pe care îl lăsa după câteva recolte înţelenit din nou şi pleca să se aşeze în alte părţi, unde cultiva alte terenuri.

Satele ruseşti erau relativ mici, nu aveau o rânduială stabilă a ogorului şi nici o obşte sătească de tip vest-european. Agricultura se practica frecvent în sistemul asolamentului pe un singur an sau al

asolamentelor pe doi ani, porţiunile de pădure arsă erau abandonate dacă solul era secătuit şi lăsate iarăşi pradă împăduririi sălbatice. Oricât de puternică era solidaritatea sătenilor la nevoie şi la muncă, satul rus în ansamblu şi în părţile sale individuale putea fi uşor deportat. Şi aceasta se întâmpla chiar în masă: mai întâi, în epoca de strictă şerbie, sate întregi au fost strămutate de proprietarii nobili şi de statul ţarist, mai târziu, după reformele ţarului Alexandru al II-lea, strămutările au fost hotărâte chiar de obştea sătească.

În Rusia ţaristă s-a profilat o formă de dependenţă ţărănească mult mai severă decât în Europa vestică şi centrală; cu greu poate fi comparată prin urmare această iobăgie cu dependenţa seniorială a ţăranilor vest-europeni. Iobăgia rusă permitea stăpânului nu numai să-i lege de glie pe ţăranii care-i aparţineau, ci şi să-i utilizeze arbitrar la orice muncă ar fi dorit, să deporteze sate întregi sau să vândă câte o familie. Evoluţia aparte a ţărănimii ruse se datorează şi faptului că, din secolul al XIV-lea până la sfârşitul secolului al XVII-lea, până la deschiderea Imperiului Rus sub ţarul Petru cel Mare (1689-1725), Imperiul Moscovit reprezintă un domeniu de suveranitate relativ închis. După cum au recunoscut I. Wallerstein şi F. Braudel[11], în ţaratul din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea exista o „economie autonomă" în mare măsură, care se dezvolta independent de Europa apuseană. În acest timp, în Rusia iobăgia s-a ascuţit semnificativ, iar statul rus a avut un rol important în privinţa aceasta. Ivan cel Groaznic (1544-1584), întemeietorul şi formatorul Imperiului Moscovit modern, a făcut pe de o parte nobilimea dependentă de el şi a consolidat pe de altă parte dependenţa ţăranilor ruşi faţă de moşierime şi stat. Sistemul în formare al moşierimii ruse pretindea ţăranilor în tot mai mare măsură servicii de clacă şi obligaţii feudale. Dar mutarea frecventă a ţăranilor din loc în loc ameninţa regimul feudal şi era un obstacol în calea politicii de stabilizare statală. Ţarul Ivan a abolit prin urmare cu totul dreptul ţăranilor de liberă alegere a domiciliului; prin decrete ulterioare, el a întărit şi mai mult această interdicţie, declarând potrivnică legii orice schimbare de domiciliu a ţăranilor fără acordul moşierului-stăpân.

Pe lângă iobăgia care-l lega de moşier, mai exista şi legarea ţăranului rus de comunitatea de redistribuţie (*mir*). Pământul repartizat membrilor comunităţii în funcţie de mărimea familiilor se reunea periodic pentru a fi redistribuit. În vreme ce ţăranul vest-european avea întotdeauna un drept de proprietate asupra terenului gospodăriei

sale, iar cu începere din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea acesta a devenit de regulă proprietatea sa deplină, dreptul de proprietate al ţăranului rus rămânea, în *mir,* foarte restrâns. Abia în cursul reformei agrare a lui Stolîpin din 1906-1907 comunitatea redistribuţiei a fost în mare parte desfiinţată. Iobăgia rusă a fost deosebit de severă până la înlăturarea ei (1861). Faţă de moşieri, existau numai cutumele tradiţionale, nu reglementări juridice stabile. Datoria pentru pământ precumpănea asupra dreptului la pământ, şi astfel, obştea sătească răspundea solidar de dările către moşieri. Ţărănimea rusă se deosebea prin aceasta fundamental de ţărănimea vest-europeană.

Dacă ţărănimea occidentală mai poseda unele trăsături unitare comparativ cu situaţia agrară diferită din Rusia răsăriteană şi din Orient, ea se caracteriza totuşi, luată în sine, printr-o mare varietate. Între regiunile şi ţările Europei existau, din perspectiva situaţiei rurale, mari deosebiri în privinţa calităţii solului şi climei, a vegetaţiei şi modului de cultură, a agriculturii şi organizării agrare. Diversitatea agriculturii europene din trecut şi prezent nu se referă aşadar numai la condiţiile naturale diferite, ci şi la mărimea gospodăriilor, la distribuţia proprietăţii funciare şi la datinile ţărăneşti moştenite. Această diferenţiere într-un mare număr de spaţii agrare este o consecinţă a mai multor factori. Aşa, de pildă, există în Europa o graniţă a frigului pentru cultivarea anumitor plante folositoare, cum ar fi grâul şi viţa de vie. Pe lângă aceasta, factorii climaterici, precum durata perioadei de creştere a vegetaţiei, cantitatea de căldură şi umezeală necesară plantelor folositoare sau volumul precipitaţiilor, joacă un rol important, la fel ca proprietăţile solului, apropierea de piaţă, posibilităţile de export şi deprinderile de consum (*cf.* Fig.1).

Din perspectiva condiţiilor de existenţă de la ţară, se pot distinge în Europa patru zone agrare principale: Europa de Nord, Europa occidentală şi centrală, sudul Europei şi Europa estică. Avantajată de Curentul Golfului (Golfstream), graniţa de cultură a cerealelor pătrunde până departe în nordul Europei. Orzul este planta cerealieră predominantă în regiunea agricolă nordică, ce cuprinde cea mai mare parte a Peninsulei Scandinavice; zona agrară cu care se învecinează în sud este caracterizată prin cultura ovăzului şi secarei. Ambele soiuri de cereale au nevoie de mai multă căldură decât orzul; ovăzul necesită în plus şi mai multă umiditate. În nordul Europei întâlnim în general un amestec de creştere a vitelor, agricultură şi silvicultură.

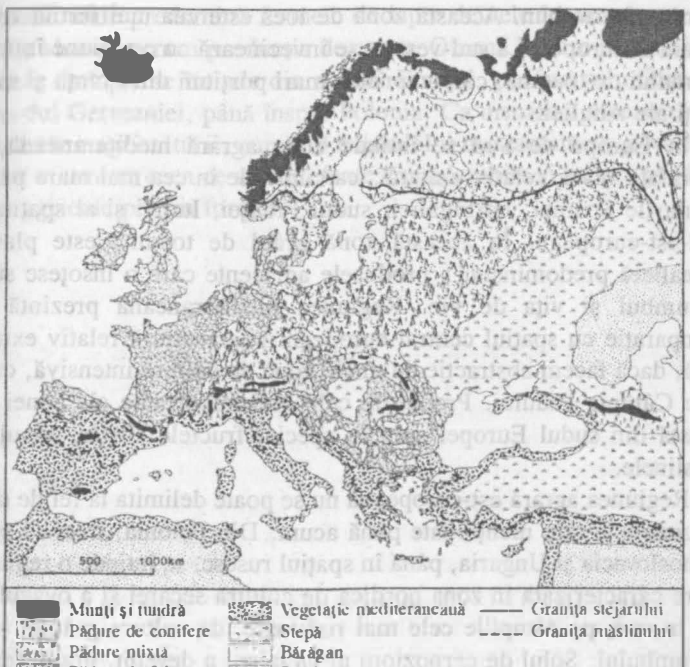

Fig. 1. Zonele de vegetaţie din Europa

Pentru marele spaţiu agrar din Europa occidentală şi centrală, având drept principale ţări Anglia, Franţa şi Germania, caracteristice sunt cultivarea variată a plantelor şi combinaţia diverselor ramuri economice. Cu o zonă din ţinuturile apropiate de coastă utilizată preponderent ca păşune, se învecinează un domeniu unde predomină culturile de secară şi cartofi. El începe în Olanda ca o fâşie îngustă şi se extinde apoi în front larg spre răsărit ; solurile uşor de lucrat, în plus temperaturile temperate vara şi precipitaţiile suficiente oferă premisele ideale pentru o cultură intensivă a legumelor şi secarei. La sud de această zonă, străbate de-a curmezişul Europa centrală, de la vest la est, o centură de loes, în care la nordul munţilor se întind câteva regiuni de câmpie fertile. Solurile de loes sunt, datorită proprietăţilor lor, terenuri ideale pentru agricultură ; pe lângă grâu, aici se cultivă în special sfecla de zahăr, deci plante care cer un

pământ foarte bun. Această zonă de loes este cea mai fertilă zonă agrară a Europei. La sud-vest ea se învecinează cu o regiune întinsă a grâului de toamnă, care cuprinde mari porţiuni din Franţa şi mici părţi ale Angliei.

În Europa de Sud se întinde zona agrară mediteraneană, o suprafaţă vastă, relativ unitară; ea cuprinde în cea mai mare parte ţinuturile Spaniei, Portugaliei, sudul Franţei, Italiei şi al spaţiului sud-est-european. În această zonă grâul de toamnă este planta cerealieră predominantă; produsele adiacente care o însoţesc sunt porumbul şi viţa de vie. Regiunea mediteraneană prezintă în comparaţie cu spaţiul central-european o agricultură relativ extensivă, dacă facem abstracţie de unele zone de cultură intensivă, cum este Câmpia Padului. Produsele cele mai importante ale zonei de coastă din sudul Europei sunt în special fructele citrice, vinul şi măslinele.

Regiunea agrară est-europeană nu se poate delimita la fel de clar ca zonele agrare menţionate până acum. Din Polonia, trecând prin Cehoslovacia şi Ungaria, până în spaţiul rusesc, se întinde o regiune mare caracterizată în zona nordică de cultura secarei şi a ovăzului, iar în sud, pe câmpiile cele mai roditoare, de cultura grâului şi a porumbului. Solul de cernoziom al Ucrainei a devenit, graţie fertilităţii sale, o zonă în care grâul se produce excedentar şi a aprovizionat în mare parte şi regiunea centrală a Rusiei, unde terenurile de caolin, mai sărace, aduceau doar recolte modeste. În ţările est-europene clima este diferită, fiind pronunţat continentală; de aceea agricultura e prejudiciată în regiunile nord-estice de perioadele lungi de ger.

În cele patru zone agrare mai sus numite, există în general o combinaţie echilibrată de agricultură şi creştere a vitelor. Ţinuturi cu o creştere a vitelor deosebit de intensivă se găsesc în nordul Franţei, în Olanda, în Danemarca, în nordul Germaniei şi în zonele muntoase ale Alpilor. Creşterea pe scară largă a vitelor nu se limitează deci la zonele mai puţin apte pentru agricultură din pricina solurilor proaste sau a poziţiei lor înalte; deseori o creştere intensivă a vitelor se asociază cu o agricultură intensă. În interiorul zonelor agrare menţionate se găseşte, în ţinuturile cu populaţie densă şi condiţii climaterice favorabile, o cultură productivă de legume şi fructe. În ce priveşte creşterea cornutelor mari, trebuie să diferenţiem

regiunile unde predomină fermele de lapte de cele în care se cresc vite de abator, pentru producţia de carne. O zonă în care predomină fermele de lapte se întinde din nordul Franţei, trecând prin Olanda şi nordul Germaniei, până înspre Polonia. Ca urmare a mecanizării crescânde a agriculturii, numărul animalelor de tracţiune şi povară a scăzut constant, ceea ce a avut efecte considerabile şi asupra produselor agricole pentru furajare.

3

Bazele ţărănimii europene la începutul Evului Mediu

Poziţia predominantă din punct de vedere economic, politic şi cultural a Europei atinsese fără îndoială apogeul la 1900, înainte de a fi profund zdruncinată de cele două războaie mondiale. Pe ce se baza superioritatea acestui mic continent? Ce forţe au modelat Europa, prin a căror activitate popoarele lumii s-au apropiat mai mult? Căci dintre marile popoare din istoria universală, abia europenii au fost cei care au realizat unitatea speciei omeneşti de pe tot globul pământesc, care constituie astăzi o realitate fundamentală a existenţei moderne. Catastrofa celor două războaie mondiale şi renăscuta voinţă europeană de autoafirmare între cele două zone de autoritate au făcut să apară chestiunea principiilor istorice ale Europei: ce s-a putut întâmpla pentru ca Europa, în pofida situaţiei sale modeste de la început, să ajungă centrul lumii civilizate?

Este evident că ascensiunea Europei nu a început abia în secolul al XIX-lea, ci încă din Evul Mediu, când Occidentul a rezistat în faţa Imperiului Bizantin şi a ofensivei Orientului şi a dezvoltat o cultură înaltă semnificativă. Această problematică a dobândit o importanţă politică actuală în a doua jumătate a secolului XX, mai ales acolo unde s-a pus problema relaţiei lumii islamice cu Europa. Cum s-a putut întâmpla ca popoarele acelea sărmane, care trăiau la începutul Evului Mediu la marginea de nord-est a marelui continent asiatic, să cunoască o dată cu înflorirea medievală o ascensiune incomparabilă şi să depăşească treptat strălucirea culturii islamice, superioară spiritual şi material?

Dinamica economiei, societăţii şi culturii europene nu se baza numai pe oraşe şi multiplele activităţi din comerţ şi meşteşuguri, ci şi pe agricultură şi forţele care acţionau în sectorul agrar. Înflorirea vieţii citadine în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, precum şi creşterea comerţului şi a circulaţiei au fost precedate evident de schimbări

importante în agricultură şi în societatea rurală, care au susţinut şi grăbit această evoluţie. Dar de ce a apărut în Europa, la apogeul Evului Mediu, o reţea deasă de oraşe mici şi mijlocii, cum nu existau nici în ţările islamice care făceau schimburi intense cu Occidentul, nici în regiunile Imperiului Bizantin? Existenţa oraşelor europene s-a clădit în mod vizibil pe temelia apărută încă din lumea ţărănească feudală a Evului Mediu timpuriu, fără de care ele nu s-ar fi putut dezvolta. Oraşul european din perioada de înflorire a Evului Mediu s-a dezvoltat în cadrul unei societăţi feudale, cu care avea strânse legături prin nobilii săi, notabilităţile oraşului. În învoielile orăşenilor cu nobilul conducător al oraşului s-au formulat principiile de bază ale libertăţii urbane. Viaţa cooperatistă bogată a oraşelor, întemeiată pe bresle şi corporaţii, şi libertatea cetăţeanului au înflorit astfel pe fundamentul unor structuri mai vechi.

Dezvoltarea existenţei oraşelor în epoca de înflorire medievală a fost înlesnită de un avânt uimitor al agriculturii şi de o mărire a producţiei agricole, astfel încât populaţia în creştere a oraşelor a putut fi aprovizionată cu alimentele necesare. Extinderea suprafeţelor cultivate cu cereale şi intensificarea agriculturii au fost în orice caz premisele elementare pentru urbanizarea din epoca de înflorire medievală. „Cerealizarea" agriculturii europene a făcut în general cu putinţă o puternică creştere a densităţii populaţiei în regiunile de mult timp locuite şi a pus totodată la dispoziţie rezervorul uman care să emigreze la explozia noilor oraşe. Încă din secolul al VII-lea, spaţiul locuit a fost lărgit prin defrişarea unor păduri şi urbanizarea unor terenuri pustii – proces care a atins apoi, în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, un nou apogeu. Extinderea teritorială şi mişcarea de colonizare au creat în aceste secole peisajul cultural ţărănesc al Europei, care a rezistat lungă vreme după aceea şi s-a modificat abia în cursul industrializării şi urbanizării din secolele al XIX-lea şi XX. Oraşele europene s-au putut dezvolta prin urmare în mediul unei regiuni agrare exploatate intensiv, aşa încât ţărănimea europeană şi existenţa înfloritoare a oraşelor s-au aflat într-o strânsă relaţie reciprocă.

Dacă ne întrebăm care au fost dimensiunile spaţiului în care, la începutul Evului Mediu, s-au pus bazele ţărănimii europene, o primă direcţie ne va conduce la marele Imperiu Franc. Imperiul Franc al Carolingienilor nu numai că se afla în acel moment, din punct de vedere politic, în centrul Europei, ci şi-a pus şi din punct de vedere economic şi social amprenta de durată asupra istoriei statelor europene.

Acest imperiu, care, de la încoronarea împăratului Carol cel Mare în anul 800, devenise *Imperium Francorum*, constituie după J. Fleckenstein „veriga de legătură între domeniile tribale divergente ale germanilor migratori şi comunitatea progresivă de mai târziu, în pofida tuturor tensiunilor şi conflictelor, precum şi a naţiunilor europene care au apărut în epoca postcarolingiană pe teritoriul sau la periferia Imperiului Franc".[12] Imperiul Carolingian a reunit între graniţele sale principalele ţări ale Europei occidentale şi le-a impus forme structurale comune în viaţa juridică, economică şi culturală. Deşi Imperiul Franc nu şi-a putut păstra multă vreme unitatea, el a devenit totuşi nucleul unei familii a popoarelor europene occidentale, la care au aderat în secolele următoare şi alţi membri.

Ce popoare erau cuprinse în Regatul Franc, care ţinuturi ale Europei au fost marcate pentru totdeauna de cultura francă? Să aruncăm mai întâi o privire asupra expansiunii sale, aşa cum a progresat aceasta sub regii Pepin şi Carol cel Mare. Pepin a recucerit în Septimania ultima poziţie islamică externă, a cucerit puterea în întreaga Galie, prin ocuparea Aquitaniei răsculate, şi s-a putut impune chiar şi în regiunile estice ale regatului. O fază agitată din expansiunea Regatului Franc a început apoi sub domnia lui Carol cel Mare. În Italia el a preluat conducerea Regatului Longobard şi şi-a extins influenţa politică dincolo de Statul Papal, spre sud. Acvitania a fost ferm încorporată în regat, iar împotriva arabilor s-a creat Marca Spaniolă. Din vest şi sud a fost împresurat primejdiosul Regat Avar, iar după supunerea lui, supremaţia francă asupra avarilor şi slavilor a fost extinsă şi mai mult spre sud-est. Cea mai dificilă se prefigura cucerirea Saxoniei, care a putut fi înglobată în Regatul Franc abia în urma unor lupte lungi, fiind constrânsă să preia formele sociale şi juridice france. Alte lupte au avut loc în nord-est împotriva slavilor şi în nord împotriva vechilor normanzi, pentru a proteja regatul de popoarele năvălitoare din ţinuturile limitrofe.

Regatul lui Carol cel Mare a atins încă din anul 800 expansiunea maximă. El cuprindea acum Galia şi Germania veche, iar prin mărci ajungea până în nordul Spaniei şi în Răsăritul slav, şi domina prin preluarea Regatului Longobard principalele regiuni ale Italiei. Regatul Franc al lui Carol cel Mare şi al urmaşilor săi se întindea astfel în teritoriile principalelor ţări ale Europei de mai târziu, în Franţa, Germania şi Italia; cu Anglia, rămasă în afara Regatului, existau strânse legături culturale şi religioase, care s-au dovedit utile în expansiunea papală a Regatului Franc.

Încoronarea ca împărat a lui Carol cel Mare în anul 800 marchează un punct culminant în istoria Marelui Imperiu Franc şi explică în acelaşi timp relaţia încordată cu imperiul învecinat, al Bizanţului. Acordarea demnităţii imperiale îl înălţa pe Carol mai presus de orice *regna* şi crea un *imperium* ce intra în concurenţă cu Imperiul Bizantin. După tratative lungi, s-a ajuns în fine la un compromis, conform căruia ambele imperii puteau să îşi aroge descendenţa din Imperiul Roman: Imperiului Răsăritean, *imperium orientale*, i se alătura un Imperiu Apusean, *imperium occidentale*. Imperiul lui Carol cel Mare era echivalent acum cu Occidentul, care coincidea cu Biserica Romano-Catolică. Totodată, la aceasta se adăuga echivalarea sa cu Europa. Termenul Europa se referea acum la Imperiul Franc al Carolingienilor, care ocupa cea mai mare parte a spaţiului european (*cf.* Fig. 2).

Fig. 2. Imperiul Carolingian în secolul al IX-lea

Pluralitatea şi unitatea au fost încă de la început două principii fundamentale ale Europei. Ambele îşi au originile încă în Imperiul Carolingian, şi anume, atât în perioada sa de ascensiune, cât şi în cea de dezmembrare, care în secolele al IX-lea şi al X-lea a dus la o scindare a imperiului în mai multe subdomenii. Imperiul Franc a fost încă de la apariţia sa o unitate fracţionată în sine, construită pe mai multe seminţii şi subdiviziuni regionale. El cuprindea pe lângă poporul franc o serie de alte neamuri şi populaţii, care, deşi îşi pierduseră o dată cu înglobarea în imperiu autonomia politică, îşi conservau totuşi specificităţile legale. Vechile drepturi şi libertăţi ale popoarelor îşi păstrau în acest fel şi ele valabilitatea.

În pofida acestei diversităţi a popoarelor şi regiunilor sale, Imperiul Franc prezenta sub domnia carolingiană o unitate care se manifesta în multe domenii. Căci contribuţia lui Carol cel Mare la istoria universală nu se epuizează o dată cu extinderea imperiului şi cucerirea noilor ţinuturi. În paralel cu expansiunea externă s-a produs o penetrare internă treptată, pentru a-i asigura imperiului unitatea interioară, în pofida structurii sale disparate. În acest context trebuie privite străduaniile intense ale lui Carol pentru unificarea Bisericii şi religiei, a dreptului şi educaţiei, a monedei şi comerţului, a existenţei sociale şi economice.

Şi în domeniul vieţii ţărăneşti şi al reglementărilor economiei rurale au fost create în Imperiul Franc elemente structurale comune importante, care au supravieţuit dezintegrării imperiului şi au marcat secole de-a rândul ţărănimea europeană. Între aceste elemente se numără în primul rând nobilimea, constituirea hufelor şi sistemul feudal, care au trăsături europene comune şi au apărut în regiunile centrale ale Imperiului Franc.

Înainte de a aborda problemele reglementărilor agrare şi a condiţiilor de viaţă ale ţăranilor, trebuie să facem câteva observaţii cu privire la feudalismul occidental. Conceptul de feudalism în sens larg este pus în general în strânsă legătură cu existenţa vasalităţii şi raporturile senioriale. Potrivit acestei concepţii, sistemul feudal cuprinde nu numai reglementările juridice dintre stăpânii vasalilor şi vasali, ci se referă şi la reglementările senioriale pentru populaţia ţărănească dependentă. O. Hintze a analizat în acest sens feudalismul în triada sa, ca fenomen militar, politic şi economic.[13] După el, există trei funcţii prin care se manifestă feudalismul : în primul rând prin constituirea unei clase de războinici profesionişti bine pregătiţi,

legaţi prin fidelitate de stăpân, în al doilea rând prin crearea unui tip de economie feudală, care procură acestei clase militare privilegiate venituri sub forma unor rente, scutind-o de muncă, şi în al treilea rând prin producerea locală a acestei aristocraţii militare cu o influenţă decisivă în uniunea politică supraordonată, predestinată la aceasta prin structura ei laxă. Economia naturală predominantă şi condiţiile de circulaţie puţin dezvoltate, aşa cum erau ele la începutul Evului Mediu, au favorizat formarea sistemului feudal. Cele trei funcţii ale feudalismului s-au dezvoltat, după Hintze, în adevăratul sens al cuvântului numai în Imperiul Franc al Carolingienilor şi în statele care i-au urmat în perioada de înflorire medievală. Acest feudalism, care cuprinde şi raporturile dintre stăpânii feudali şi ţărani, face parte, împreună cu capitalismul şi oraşul european, dintre acele potenţe considerate de mulţi istorici, sociologi şi filozofi ca stând la baza caracterului unic occidental. Specificul ţărănimii europene trebuie privit şi el în acest context general al societăţii feudale occidentale.

Feudalismul în sens mai restrâns, în forma existenţei vasalităţii, a fost fără îndoială un element structural important al Imperiului Carolingian. Vasalitatea a apărut în centrul Imperiului Franc şi s-a extins apoi, în grade diferite, în tot Occidentul. În regiunile periferice, ea nu a mai cuprins, de multe ori, circumscripţiile jurisdicţionale regale, iar în statele mai tinere din est, în Polonia şi Ungaria, nu a mai pătruns niciodată. Scandinavia a fost parţial prinsă în sistemul vasalităţii abia în epoca de înflorire medievală. De la începutul secolului al VIII-lea războinicii cavaleri avansaseră tot mai adânc în Imperiul Franc şi ajunseseră în centrul organizării militare france. Or, nu se puteau alcătui grupuri mai mari de războinici cavaleri în armură decât dacă aceştia erau împroprietăriţi cu pământ, ca să dispună de o bază economică sigură pentru echipamentul costisitor şi să fie disponibili pentru campaniile militare. Din această situaţie au rezultat formele fundamentale ale dreptului vasalităţii. Războinicul vasal se angaja, ca şi ţăranul şerb, în serviciul unui stăpân şi se punea sub protecţia acestuia (*commendatio*), primind pentru aceasta pământ, ca un contraserviciu (*beneficium*). La fel ca în cazul ţăranilor şerbi, în feudalism coincideau, în cazul vasalităţii, un element personal şi un element obiectual.

Imperiul Carolingian avea, în ce priveşte economia, o puternică amprentă agrară, astfel încât proprietatea funciară juca un rol important

şi în organizarea politică. Cine voia să se impună sau să-şi sporească influenţa trebuia să dispună de pământ şi de oameni. Aceasta era condiţia pentru a avea o suită proprie şi pentru constituirea propriului sistem de vasalitate. Carolingienii au folosit sistemul vasalităţii ca să-i lege cât mai strâns de ei înşişi pe cei care îi ajutau la guvernarea imperiului. Sub Carol cel Mare abia dacă mai existau deţinători de ranguri care să nu se afle într-o relaţie de vasalitate faţă de rege. Ducii şi conţii depindeau pe de altă parte la rândul lor de armatele de vasali, dacă voiau să se afirme şi să-şi îndeplinească sarcinile în imperiu. Sistemul de vasalitate nu trebuie considerat, de altfel, simplist, ca un element de dezagregare statală. O dată cu regionalizarea treptată şi cu slăbirea progresivă a regatului, creştea însă şi autonomia vasalilor, iar prin aceasta efectul descentralizator al sistemului vasalităţii a putut ieşi mai pregnant în relief.

Pe lângă sistemul vasalităţii, clasa feudală este un alt element important care s-a constituit în spaţiul central al Imperiului Franc şi s-a extins în regiunile învecinate. Nobilimea proprietară de pământuri a devenit din această epocă un factor ce a influenţat puternic viaţa socială şi economică a populaţiei rurale din majoritatea ţărilor Europei şi a determinat-o timp de aproape un mileniu. Împreună cu sistemul hufelor, clasa feudală în configuraţia ei clasică este o caracteristică specifică a orânduirii agrare occidentale, care a contribuit substanţial la dinamica agriculturii europene. Prin termenul feudalism se defineşte un principiu de dominaţie, şi anume, „dominaţia asupra oamenilor care locuiesc pe un anumit teritoriu şi care cad de aceea sub incidenţa acelei dominaţii" (F. Lütge).[14] Feudalismul este aşadar o formă de dominaţie care se referă în esenţă la relaţia dintre feudal şi ţăranii dependenţi de el. Observaţia că această relaţie conţine elemente ale unui raport reciproc, prin care feudalul este obligat să asigure protecţie şi apărare, iar ţăranul şerb este obligat să dea sfat şi ajutor, nu justifică nicidecum o apreciere idealizantă a relaţiilor dintre feudali şi ţărani. Este vorba aici despre un raport de dependenţă relativ unilaterală, şi nu despre o situaţie de diviziune benevolă a muncii. Contradicţia dintre proprietatea feudală generală şi dreptul de folosinţă al ţăranului asupra pământului, cu obligaţia dărilor şi clăcilor, a dus în repetate rânduri la conflicte şi confruntări între feudali şi ţărani.

Dar raportul feudali-ţărani nu era în nici un caz un sistem arbitrar, iar iobăgia ţăranilor din Evul Mediu nu trebuie echivalată

cu sclavia din Antichitate, care exista pe latifundiile romane. În relaţia dintre feudal şi ţăranii dependenţi de el se aplica dreptul seniorial; în dreptul seniorial, feudalul şi juraţii ţărani judecau în fiecare pricină de judecată. Feudalii posedau de regulă imunitate şi, prin aceasta, autoritate juridică asupra ţăranilor care locuiau pe domeniile lor. Dar proprietatea asupra gospodăriilor lor le conferea ţăranilor deţinători de hufă o poziţie relativ autonomă şi îi deosebea fundamental de sclavii din Antichitate. Această autonomie economică, ce poate fi privită ca o activitate socială a ţăranilor prinşi în sistemul feudal, este un fundament esenţial al dezvoltării economice europene.

Sistemul feudal occidental a crescut în special din două rădăcini: dintr-o organizare agrară romană, puternic marcată de proprietatea funciară, şi dintr-o organizare agrară germanică, caracterizată mai mult de raporturi de dominaţie personală. Din aceste două componente a apărut, în esenţă, la începutul Evului Mediu, feudalismul, care s-a format în Regatul Franc din secolul al VI-lea până în secolul al IX-lea, devenind un sistem economic şi de autoritate special. Acest fenomen s-a reliefat în diferite ordine de mărime şi a prezentat forme variate în domeniile organizării, ordinii juridice şi reglementărilor economice. Feudalismul de la începutul Evului Mediu şi-a dobândit profilul caracteristic în reglementarea modului de supraveghere a gospodăriei (*villicatio*), în sistemul feudal bipartit (*domaine bipartite*), care este numit frecvent şi feudalismul clasic. El se caracterizează prin faptul că în centrul său se află curtea seniorului (*villa*), al cărui pământ (*terra salica*) este lucrat cu ajutorul servitorimii de la curte şi al ţăranilor care locuiesc pe terenul propriei lor gospodării (*mans*) şi lucrează parcela (*hufa*) care le revine. Cum curţile senioriale prezentau mărimi şi structuri gospodăreşti diferite, proporţia serviciilor pe care ţăranii le făceau feudalilor diferea şi ea mult. Proprietăţile funciare ale marilor seniori erau organizate mai sever, domeniile lor senioriale erau diferenţiate în domenii principale şi domenii secundare. Zonele feudale mai mari se ordonau în funcţie de reuniunile de domenii care se aflau sub conducerea unor *villici, maiores* sau *iudices*. Ţăranii cu gospodării proprii şi servitorimea de la curte şi de la toate aceste curţi senioriale, erau uniţi într-o solidaritate de curte, numită *familia*, şi stăteau sub incidenţa dreptului seniorial.

Este interesant să ne întrebăm care a fost geneza sistemului economic bipartit al feudalismului clasic: unde şi în ce condiţii a apărut acest sistem? La acest complex de întrebări dificile răspunde cel mai convingător opinia lui A. Verhulst.[15] Sistemul curţii seniori-ale, care se caracteriza printr-o împletire economică a pământului feudal (*terra salica*) şi a parcelei (*hufei*) ţărăneşti, a apărut, conform acestuia, în special în cursul secolelor al VII-lea şi al VIII-lea, în regiunile cerealiere fertile din nordul Franţei şi, în general, în teritoriul dintre Loara şi Rin, de unde s-a extins cu intensităţi diferite asupra spaţiilor învecinate. Această formă de feudalism era, după Verhulst, în esenţă o creaţie nouă a Evului Mediu timpuriu şi nu prezenta nici o legătură directă cu organizarea proprietăţilor aristocraţiei romane; condiţii geografice favorabile şi terenuri deosebit de potrivite pentru cultura cerealelor au ajutat extinderea acestui sistem în regiunile centrale ale Regatului Franc. Măsurile economice ale Carolingienilor au contribuit evident decisiv la propagarea sistemului. Feudalismul clasic a fost reprezentat în special în spaţiul franc central, dintre Loara şi Rin, dar s-a extins în secolele al VIII-lea şi al IX-lea şi în regiunile învecinate şi a demonstrat o mobilitate şi o capacitate de adaptare uimitoare. Pe lângă acest sistem clasic, existau în multe ţinuturi şi alte forme de feudalism, precum, mai întâi de toate, feudalismul arendei, în care în prim-plan stăteau dările ţărăneşti în natură şi bani.

Într-o strânsă legătură cu feudalismul de la începutul Evului Mediu a fost regimul parcelelor (hufelor), care a devenit şi el o caracteristică a structurii agrare occidentale. Ţăranii care depindeau de curtea seniorială îşi aveau propriile gospodării, înzestrate cu suficient pământ. Parcela (hufa, mansul) definea prin urmare înzestrarea normală a unei gospodării ţărăneşti, dependentă de feudal, cu casă, curte, ogor şi fâneaţă, cât şi respectivele drepturi de folosinţă în comun a pădurii şi păşunii. Mansul şi hufa desemnau iniţial mărimi diferite, dar ele au fost echivalate în cursul vremii în tot spaţiul feudalismului occidental. Termenul diferea în funcţie de regiune, aşa încât *mansus* şi *hufe* nu aveau întotdeauna aceeaşi semnificaţie. Aici intră în joc reglementările periodice diferite şi, respectiv, poziţia deţinătorului hufei în învoiala feudală, aşa încât de multe ori ţăranii liberi deţinători de parcelă (*mansi ingeniuiles*) se deosebesc de cei aserviţi (*mansi serviles*). O hufă ţărănească se presupune că trebuie să fi avut în medie cam 30 de pogoane (10 ha);

dar trebuie să ţinem seama şi de faptul că mărimea hufei era socotită în funcţie de compoziţia solului şi de calitatea sa şi prin urmare diferea de la regiune la regiune.

Important era faptul că hufa reprezenta o gospodărie autonomă pe teritoriul feudal, ce îl înzestra pe ţăranul iobag cu pământ suficient şi îi procura totodată destulă libertate în administrarea acestui pământ. E drept că norma de deţinător de hufă întreagă era atinsă doar de o parte din ţărănime, dar ea a servit multă vreme drept ideal. Sistemul hufelor s-a extins treptat din spaţiul iniţial, carolingian, mai ales spre est şi nord, impunându-se în curând, într-o măsură mai mică sau mai mare, în fiecare regiune în parte. Răspândirea lui este în strânsă legătură cu expansiunea feudalismului şi a fost evident favorizată de Regatul Franc : îndemnat de exemplul marilor mănăstiri, Carol cel Mare a urgentat, după părerea lui W. Schlesinger, parcelarea în hufe a proprietăţilor funciare regale şi bisericeşti.[16]

De la diverşi clerici feudali aflăm despre existenţa unor evidenţe sistematice privitoare la mărimea întregii proprietăţi, exprimată în numărul de hufe. Despre episcopatul Augsburg se spune, de exemplu, în *Brevium exempla* de pe la 810, că dispunea în total de 1427 de hufe ocupate şi 80 neocupate (MGH, cap. I, 128). Însemnările de acest fel, aşa cum au fost ele făcute de anumite instituţii ecleziastice importante din Imperiul Franc, sub formă de polipticuri sau registre de hufe, sunt probabil în parte rezultatul unor iniţiative ale lui Carol cel Mare. El a fost evident cel care a promovat o apreciere întrucâtva unitară a pământului arabil distribuit ţăranilor clăcaşi, pentru a obţine o privire de ansamblu asupra eficienţei economice a imperiului. Drept unitate de măsură a acestei aprecieri, folosea parcela (hufa), adică gospodăria medie ţărănească. Hufa nu trebuia să fie numai lotul de pe care se plăteau dijma şi serviciile către stăpân, ci să funcţioneze şi ca unitate de calcul pentru stabilirea oficială a taxelor în general. Carol a încercat de altfel să întemeieze diviziunea militară a oamenilor liberi pe sistemul hufelor. Cel care dispunea de o proprietate personală de trei până la cinci hufe trebuia să meargă el însuşi la război ; cei care aveau o proprietate mai mică trebuiau să alcătuiască o congregaţie a serviciului militar şi să echipeze împreună, de câte ori era nevoie, un războinic (MGH, cap. I, 48).

Chiar dacă stadiul de astăzi al cercetării nu ne permite să determinăm cu precizie contribuţia lui Carol la regimul hufelor, putem totuşi afirma că hufa a cunoscut în Imperiul Carolingian o răspândire

tot mai mare şi a devenit din ce în ce mai mult o normă a proprietăţii ţărăneşti. Chiar şi în epoca postcarolingiană, regimul hufelor şi-a păstrat importanţa. Deşi numeroase hufe au fost divizate în procesul de creştere a populaţiei din epoca de înflorire medievală, iar în vechile regiuni agricole mănoase sfertul de hufă a devenit mărimea medie a unei gospodării ţărăneşti, nu s-a renunţat totuşi la hufă ca normă. De aceea, în ţinuturile cu forme de hotar regulate, regimul hufelor s-a conservat în parte până în secolul al XVIII-lea. În cadrul colonizării din epoca medievală de vârf şi în special în spaţiul colonizării răsăritene, hufa a fost un principiu de reglementare aplicat în distribuirea terenurilor pentru gospodăriile ţărăneşti. Pământul distribuit gratuit spre a fi cultivat era împărţit de regulă în hufe, a căror mărime varia în funcţie de originea coloniştilor sau a gospodarilor din acel sat, făcând ca în zonele de pădure să apară satele de pădure, cu hufe obţinute prin defrişare, iar în zonele de pe lângă ape, satele de luncă, ale căror hufe erau obţinute prin desecare. Sistemul de distribuire a ţarinei în funcţie de hufă a fost reprezentat în special în regiunile de colonizare germană din Est şi s-a extins şi în regiunile învecinate est-europene. Practica utilizării hufei ca unitate de măsură regulată a suprafeţei în aprecierea gospodăriilor ţărăneşti, aşa cum începuse să se precizeze în Imperiul Carolingian, s-a păstrat în multe state din Europa centrală.

Proprietatea funciară a regelui, a nobilimii şi a instituţiilor ecleziastice era distribuită, printr-o dispersie largă, pe întreaga suprafaţă a Imperiului Carolingian. Domeniile feudale mai mari erau înzestrate, pe lângă gospodăriile ţărăneşti în care se creşteau vite şi cele în care se cultivau grâne, şi cu ateliere meşteşugăreşti, în care muncitori iobagi, dependenţi de stăpânul lor, produceau obiecte de manufactură pentru necesităţile seniorului. Multe domenii feudale aveau proprietăţi şi în regiuni viticole, aşa încât dispuneau de propria lor aprovizionare cu vin şi nu depindeau de piaţă în această privinţă. Despre organizarea proprietăţilor regale aflăm din *Capitulare de villis*, celebra rânduială a averilor lui Carol cel Mare, în care este reglementată administrarea domeniilor regale. Proprietăţile regale cu largi ramificaţii erau ordonate după zonele fiscale şi *villicationes*, care se grupau în jurul curţii senioriale sub conducerea unor villici.

Dacă din pricina unei transmiteri defectuoase a informaţiilor ştim prea puţin despre proprietăţile funciare ale nobililor şi ale vasalilor care trăiau sub autoritatea nobiliară, registrele de proprietate şi

venituri ale unor mari mănăstiri ne permit să aruncăm o privire în organizarea posesiunilor şi structura socială a ţăranilor de pe proprietăţile feudale mănăstireşti. Celebrul poliptic al stareţului Irmino de la St. Germain-des-Prés de lângă Paris, de la începutul secolului al IX-lea, ne dă cele mai detaliate informaţii referitor la o proprietate feudală mănăstirească importantă din timpul Carolingienilor ; împărţirea vastei proprietăţi mănăstireşti în curţi feudale şi hufe ţărăneşti anexate acestora este descrisă în amănunt.[17] Instructiv este şi poliptic ul de la St. Bertin, de la mijlocul secolului al IX-lea, care conţine documente privitoare la o mănăstire din Flandra.[18] Fiecare capitol al acestei cărţi funduare descrie detaliat elementele principale ale unei proprietăţi feudale carolingiene cu aproximativ 11 000 de hectare de pământ : mărimea totală a *villicationum*, suprafaţa de *terra salica*, inclusiv cea a fâneţelor şi pădurilor, numărul şi mărimea gospodăriilor ţărăneşti şi obligaţiile de dijmă şi clacă ale ţăranilor. Prin evaluarea a douăsprezece *villicationes* ale abaţiei, rezultă o mărime medie a curţilor senioriale de 10 şi 1/2 hufe, deci aproximativ 105 ha. De fiecare curte seniorială depindeau în medie 18 şi 1/2 gospodării ţărăneşti (*mansi*), aşa încât relaţia dintre *terra salica* feudală şi pământul hufelor ţărăneşti e un raport de aproximativ 1 : 2.

Dacă St. Bertin se afla în zona centrală a Imperiului Carolingian, mănăstirea Staffelsee era situată în episcopatul Augsburg, de la graniţa alemanică. Aşa-numitul *Inventar de la Staffelsee* (MGH, cap. I, 128), de la începutul secolului al IX-lea, descrie şi el structura unui domeniu feudal clasic, cu o gospodărie feudală proprie complexă şi mici hufe anexe ale ţăranilor, care prestează munci de clacă pentru bunul mers al gospodăriei stăpânului feudal mănăstiresc. Curtea principală a mănăstirii aşezate pe o insulă cuprinde, conform atestării din inventar, 740 de iugăre de pământ, având deci remarcabila suprafaţă de aproximativ 250 ha. Curtea seniorială are în total 42 de hufe anexe ale ţăranilor, care, având în vedere gospodăria feudală atât de extinsă, sunt obligaţi să presteze munci de clacă complexe. Uimitor de mare este şi numărul de clădiri, utilaje agricole şi vite de la curte, căci se amintesc, de pildă, boi de tracţiune în număr de 26. Pe lângă acestea, *Villicatio* Staffelsee deţinea mai multe clădiri gospodăreşti şi un atelier meşteşugăresc pentru femei (*genitium*), în care 24 de slujnice produceau textile pentru stăpânul feudal.

În alte regiuni ale Imperiului Franc, sistemul de *villicationes* era mult mai slab conturat decât pe domeniile feudale menţionate.

Aceasta se referă atât la spaţiul saxon, înglobat abia mai târziu în Imperiul Franc, cât şi la zonele mediteraneene din sudul Franţei şi nordul Italiei. În teritoriile de graniţă era puternic răspândit feudalismul rentei, iar în zonele centrale ale Imperiului Franc, imaginea structurii agrare era dată de numeroasele gospodării ţărăneşti mici situate în perimetrul unei curţi senioriale. O transmitere mai bună şi eficienţa crescută au asigurat un rang excepţional pentru acele *villicationes* mai mari, dar aceasta nu oglindeşte întru totul realitatea. Condiţii feudale similare cu cele din Imperiul Carolingian au existat şi în ţările învecinate, chiar dacă într-o formă mai estompată. În Spania structurile feudale au apărut din rădăcini romane şi vizigote, dar s-au dezvoltat sub influenţa maură şi franca. În Italia gospodăria feudală proprie avea o importanţă mai mică decât în ţările de la nord de Alpi; dările în natură şi bani ale ţăranilor au jucat însă aici de timpuriu un rol important. Înflorirea oraşelor şi însufleţirea comerţului au relaxat apoi, începând din secolul al X-lea, structurile feudale. În Anglia s-au dezvoltat forme de feudalism similare celor de pe continent, dar proprietăţile nobiliare erau, înainte de cucerirea normandă (1066), în general mai puţin strict organizate. În *manors*, o parte a pământului era şi aici gospodărită de feudali în regie proprie, pe când cealaltă parte era dată în lucru ţăranilor dijmaşi.

Ţările şi popoarele situate la nord şi la est de Imperiul Franc au fost caracterizate mai multă vreme de forme mai vechi de organizare ţărănească, dar mai puţin de structurile feudale, aşa cum apăruseră ele în spaţiul central occidental. În Scandinavia societatea rurală a rămas dominată de tipul ţăranului mijlocaş şi de cel al chiaburului, care era aşezat pe pământul său strămoşesc (*odal* = ocină) sau lucra un pământ luat în arendă. Cu excepţia averilor mai consistente ale regilor şi puternicilor principi vikingi, aici nu existau în general mari proprietăţi funciare cu ţărani aserviţi. La răsărit de o linie care se întindea de la insula baltică Rügen, de-a lungul Elbei şi Saalei, până la Alpii răsăriteni şi Adriatica, înceta, în anul 900, zona de influenţă a Imperiului Carolingian. Această linie a fost depăşită în secolele al X-lea şi al XI-lea în front larg, iar popoarele slave, ungare şi altele care locuiau acolo au fost influenţate de spaţiul central-european. Situaţia social-economică a ţăranilor din regiunile slave poate fi cunoscută doar în linii mari, din cauza surselor lacunare; cultura materială a ţăranilor agricultori sedentari a devenit mai vizibilă

numai ca rezultat al cercetării arheologice. Orânduirea socială a acestor regiuni cu aşezări relativ rare prezintă o societate ţărănească patriarhală, în care s-au format doar treptat noi structuri de autoritate. Acest proces a început la polonezi, cehi, croaţi, sârbi şi ruşi în special din secolul al IX-lea.

Fig. 3. Reprezentarea muncilor agricole lunare, din timpul anului. Calendar din Salzburg (cca 818)

Între secolele al IX-lea şi al XI-lea, feudalismul s-a extins tot mai mult şi s-a consolidat progresiv. Prin această extindere a sistemului feudal, ţărani până atunci liberi au devenit tot mai dependenţi de feudali mireni şi clerici. Măsurile luate de Carol cel Mare în interesul oamenilor liberi simpli indică faptul că numărul ţăranilor liberi din Imperiul Carolingian a fost la început destul de considerabil. Expansiunea feudalismului, care a continuat şi în formele statale consecutive Imperiului Carolingian, a fost în mare măsură favorizată de extinderea teritorială, ce a progresat în această perioadă în multe ţări europene, aflându-se într-o legătură directă cu creşterea populaţiei. Seniorii au înfiinţat noi curţi senioriale, şi-au fixat slujitorii pe pământurile micilor lor gospodării şi au organizat extinderea zonei lor de dominaţie, în timp ce munca propriu-zisă de defrişare era îndeplinită de ţărani. Deşi extinderea suprafeţei locuibile reprezintă un fenomen general european, care poate fi observat din spaţiul mediteranean până în Scandinavia, colonizarea a avut cel mai mare avânt în spaţiile alpine din nordul Imperiului Franc, în raza cărora pădurile şi zonele netede izolate ofereau încă din plin posibilitatea unor noi aşezări. Fazele detaliate ale acestei extinderi teritoriale din epoca carolingiană se pot explica doar prin cercetarea individualizată, pe spaţii mici. După o temporară stagnare, drept consecinţă a invaziilor vikinge şi ungare, la sfârşitul secolelor al X-lea şi al XI-lea a început un nou val de defrişări, care a dus în cursul epocii de înflorire medievală, în aproape toate ţările Europei, la o enormă lărgire a suprafeţei utilizate în agricultură.

Extinderea teritorială considerabilă din ţările centrale ale Imperiului Carolingian, Franţa şi Germania, a mărit indubitabil puterea economică a spaţiului nord-alpin, pus mai cu seamă la dispoziţia agriculturii. Declinul culturii citadine antice şi ponderea crescută a economiei agrare au făcut să crească valoarea teritoriului central-european, cu vastele lui regiuni cerealiere, dar şi să scadă importanţa zonei mediteraneene. Utilizarea unor noi tehnici agrare, sub forma unor pluguri perfecţionate, a unor dispozitive de tracţiune mai productive, şi introducerea unor noi sisteme de exploatare a solului au fost în primul rând în folosul dezvoltării economice din spaţiul franc central. În timp ce ţările mediteraneene persistau în vechile metode de cultivare a pământului şi în vechile forme de asolament, în Nord a apărut din perioada carolingiană mai raţionalul asolament de trei ani, care s-a extins treptat în secolele următoare.

În cursul acestei dezvoltări economice care a cuprins în special sectorul agrar, centrul de greutate al continentului s-a deplasat din ţările mediteraneene în spaţiul nord-alpin. Centrul Imperiului Carolingian era situat în zona dintre Loara şi Rin, iar statele succesorale carolingiene, Franţa şi Germania, au constituit mai târziu împreună cu Anglia principalele ţări ale Europei occidentale. Pentru deplasarea centrului de greutate din ţările mediteraneene în lumea odinioară barbară a Nordului au fost desigur răspunzătoare şi pierderea unităţii economice a spaţiului mediteranean, şi regresul comerţului mediteranean în urma cuceririlor islamice, începând cu mijlocul secolului al VII-lea, aspect asupra căruia H. Pirenne[19] a atras cu insistenţă atenţia. L. White[20] raporta superioritatea incipientă a spaţiului nord-european asupra ţărilor mediteraneene în primul rând la dezvoltarea agrotehnică : utilizarea unor pluguri noi – spunea el – a înlesnit cultivarea terenurilor aride din ţările nord-alpine, iar extinderea asolamentelor de trei ani a mărit semnificativ producţia agrară necesară pentru o populaţie în creştere, astfel încât punctul forte al economiei europene s-a situat, începând din perioada carolingiană, în vastele câmpii din nord-vestul Europei. Acestor teze trebuie să li se reproşeze că plasează prea devreme aşa-zisa revoluţie agrară a Evului Mediu şi că privesc prea izolat tehnica agrară ; progresul agriculturii poate fi înţeles numai în contextul dezvoltării generale a Europei. Dar White a atras pe bună dreptate atenţia asupra importantului proces de deplasare a centrului de greutate european de la sud la nord, din vechile ţări ale spaţiului mediteranean spre câmpiile spaţiului nord-alpin.

Pe lângă tehnica agrară, trebuie reliefate în special elementele sociale, economice şi politice care au determinat la începutul Evului Mediu şi în perioada sa de înflorire ascensiunea spaţiului cultural occidental. Nobilimea, regimul hufelor şi obştea sătească în formare au fost, împreună cu sistemul feudal occidental, factori importanţi în procesul dezvoltării societăţii medievale. Cercetarea istorică marxistă a indicat, în parte pe drept, dinamica feudalismului drept cauză a avântului economic medieval : învoielile dintre stăpânii feudali şi ţărănimea dependentă cu privire la cota-parte cuvenită fiecăruia din produsele agricole au grăbit – spun marxiştii – progresul economic ; de aceea feudalismul trebuie considerat principala forţă motrice pentru expansiunea economică europeană. Cercetătorii demografi au subliniat însă că motorul principal al dezvoltării economice şi

săteşti a fost creşterea populaţiei începând din Evul Mediu timpuriu. Dar câtă vreme factorul demografic este privit izolat de celelalte forţe istorice, explicaţia nu e suficientă pentru procesul în ansamblu.

În lucrarea sa despre dezvoltarea economiei şi societăţii la începutul Evului Mediu, G. Duby formulează la rândul său întrebarea fundamentală cu privire la pârghiile evoluţiei. Apreciind diversele elemente, el numeşte înainte de toate presiunea stăpânilor feudali asupra ţărănimii iobage drept forţă motrice a dezvoltării economice ; pretenţiile proprietarilor funciari feudali - spune el - au fost cele care au mărit considerabil productivitatea muncii ţărăneşti şi au intensificat activitatea agricolă în general.[21] Indubitabil, feudalismul de la începutul Evului Mediu a fost un factor important pentru dezvoltarea economică occidentală. Dinamica feudalismului, vizibilă mai ales în sistemul curţii senioriale, a dus la o creştere semnificativă a producţiei agrare şi a impulsionat avântul economic. În cadrul feudalismului occidental, ţăranul deţinător de hufă poseda o autonomie relativ mare şi putea să desfăşoare o activitate economică intensă. Relaţia de tensiune productivă dintre forţele dominante şi cele solidare, existentă în feudalism, se arăta în special în pricinile de judecată de la curţile senioriale, în care feudali şi ţărani decideau împreună sentinţele.

Ţăranii occidentali aveau prin urmare, în pofida dependenţei lor de feudali, o libertate juridică şi economică apreciabilă, spre deosebire de situaţia apăsătoare a felahilor din lumea islamică. În structura feudalismului de la începutul Evului Mediu a apărut astfel un tip de ţăran mai autonom şi mai dotat economic, cu care se asocia un etos al muncii special. Marile colonizări medievale care au modificat peisajul cultural european au fost realizate în principal de o ţărănime activă. Cât de puternic a fost influenţat etosul muncii ţărăneşti de creştinism este greu de apreciat. În creştinismul medieval se formase un etos al muncii religios, aşa încât munca era nu doar canonizată superficial, ci preţuită din perspectiva morală, ca participare la opera creaţiei. Această preţuire înaltă se vădea mai ales în viaţa monastică şi în feudalismul mănăstiresc, unde ţăranii veneau în contact cu călugării. Importanţa eticii monastice a muncii pentru dezvoltarea ideologiei economice occidentale a fost subliniată accentuat de Max Weber: călugărul medieval este „primul om care, în acea epocă, trăieşte raţional, vizând metodic şi cu mijloace raţionale un scop: lumea de dincolo". [22] Durata fiecărei zile era împărţită,

pentru călugări, sistematic, în ore de rugăciune şi ore de muncă, iar gospodăria mănăstirii era ordonată şi ea conform planului. Gospodărirea raţională a călugărilor a apărut în secolul al XII-lea, în special la cistercieni, la care, în contextul unei activităţi atât de energice, s-au atestat şi trăsăturile unui spirit întreprinzător, de capitalism timpuriu. Dar aceasta ne duce deja în epoca înfloririi medievale, care a reprezentat un prim punct culminant al ţărănimii europene.

4

Epoca de deschidere. Evul Mediu înfloritor (secolele al XI-lea – al XIII-lea)

Situaţia socială a populaţiei ţărăneşti în epoca înfloririi medievale a fost apreciată în general de istorici ca deosebit de favorabilă. Astfel, istoricul austriac A. Dopsch comenta nivelul de trai ţărănesc din perioada medievală de vârf în următorii termeni: „tocmai aceste vremuri (secolele al X-lea – al XIII-lea) au reprezentat perioada de înflorire a clasei ţărăneşti germane din Evul Mediu... Puternica dezvoltare a clasei ţărăneşti germane a contribuit pe de altă parte şi la avântul economic al marilor proprietăţi feudale. Marile formaţiuni feudale, ecleziastice, dar şi mundane, s-au clădit pe aceasta, ca bază solidă a economiei agrare. Iar perioadei de înflorire a ţărănimii germane i se opune concomitent o cultură de curte a nobilimii princiare, care a fost înlesnită prin consolidarea economică a acesteia".[23] La fel de pozitiv judeca, doar cu puţin timp în urmă, istoricul social R. Fossier situaţia ţărănimii franceze din secolele al XII-lea şi al XIII-lea: „Toutefois je n'ai pas le sentiment d'une exagération en disant que jusqu'à la fin du XIXe siècle au moins, même lors de l'apogée de la grande France rurale de 1900, la paysannerie n'a pas retrouvé une situation aussi équilibrée qu'au cours des deux siècles de son premier épanouissement. On a dit que les temps médiévaux n'étaient plus un âge noir qu'un âge d'or." [24] („În orice caz, nu am sentimentul unei exagerări atunci când spun că, cel puţin până la sfârşitul secolului al XIX-lea, nici măcar în perioada de apogeu a marii Franţe rurale de la 1900, ţărănimea n-a mai regăsit o situaţie atât de echilibrată precum cea pe care a avut-o de-a lungul celor două secole ale primei sale înfloriri. S-a spus că Evul Mediu nu mai era atunci un ev întunecat, ci un ev de aur.")

Oare corespund aceste judecăţi optimiste cu situaţia reală a ţărănimii din Europa Evului Mediu înfloritor? Afirmaţiile multor

istorici nu ne procură oare o imagine prea idilică a condiţiilor de existenţă rurală dintr-o societate în care marea masă a populaţiei era încă în mare măsură dependentă, în variate forme, de feudalitatea mundană sau ecleziastică? Ce elemente şi ce transformări par să justifice opinia cu privire la o ameliorare reală a situaţiei ţărăneşti de la începutul Evului Mediu până în perioada de înflorire medievală, de la Imperiul lui Carol cel Mare până la noile state din Europa apogeului medieval? Grandoarea bisericilor şi catedralelor din Evul Mediu înfloritor, măreţia unor cetăţi şi oraşe nu trebuie să ne înşele, făcându-ne să tragem din strălucirea lor exterioară concluzii cu privire la situaţia populaţiei ţărăneşti, câtă vreme ştim, din multe ţări şi epoci, că bogăţia citadină şi sărăcia rurală apar de multe ori una lângă cealaltă. Înainte de a aborda aceste chestiuni critice, pare potrivit să indicăm câteva elemente principale ale transformării petrecute în condiţiile ţărăneşti de viaţă în epoca de înflorire medievală. Întâi trebuie să ne punem însă problema dacă, ţinând cont de multiplele diferenţe juridice, sociale şi economice în rândurile populaţiei ţărăneşti la începutul perioadei de înflorire medievală, se mai poate vorbi totuşi despre o ţărănime europeană unitară.

La începutul secolului al XI-lea, unitatea culturii occidentale era o realitate incontestabilă. Deşi coeziunea politică a marelui Imperiu Franc fusese destrămată, iar Imperiul Carolingian se fragmentase în mai multe regate şi ţări, graţie moştenirii comune culturale, spirituale şi politice, Europa reprezenta o unitate. Dar era o unitate stratificată, constituită din mai multe componente, precum, înainte de toate, credinţa creştină, ierarhia Bisericii, moştenirea antică în domeniul educaţiei, formele juridice şi constituţionale tradiţionale. La acestea se adăugau elemente din viaţa socială şi economică: vasalitatea, feudalismul şi nobilimea, care, din timpul Carolingienilor, aveau trăsături comune la nivel european. Caracterul unitar în domeniul social ţărănesc se datora pe de o parte unor forme similare de dependenţă a marii mase a populaţiei, iar pe de altă parte unor forme de viaţă şi unor obiceiuri de zi cu zi concordante ale ţăranilor de pe întreg continentul.

La mijlocul secolului al XI-lea devin treptat vizibile forţele prin a căror consolidare avea să apară noua orânduire de clasă din epoca medievală de vârf, definită de origine şi funcţie. Din aceasta făceau parte trei categorii principale: cavalerii, ţărănimea şi burghezia

orăşenească. Situaţiile sociale şi juridice ţărăneşti se nivelaseră mult în feudalism şi, din multiplele grade de dependenţă mai vechi, apăruse o ţărănime relativ unitară, diferenţiată în sine. În regimul de drept seniorial, feudalismul exercitase o intensă forţă de asimilare şi nivelare a diverselor grupuri ţărăneşti existente. Dependenţii de stil vechi, care administrau acum în mare parte loturi autonome, deveniseră iobagi legaţi de glie şi nu se mai deosebeau decât puţin de ţăranii liberi de odinioară, care decăzuseră, devenind dependenţi de feudali. Aceste grupuri sociale din cadrul feudalismului, cu drepturile şi datoriile lor diferite, au compus treptat o ţărănime iobagă, în timp ce restricţiile sclaviei moştenite din Antichitate şi din perioada migraţiilor au dispărut. O dată cu formarea claselor cavalerilor şi ţărănimii, au apărut cele două stări care aveau să caracterizeze imaginea societăţii rurale în perioada de înflorire medievală. Dar această formare a unei societăţi feudale structurate pe clase nu s-a limitat în perioada de înflorire medievală numai la spaţiul carolingian central, cu Franţa, Germania şi Italia, ci a cuprins şi ţările vecine. În Anglia şi sudul Italiei a pătruns, în urma cuceririi normande, un sistem feudal strict, Spania a fost marcată de Reconchista progresivă, iar estul Europei centrale, de colonizarea germană. În toate aceste ţări şi popoare, structurile proprii de dominaţie s-au amestecat cu noi forme şi impulsuri, emanate din spaţiul central-european.

Dar trăsăturile unitare în formare ale ţărănimii europene nu trebuie să acopere diversitatea condiţiilor geografice, care a continuat să existe în Europa. Cum familiile şi obştile ţărăneşti trăiau de multe ori în locuri şi sate îndepărtate, care aveau doar slabe mijloace de comunicare cu lumea din afară, diferenţele locale şi regionale jucau un rol însemnat tocmai în spaţiul rural. Prin legătura strânsă a ţăranului cu mediul său natural, varietatea climei, a solului, a altitudinii şi a structurii suprafeţelor posedă o importanţă covârşitoare pentru situaţia socială şi economică ţărănească, cu mult mai mare în orice caz decât în spaţiul vieţii orăşeneşti. Influenţa condiţiilor naturale asupra regiunii şi a vieţii rurale era de altfel, şi din cauza tehnicii agrare slab dezvoltate, mult mai puternică în Evul Mediu decât în epoca modernă. Din perspectiva condiţiilor geografice ale economiei ţărăneşti din Europa Evului Mediu înfloritor, trebuie să distingem în special trei zone: zonele de coastă, spaţiul continental şi regiunile montane. Fâşiile de coastă atlantice erau în

general prea umede pentru cultivarea cerealelor, aşa încât aici predomina exploatarea păşunilor şi creşterea intensivă a vitelor. În regiunile de munte - din Pirinei, trecând prin Masivul Central francez până la munţii germani de înălţime medie, din Apenini, prin Alpi, până la Carpaţi - se găseau de asemenea suprafeţe doar relativ modeste pentru culturile de cereale; în schimb, existau păduri şi păşuni întinse. Perimetrul larg dintre acestea cuprindea marile regiuni fluviale şi câmpiile din sudul Angliei până în Rusia, ca de exemplu depresiunea din nordul Germaniei şi zona de câmpie est-europeană, cu marile lor suprafeţe agricole.

În ce priveşte ţărănimea, se pot distinge în Europa în epoca de înflorire medievală patru spaţii mari, menţionate deja: spaţiul mediteranean în sud, zona europeană centrală în vestul şi centrul Europei, regiunile est-europene şi, în fine, spaţiul scandinav în nord. Zona mediteraneană se întindea de la Peninsula Iberică, prin sudul Franţei şi Italia, până în sudul Balcanilor; aceasta era foarte potrivită pentru viticultură, legumicultură şi cultivarea fructelor mediteraneene, dar necesita un bun sistem de irigaţii, din pricina ploilor sărace de vară şi a solului uşor. În spaţiul central din nord-vestul Europei, cultura cerealelor a dobândit în epoca medievală de vârf o importanţă crescândă şi a marcat economia ţărănească, ce consta de regulă dintr-un amestec de agricultură şi creşterea vitelor. În câmpiile din estul Europei, cultura ţărănească a cerealelor juca de asemenea un rol din ce în ce mai mare, în vreme ce la ţăranii scandinavi din Danemarca, Norvegia şi Suedia domina creşterea vitelor.

Diversitatea ţărănimii europene se datora în plus, în Evul Mediu de vârf, şi unei dezvoltări inegale a fiecărui spaţiu în parte. Multe regiuni din Europa de Nord şi Est se găseau în jurul anului 1000 abia într-un stadiu primitiv de dezvoltare, iar popoarele şi seminţiile care trăiau acolo au trecut relativ târziu la formele de fixare teritorială a activităţii agricole. Ţările est-europene prezentau o colonizare cu ochiuri largi, răspândită pe spaţii mari, la momentul când, în perioada înfloririi medievale, au fost prinse de colonizarea estică germană şi deschise. Dimpotrivă, în aceeaşi epocă, în zona mediteraneană - mult mai dezvoltată - existau forme culturale de economie rurală vechi, cu suprafeţe exploatate intensiv, cu contracte de arendă fixate în scris şi cu o reţea deasă de circulaţie şi de pieţe. Direcţia est-vest a dezvoltării în Europa centrală se încrucişa aşadar cu o pantă

sud-nord. Aceste contraste între regiuni mai mult sau mai puţin dezvoltate au fost cauza decalajelor temporale din dezvoltarea economică: ele explică şi faptul că cele mai mari şi mai durabile progrese au apărut în regiunile care erau cele mai înapoiate. Aşa s-a făcut, de exemplu, că în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, schimbările condiţionate de îmbunătăţirea tehnicii agrare au acţionat cel mai revoluţionar în regiunile slave de la est de Elba.

Dar din secolul al XI-lea până în secolul al XIII-lea nu numai ţinuturile de la est de Elba, ci întreaga Europă a cunoscut o uimitoare epocă de expansiune şi înflorire a economiei, societăţii şi culturii. Cel mai vizibil au apărut aceste modificări în dezvoltarea populaţiei şi în extinderea teritorială. Totalul populaţiei europene a crescut, conform aprecierilor lui J.C. Russel[25], din anul 1000 până în 1340, de la 38,5 milioane la aproximativ 73,5 milioane – s-a dublat aşadar în decursul acestor trei secole. Instructive sunt în această privinţă diferenţele dintre regiunile luate în parte. În timp ce populaţia ţărilor sud-europene (Peninsula Iberică, Italia, Grecia şi Balcanii) a crescut doar de la 17 la 25 de milioane, populaţia din vestul şi centrul Europei, din principalele ţări: Franţa, Germania şi Anglia, s-a înmulţit de la 12 la considerabila cifră de 35,5 milioane, mărindu-se aşadar de trei ori. Prin aceste cifre demografice se exprimă faptul că Europa nord-vestică şi centrală s-a dezvoltat deosebit de puternic, devenind noul centru de greutate economic al continentului, în timp ce vechile ţări mediteraneene au regresat evident. O populaţie relativ scăzută prezentau, chiar la sfârşitul epocii de expansiune medievală maximă, regiunile scandinave şi est-europene.

Expansiunea demografică a fost acompaniată de un val puternic de colonizare şi extindere teritorială în toate ţările Europei, astfel încât apogeul Evului Mediu a fost o epocă în care peisajul cultural european s-a transformat fundamental şi a dobândit o înfăţişare ce va dura secole de-a rândul. Dar defrişările şi colonizările au avut loc mai cu seamă în anumite zone şi au schimbat în special structura aşezărilor din spaţiul central-european. Extinderea suprafeţei locuibile din regiunile populate încă din Antichitate a fost completată de colonizarea planificată a ţăranilor în ţinuturi cu aşezări noi. Înglobarea zonei munţilor mijlocii s-a făcut în primul rând prin defrişare, în vreme ce în regiunile de luncă, de-a lungul coastelor şi fluviilor, s-au câştigat noi suprafeţe utile pentru agricultură prin

desecări şi construirea de diguri. Urme ale acestor procedee de colonizare s-au păstrat în numele multor sate, ca *bourgs* în Normandia, *bastides* în sud-vestul Franţei, precum şi unele denumiri de sate cu sufixele *-berg, -rode* sau *-reuth* în Germania. Satele întemeiate conform unor planuri se pot recunoaşte parţial şi astăzi după forma lor exterioară, aşa cum sunt în special satele cu hufe de luncă, satele cu hufe de pădure şi satele de la drum, cu planurile lor regulate.

În Spania extinderea teritorială a fost influenţată decisiv de Reconchistă, recucerirea zonelor peninsulare pirineene ocupate de arabi. Este greu de spus dacă recolonizarea fusese precedată de o depopulare aproape completă a unor regiuni din vestul şi centrul Spaniei. Un succes durabil au avut imboldurile colonizatoare venind din Galicia, susţinute de monarhie şi Biserică, ce au adus mulţi colonişti din Nord-Vest în spaţiul intern spaniol; ţăranii spanioli au sprijinit mişcările de colonizare, mai ales în estul Spaniei. Marea nevoie de oameni pentru deschiderea unor spaţii cucerite a condus la o ameliorare substanţială a situaţiei juridice ţărăneşti. De multe ori actul luării pământului şi al recultivării lui era identic cu o transmitere ereditară a posesiunii; mai ales ţăranii din Castilia primeau prin aşa-numitele *poblaciones* drepturi generoase de libertate.

Corespunzător divizării spaţiului francez în câmpiile aluvionare din Nord şi podişurile din Sud, caracterizate de clima mediteraneană, s-a recurs la forme şi etape diferite şi în extinderea teritorială. În Nord, bazinul parizian şi câmpia întinsă a Loarei făceau parte din regiunile preferate, în care coloniştii ţărani au avansat cu defrişările încă de timpuriu. Un nou val de colonizare a început la sfârşitul secolului al XII-lea, când în special diverşi stăpâni feudali din sudul Franţei au avut iniţiativa de a-şi extinde domeniile. Astfel au apărut numeroase sate noi, întemeiate planificat, în Sudul meridional ca *bastides*, iar în Sud-Vest ca *sauvetés*. Privilegiile acordate ţăranilor stabiliţi pe terenurile defrişate au contribuit substanţial la eliberarea populaţiei rurale şi la reducerea drepturilor senioriale.

Caracterul european al expansiunii coloniale din Evul Mediu de vârf se observă şi în aşa-numita „colonizare estică germană", care a fost privită multă vreme în primul rând sub aspect naţional. În ce priveşte modalitatea de acces la noi teritorii şi cea a colonizării

ţărăneşti, ele concordă în mare măsură cu formele care se pot observa în multe alte ţări în perioada înfloririi medievale europene. Defrişări extinse şi numeroase întemeieri de sate aveau loc nu doar în spaţiul de la est de Elba, ci se petreceau şi în ţările vecine din estul Europei. În special în Polonia au fost întemeiate multe sate conform dreptului german (*ius theutonicum*), ceea ce indică însă nu atât prezenţa unor coloniţti germani, cât o formă juridică de colonizare după modelul vest-european. Regii şi stăpânii feudali din Polonia, Boemia şi Ungaria s-au străduit din răsputeri a favoriza imigraţia unor ţărani din spaţiul vest-european, care să asigure propăşirea şi deschiderea regiunilor lor mai puţin dezvoltate.

Colonizarea estică germană a fost, prin procedura şi rezultatul ei, un proces extrem de complex; acesta s-a întins pe o perioadă lungă, în care diferite forme juridice, economice şi culturale germane s-au transmis la est de Elba şi Saale. După ce mărcile de pe Elba şi Saale s-au extins treptat, începând din secolul al X-lea, înspre est, s-au creat premise importante pentru mişcarea de colonizare estică. Dar colonizarea ţărănească propriu-zisă a început în secolul al XII-lea, când stăpânii locali, proveniţi din nobilimea mundană şi din cea ecleziastică, s-au străduit, bazându-se pe planuri clare, să găsească persoane dornice de a întemeia noi aşezări şi au încurajat stabilirea lor prin acordarea unor drepturi coloniale. Prin extinderea teritorială se voia consolidarea şi lărgirea propriei zone de dominaţie, şi prin urmare punctele de vedere naţionale nu au jucat nici un rol în politica de colonizare, astfel încât principii slavi încercau să atragă ţărani imigranţi experimentaţi din vechile sate germane şi olandeze. Mulţi coloniţti au venit de aceea din regiunile cu o mare densitate a populaţiei din Flandra, Olanda şi Westfalia, ca să se stabilească în ţinuturile de pe cursul mijlociu al Elbei, Munţii Metaliferi şi marc-grafiatul Niederlausitz (astăzi Luzica, în Polonia). Cu ajutorul tehnicilor introduse, de asanare a mlaştinilor şi defrişare a pădurilor, aceştia au creat în noile sate premisele pentru o agricultură mănoasă. În contractele pe care le-au încheiat cu coloniţtii în spaţiul colonizării estice principii regionali şi feudalii, în prim-plan apare conducătorul grupului de coloniţti (*locator*), ca întreprinzător activ, care se ocupa de recrutarea coloniţtilor, trata cu feudalul respectiv, distribuia pământul atribuit şi supraveghea construirea gospodăriilor. Locatorului i se ceda frecvent proprietatea asupra unei hufe mai mari

scutite de taxe şi i se acordau, în plus, unele drepturi speciale, în primul rând exercitarea autorităţii juridice în pricinile mărunte. Ţăranilor colonişti li se acordau drepturi de proprietate funciară atractive, o scutire de multe corvezi locale pe care populaţia băştinaşă era obligată să le suporte, precum şi numeroase concesii juridice adaptate condiţiilor locale.

În spaţiul de la est de Saale şi în zona cursului mijlociu al Elbei, colonizarea ţărănească s-a intensificat din secolul al XII-lea, când olandezii şi germanii s-au extins din zonele nordice Hessen şi Turingia mult înspre sud şi au întemeiat acolo gospodării şi sate impunătoare. Gospodăria ţărănească etalon, devenită curentă pentru aceste noi aşezări, măsurând o hufă franca (cca 25 ha), a ajuns să fie utilizată, trecând prin Saxonia Superioară şi Silezia, până departe în Polonia. După numele şi formele locale ale unor sate, recunoaştem continuitatea elementelor autohtone slave sub dominaţia germană. Marile sate de la drum, cu planurile lor regulate, se raportează însă în general la întemeietori germani ; satele de acest tip sunt prevăzute adesea cu asolamente de trei ani, iar ogorul lor e împărţit în hufe. În zona mărcii Brandenburg, colonizarea germană a început la est de Elba în special după încheierea cruciadei împotriva venzilor, din 1147. Organizatorii colonizării au fost margrafii de Brandenburg, arhiepiscopii de Magdeburg, dar şi alţi stăpâni feudali, clerici şi mireni ; coloniştii ţărani proveneau în cea mai mare parte din spaţiul învecinat est-saxon, dar şi din Flandra şi Olanda. Grupurile de populaţie slavă au fost şi ele implicate încă de la început în extinderea teritorială, iar ogoarele lor au fost adaptate în cea mai mare parte cerinţelor noii structuri agrare. A rezultat aşadar un amestec de elemente germane şi slave, aşa cum se poate observa şi în alte zone de extindere la est de Elba.

Cu excepţia Sileziei, unde mişcarea de colonizare a început încă de timpuriu, emigraţia în masă a ţăranilor germani spre Polonia a început abia în secolul al XIII-lea şi a cuprins mai cu seamă părţile vestice ale ţării. Ţăranii germani au fost chemaţi de principi, mănăstiri şi nobili să facă locuibile fâşii teritoriale nelocuite sau slab locuite şi să crească productivitatea agriculturii. Episcopul din Posen a primit în 1246 de la marele principe al Poloniei permisiunea să reorganizeze satele de pe teritoriul episcopatului său conform dreptului german şi să transfere autoritatea juridică măruntă (*causae minores*) primarilor

numiţi acolo. Numeroase privilegii de locaţie din spaţiul episcopatului Posen şi din alte zone ale Poloniei documentează iniţiativa multor feudali de a reorganiza vechi aşezări şi de a coloniza teritorii noi, conform dreptului german, cu următorul conţinut: delegarea unor locatori, alocarea teritoriului măsurat în hufe, asolamente de trei ani, legarea ţăranilor de gospodăriile lor prin transmitere ereditară. Pornind din Silezia, colonizarea germană s-a deplasat în multe ţinuturi ale Poloniei (Kleinpolen) şi a cuprins câteva podişuri şi în Galiţia, de-a lungul lanţului muntos Beskiden.

În ţinuturile învecinate Böhmen (Boemia) şi Möhren (Moravia), care din secolul al X-lea erau membre ale Imperiului German, extinderea teritorială intensivă a început în secolul al XII-lea. Au participat la ea atât ţărani autohtoni, cât şi străini, care au fost colonizaţi la început mai cu seamă pe feudele nobililor şi ale mănăstirilor. În vechile sate ale Boemiei colonizarea germană nu a prea pătruns, în schimb în cursul colonizării germane au fost populate şi defrişate mai ales zonele muntoase împădurite, abia accesibile până atunci, situate în centrul ţării: pădurea Boemiei, panta sudică a Munţilor Metaliferi şi sudul ţinutului Sudeţilor. În învecinata Moravie extinderea teritorială cu colonişti germani a fost încurajată de stăpânii mireni şi de cei ecleziastici tot deliberat, dar pe lângă satele de ţărani aici trebuie să remarcăm şi construirea unor aşezări pentru mineri.

Extinderea teritorială de mare amploare care s-a petrecut în multe regiuni europene trebuie privită în contextul expansiunii generale a Europei în epoca de înflorire medievală. De la sfârşitul secolului al X-lea, Europa n-a mai avut parte de invazii, dezvoltarea ei paşnică n-a mai fost ameninţată din afară. Ţinuturile pe care le ocupaseră normanzii şi ungurii trecuseră în sfera de influenţă a Occidentului. Polonezii, cehii, croaţii şi alte popoare slave se convertiseră la creştinismul latin şi chiar ţările scandinavice erau pe cale să devină creştine. Începând din noul mileniu, continuitatea culturii europene era aşadar indubitabil asigurată. Occidentul nu avea să mai cadă pradă pe viitor unor pericole şi atacuri atât de puternice precum cele de care au avut parte Rusia în secolele dominaţiei tătare şi India în timpul invaziei musulmane. Dimpotrivă, europenii, întăriţi acum, treceau la campanii de cucerire şi recucerire, îşi extindeau zonele de dominaţie dincolo de graniţele de până atunci şi lărgeau spaţiul care

purta amprenta politicii, economiei şi culturii europene. În Peninsula Iberică, Europa a cucerit regiuni noi prin respingerea cu succes a maurilor, în Sicilia a fost recucerit un teren important de către normanzi. În estul Europei şi în Balcani, unde graniţele nu se stabilizaseră încă pretutindeni, creştinii latini se opuneau popoarelor de rit greco-ortodox sau comunităţilor autohtone cu caracter încă păgân, care apoi, la începutul secolului al XIII-lea, au fost convertite în mod silit la creştinismul latin, de cavaleri ai Ordinului German. Forţa de expansiune a Europei a apărut cel mai puternic în cruciadele începute în 1096, în care popoarele apusene au pornit la contraatac împotriva lumii islamice şi, din 1204 până în 1261, au întemeiat în Bizanţ chiar un Imperiu Latin.

Expansiunea colonială din Evul Mediu de vârf şi ascensiunea economică a Europei au fost favorizate de progresele din agricultură şi agrotehnică. Ţăranilor le stăteau la dispoziţie acum utilaje de lucru mai moderne, mecanisme de înhămare mai eficiente pentru animalele de tracţiune şi forme îmbunătăţite de exploatare a solului, astfel încât recoltele agricole au crescut semnificativ şi o populaţie în creştere a putut fi hrănită satisfăcător. Progresul în alimentaţie este chiar atât de mult apreciat de J. Le Goff, încât acesta consideră că „extinderea asolamentelor de trei ani şi progresul în cultivarea legumelor bogate în proteine au înlesnit răspândirea creştinismului, defrişările, construcţia oraşelor şi a catedralelor şi cruciadele".[26]

În privinţa îmbunătăţirilor tehnicii în perioada de înflorire medievală, trebuie menţionată în primul rând răspândirea plugului cu brăzdar. Acesta ara mai adânc pământul, îl afâna mai bine şi putea lucra şi pământurile dure, pe care plugul cu boroană le prelucrase doar insuficient. O mai bună prelucrare a pământului a susţinut metabolismul suprafeţelor arabile şi a înlesnit creşterea productivităţii. Cu o forţă de tracţiune animală crescută, plugurile, grapele şi celelalte utilaje agricole puteau fi acum folosite mai bine; noile mecanisme de înhămare, ca hamurile pentru cai şi plugul cu fruntar pentru boi, asigurau o mărire a productivităţii animalelor de tracţiune. Caii erau utilizaţi mai ales la transportarea poverilor pe distanţe lungi şi puteau creşte simţitor randamentul muncii ţărăneşti. Concomitent, apariţia unor care noi, asociată cu o mai bună forţă de tracţiune animală, permitea transportul unor poveri mai mari. Căci de la începutul secolului al XII-lea a apărut carul mare pe patru roţi, în completarea carelor simple de până atunci, cu doar două roţi.

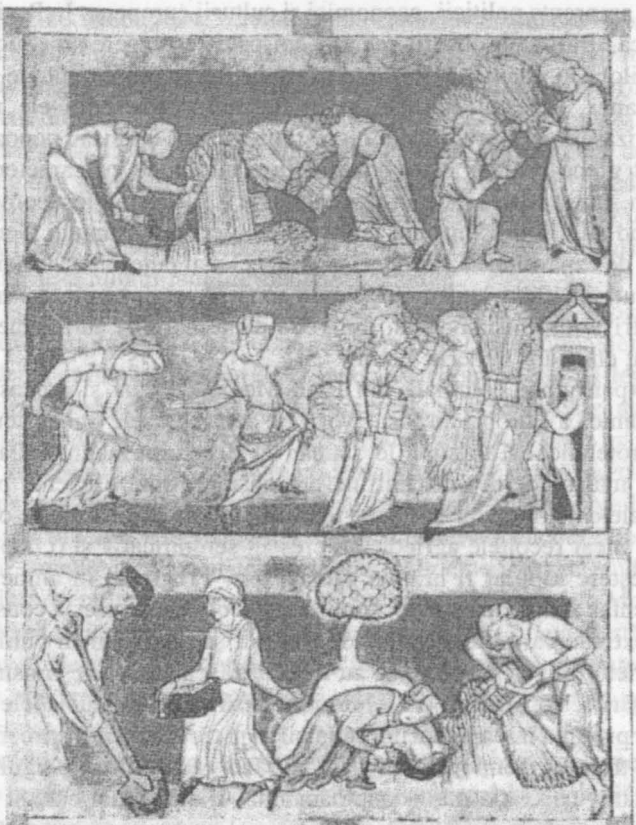

Fig. 4. Femei la semănat şi la strânsul recoltei de cereale. Imagine din *Speculum virginum* (*Oglinda fecioarelor*, sec. al XII-lea)

În general, utilizarea fierului în producerea uneltelor a cunoscut o răspândire mai puternică, astfel încât părţi importante din plug, sape şi uneltele de tăiere erau confecţionate acum mai mult din fier. La recoltarea cerealelor se utiliza în continuare, pe lângă coasă, şi mai mica seceră, care necesita mai puţin fier şi menaja mai bine spicele coapte. Deloc de neglijat a fost importanţa pe care a căpătat-o şi răspândirea progresivă a morilor de apă. Existau desigur încă din vremea carolingiană mori de apă, dar ele se aflau în special pe proprietăţile marilor feudali. În cursul mişcării de extindere teritorială

din secolele al XII-lea şi al XIII-lea, numărul morilor a crescut continuu pretutindeni, astfel încât, în regiunile bogate în ape din vestul şi centrul Europei, aproape fiecare sat ajunsese să dispună de o moară; în aceste mori cerealele se puteau măcina mult mai bine şi mai repede decât folosind râşniţele manuale tradiţionale.

Mărturii scrise şi arheologice indică faptul că formele moderne de agricultură s-au răspândit treptat, în paralel cu expansiunea teritorială din secolele al XII-lea şi al XIII-lea, în toată Europa, iar ţăranii desţelenitori au fost înzestraţi cu utilaje de lucru îmbunătăţite când s-au stabilit în ţinuturile colonizate. Utilizarea plugurilor cu brăzdar, cu capră pe roţi era atât de generalizată la începutul secolului al XIII-lea în Europa, încât cronicarul Jean Joinville înregistra uimit, la cruciada de atunci, că ţăranii egipteni mai foloseau încă pluguri fără roţi. Privite în ansamblu, marile progrese ale agriculturii din epoca de înflorire medievală s-au datorat nu doar înnoirilor agrotehnice, cât mai degrabă utilizării mai frecvente a unor resurse şi metode de lucru cunoscute de multă vreme.

Dintre formele progresiste de agricultură făcea parte şi asolamentul de trei ani, existent, ce-i drept, încă din perioada carolingiană, dar care a cunoscut abia acum o răspândire mai mare. Asolamentul de trei ani a fost utilizat mult timp, în special pe pământul salic al curţilor senioriale, pe când hufele ţăranilor erau cultivate preponderent în formele extensive ale asolamentului de doi ani sau ale asolamentului simplu (alternanţa cereale/iarbă), cu perioade mai lungi de pârloagă. O dată cu extinderea suprafeţelor de cultură pentru cereale, pârloaga s-a limitat, în Evul Mediu de vârf, la cel de-al treilea an de cultură a cerealelor, iar ogorul sătesc a fost totodată împărţit în trei tarlale mari, la care toţi ţăranii satului erau părtaşi în egală măsură. În perioada de înflorire medievală, asolamentul de trei ani cu cereale de toamnă, de primăvară şi pârloagă devenise în multe regiuni ale Europei forma predominantă de exploatare a pământului şi sporise în mod semnificativ recoltele. În comparaţie cu asolamentul de doi ani, asolamentul de trei ani făcuse să crească recoltele cu o treime, ceea ce reprezenta o ameliorare considerabilă pentru situaţia alimentaţiei de atunci.

Asolamentul de trei ani, care s-a păstrat în majoritatea ţărilor europene până în secolele al XVIII-lea – al XIX-lea, a fost fără îndoială un factor capital pentru progresul agriculturii din epoca înfloririi medievale. Împreună cu extinderea culturilor de cereale, cu crearea unor noi suprafeţe arabile în regiunile defrişate şi cu

îmbunătăţirea utilajelor de lucru, asolamentul de trei ani a creat bazele pentru avântul enorm al agriculturii epocii medievale de vârf. În secolul al XIII-lea, în principalele ţări ale Europei dispare foametea cea mare, care odinioară se instala frecvent; dar în unele ţinuturi se mai ajungea uneori la strâmtoare în aprovizionarea cu alimente. Acest regres al foametei trebuie raportat pe de o parte la însufleţirea comerţului cu cereale, dar se datorează şi creşterii recoltelor şi extinderii suprafeţelor agricole, ca urmare a colonizării ţărăneşti în progres. Recoltele mai mari care au fost obţinute prin asolamentele de trei ani au permis reducerea culturilor de cereale în favoarea anumitor culturi speciale. Dintre acestea făceau parte plantele-pigmenţi (garanţă şi drobuşor), plantele textile (inul şi cânepa), păstăile şi diferite specii de poame şi boabe. Viţa de vie s-a extins masiv în regiunile potrivite cultivării ei şi a căpătat o mare importanţă nu numai în şesurile şi dealurile ţărilor mediteraneene, unde cultura respectivă se practica de multă vreme, ci şi în spaţiul central-european. În contextul unei atare extinderi a culturii cerealelor, legumelor şi viţei de vie, suprafeţele de păşune s-au redus în multe locuri, astfel încât creşterea vitelor s-a restrâns în comparaţie cu agricultura. Acolo unde condiţiile naturale o permiteau şi iarba creştea din belşug, s-au format zone speciale de creştere a vitelor. Printre acestea se numărau atât regiunile de luncă de-a lungul coastelor maritime nord-vest-europene, cât şi zonele de munte ca Pirineii şi Alpii, unde gospodăriile s-au alcătuit tocmai în acest scop şi s-a practicat o creştere intensivă a animalelor.

Fig. 5. Grapă cu grindei trasă de cai. Ţăranul semănător alungă cu praştia ciorile de câmp (Psaltirea Luttrell, estul Angliei, la 1340)

Schimbările fundamentale din Europa perioadei de înflorire medievală au fost declanşate mai cu seamă de faptul că, în interacţiune cu creşterea populaţiei, cu extinderea teritorială şi cu avântul agriculturii, viaţa oraşelor s-a dezvoltat puternic, iar ramura economică a comunicaţiilor, legată de aceasta, a câştigat importanţă. O dată cu înflorirea oraşelor drept centre ale comerţului şi meseriilor, s-a stabilit, prin intermediul pieţei, o diviziune a muncii între oraş şi sat în cadrul căreia ţăranii se îngrijeau de procurarea alimentelor, iar orăşenii de producerea bunurilor meşteşugăreşti. Oraşele s-au dezvoltat mai ales în spaţiul nord-alpin şi au creat aici o dinamică ce a modificat profund societatea feudală şi a influenţat puternic chiar condiţiile vieţii ţărăneşti. În ţările mediteraneene, unde oraşele se puteau clădi pe o temelie antică, renaşterea urbană a început, ce-i drept, încă dinainte de secolul al XI-lea, dar în spaţiul vest- şi central-european de la nord de Alpi majoritatea oraşelor şi târgurilor s-au întemeiat în timpul marii faze de avânt din secolele al XII-lea şi al XIII-lea. În aceste centre urbane s-au făcut simţite un spirit nou, o nouă orientare economică şi o propensiune decisivă spre raţionalizare, care au condus la schimbări sociale, economice şi politice profunde.

Cifra populaţiei atinsă de oraşe la sfârşitul perioadei de înflorire medievală prezintă un procent mediu de aproximativ 10% din totalul populaţiei. Europa rămânea prin urmare, şi după această expansiune a vieţii orăşeneşti, o lume culturală de factură preponderent agrară, în care ţăranii reprezentau marea masă a populaţiei, cu excepţia câtorva regiuni urbane ca Flandra şi Lombardia, în care procesul urbanizării avansase mai tare. Deşi multe oraşe îşi datorau ascensiunea revigorării comerţului, ele trebuie totuşi privite în contextul unei economii în care agricultura era decisivă. Valul colonizărilor şi creşterea populaţiei au fost, pentru dezvoltarea oraşelor, tot atât de importante ca înflorirea comerţului şi a meşteşugurilor. Strălucirea şi importanţa comerţului cu zone îndepărtate, pe care H. Pirenne le-a subliniat atât de răspicat[27], nu trebuie să ne inducă în eroare, făcându-ne să ignorăm structura strânsă a relaţiilor dintre oraş şi sat. Căci, de fapt, nu putem separa aceste două lumi, a căror dezvoltare se produce în paralel: oraşul creşte din sat şi acţionează la rândul său asupra mediului rural. Oricât de mare a fost contribuţia noului comerţ la mari distanţe la ascensiunea oraşelor, în perspectiva economică rămâne o certitudine faptul că, atât în sectorul rural, cât

şi în cel urban, s-a petrecut o creştere demografică şi economică, iar transformarea tehnică a modificat concomitent ambele domenii economia rurală şi cea urbană.

Forţele orăşeneşti şi diversele schimbări din epoca înfloririi medievale au influenţat şi feudalismul şi au dus la destrămarea sistemului curţii senioriale, care marcase până atunci intens viaţa ţărănească din regiunile central-europene. Acest proces de dizolvare s-a întins pe un larg interval de timp, iar cursul pe care l-a urmat a fost definit de condiţiile specifice regionale. Destrămarea vechiului sistem feudal bipartit al curţii senioriale a început în unele regiuni ale Franţei şi Italiei încă din secolele al X-lea şi al XI-lea, s-a intensificat în spaţiul central-european mai ales în secolul al XII-lea şi s-a încheiat, în general, în veacul al XIII-lea. Rezultatul acestui proces nu a fost nicidecum o înlăturare a feudalismului şi o „eliberare totală a ţăranilor", ci formarea unor noi structuri feudale şi apariţia unor forme mai libere de distribuţie a pământului. S-au produs, prin urmare, modificări ale raportului dintre ţărani şi proprietarul funciar feudal, care anunţau o relaxare considerabilă a raporturilor din orânduirea existentă la începutul Evului Mediu. Acest lucru s-a petrecut în principalele ţări europene, cu diferenţe semnificative de la o ţară la alta, astfel încât au rezultat diferite tipuri de regim agrar. În sudul Europei, după desfiinţarea vechii orânduiri, a apărut ca preponderent un regim agrar bazat pe libertatea personală şi pe contracte de drept privat, în vreme ce în Europa occidentală şi centrală a apărut ca preponderent feudalismul rentei. Formarea moşierimii în Europa de Est, cu noile ei modalităţi de aservire a ţăranilor, ţine abia de epoca medievală târzie şi de începutul modernităţii şi ne va interesa mai târziu.

Înflorirea economiei orăşeneşti modificase puternic economia rurală. Prin însufleţirea comerţului şi apariţia economiei financiare, graniţele rigide ale teritoriilor feudale cu tendinţa lor de autarhie au fost străpunse. Diviziunea muncii care se stabilea între oraş şi sat a pătruns şi în *villicationes* şi a intensificat schimbul de produse. O dată cu creşterea populaţiei orăşeneşti, s-a mărit pe de o parte necesarul de alimente, iar pe de altă parte economia orăşenească furniza satului o ofertă variată de produse meşteşugăreşti. Această nouă situaţie economică a făcut ca satul să sporească producţia agrară, dar să reducă, în schimb, prelucrarea materiilor prime

meşteşugăreşti şi să cumpere obiectele de uz casnic confecţionate în oraş. Sarcina aprovizionării oraşelor cu alimente a fost preluată în special de gospodăriile ţărăneşti, în timp ce stăpânii feudali şi-au redus puternic economia proprie pe terenul rezervei feudale, cerând acum de la iobagi, în locul prestării serviciilor, preponderent taxe în bani şi produse naturale. Certurile de lungă durată dintre stăpâni şi administratorii nedemni de încredere ai domeniilor feudale şi aparatul de supraveghere costisitor de pe vechile rezerve feudale favorizaseră disponibilitatea multor feudali de a trece la forma de feudalism al rentei.

Nordul Italiei, cu oraşele şi centrele lui comerciale înfloritoare, a fost regiunea în care vechiul sistem feudal s-a schimbat devreme şi radical. Chiar dacă iobăgia n-a dispărut cu totul de pe pământul Italiei, ci s-au menţinut unele raporturi de dependenţă feudală pe domeniile unor feudali ecleziastici şi mireni, totuşi în ansamblu s-a format un regim al proprietăţii cu mult mai eliberat de corvezile feudale, construit pe raporturi contractuale între proprietarii funciari şi populaţia ţărănească. Formele juridice de la distanţă predominante au devenit arenda şi *mezzeria* (arenda parţială). Dar ţăranul arendaş nu era nicidecum cu adevărat independent; el avea un stăpân, care putea fi posesorul unei mari feude sau un negustor bogat. Existau dispoziţii oficiale în scopul aprovizionării orăşenilor cu produse agricole. Iar proprietarii funciari erau apăraţi pe cale legală de orice anulare a contractelor, aşa încât libertatea de retragere a arendaşului era diminuată. În plus, vânzarea loturilor de pământ era supusă unor limitări.

Şi în ţinuturile din nordul Alpilor s-a ajuns în multe regiuni la o relaxare considerabilă a dependenţei ţărăneşti, dar, spre deosebire de situaţia din Italia, proprietatea funciară feudală a rămas aici de regulă elementul definitor al sistemului de organizare agrară. În dizolvarea sistemului curţii feudale se observă deseori două forme principale. În primul caz, gospodăria proprie a stăpânului de pe pământul salic era desfiinţată; pământul salic era atunci fie parcelat în întregime, fie repartizat câtorva ţărani din obştea de pe domeniul feudal. În cel de-al doilea caz, centrul vechiului domeniu feudal era arendat unui singur ţăran, care îl administra în schimbul unor taxe fixe. Gospodăriile ţăranilor cu hufă erau de regulă eliberate de legătura economică cu rezerva feudală şi erau distribuite de feudal ca unităţi autonome. Serviciile, devenite în mare măsură inutile prin

renunţarea la gospodăria feudală proprie, au fost înlocuite de plata unor taxe în bani sau limitate la câteva zile pe an.

Stăpânii feudali au lăsat curţile nou create şi vechile curţi ţăranilor, contra unei dări fixate în bani. Ulterior aceasta s-a dovedit a fi cea mai avantajoasă soluţie pentru ţărani, căci, în urma deprecierii banilor, valoarea reală a taxei în bani scădea permanent. Poziţia feudalului era mai sigură atunci când dările ţăranilor se stabileau în produse naturale, fie într-o formă fixă, fie într-un procent. Din secolul al XII-lea, arenda pe un timp limitat, care în Italia era folosită deja de mai multă vreme, a cunoscut şi în Europa occidentală o utilizare frecventă. Această formă mai liberă de atribuire a pământului, legată la început deseori de arenda parţială, a avut o răspândire mai mare în special în nordul Franţei, în Olanda şi în nord-vestul Germaniei, în zonele din apropierea oraşelor. Contractele de arendă pe un timp limitat erau încheiate pe termene relativ scurte; de regulă, erau valabile pe durata normală a unui asolament sau a unui multiplu al acesteia.

Spre sfârşitul perioadei de înflorire medievală situaţia juridică a ţăranilor în multe ţări ale Europei se ameliorase simţitor. În cursul dizolvării vechiului regim feudal, corvezile ţărăneşti în slujba nobililor se diminuaseră, deseori până la un nivel nesemnificativ, iar legătura personală a iobagilor cu domeniul feudal se relaxase mult. Pentru utilizarea gospodăriilor lor, ţăranii plăteau o dare în bani, a cărei valoare reală scădea, sau o arendă, determinată în esenţă de situaţia pieţei. În câteva regiuni, unii ţărani prosperi au fost chiar în stare să câştige dreptul de proprietate deplină asupra gospodăriei lor. Situaţia era facilitată de faptul că piaţa loturilor se pusese bine în mişcare, iar unii feudali şi-au înstrăinat în veacul al XIII-lea părţi din terenul lor. Ţăranii au dobândit în multe regiuni din Europa occidentală şi centrală o poziţie juridică mai bună, o lejeritate mai mare şi mai multă autonomie în ce priveşte modul propriu de gospodărire. Conjunctura agrară favorabilă din epoca de înflorire medievală şi preţurile mari ale cerealelor au avut şi ele un efect pozitiv asupra gospodăriilor ţărăneşti, întrucât ele erau strâns legate de piaţă. În ansamblu, evoluţia se poate rezuma astfel: „situaţia juridică personală iniţială a ţăranului faţă de realitatea obligaţiilor sale" (F. Lütge) a pierdut tot mai mult din importanţă. Vechea

dependenţă personală a dispărut aproape pretutindeni, lăsând doar urme de tipul anumitor dări şi servicii.

Relaxarea dominaţiei feudale a fost însoţită de întărirea solidarităţii şi a relaţiilor de obşte în rândurile ţărănimii. Populaţia ţărănească indigenă şi-a găsit în Evul Mediu de vârf reazemul în obştea satului, care s-a consolidat în fiecare regiune în grade diferite. În cursul dizolvării curţii feudale, centrul de greutate s-a deplasat dinspre gospodăria nobiliară către sat, unde ţăranii administrau acum câmpurile şi ogorul în manieră cooperatistă. Pe ce temelii a apărut acest sat nou? De când există de fapt în spaţiul central-european sate cu câmp şi păşune utilizate în comun? Satul european adunat, cu asolament de trei ani (pe trei tarlale) şi ogor parcelat în fâşii regulate, nu îşi are nicidecum originea în epoca germanică, aşa cum se mai putea citi până în urmă cu câteva decenii în multe lucrări de referinţă. Satul deplin dezvoltat, cu ogorul parcelat în fâşii regulate şi organizare de obşte, este mai degrabă rezultatul unei evoluţii mai lungi şi a apărut abia când, la începutul perioadei de înflorire medievală, economia ţărănească s-a intensificat şi au fost necesare reglementări comune pentru utilizarea teritoriului local. În opinia lui R. Fossier, satul vest-european a apărut în intervalul de timp dintre 930 şi 1080, din interacţiunea unor varii forţe („la naissance du village").[28] O părere similară ne prezintă L. Genicot: „From the tenth century on the Continent, people gathered together in villages and hamlets because of economic progress, demographic expansion, the trend for new fields and more food, and the search for security".[29] („Începând din secolul al X-lea, pe continent oamenii s-au strâns la un loc în sate şi cătune, din cauza progresului economic, a expansiunii demografice, a necesităţii de câmpuri noi şi de mai multă hrană şi pentru asigurarea securităţii.")

Geneza satului este expresia unei transformări profunde care s-a petrecut în timpul Evului Mediu de vârf în special în structura aşezărilor rurale, în agricultură şi în orânduirea socială şi feudală. Cercetarea mai recentă a explicat în mod convingător că zonele cu colonizare dominant sătească şi cele în care predomină gospodăriile izolate s-au format abia în cursul înfloririi medievale, în vreme ce mai înainte trebuie să vorbim doar despre moduri fluctuante de colonizare în cătune şi grupuri de gospodării. În orice caz, cercetarea colonizării a putut dovedi că satele adunate îşi fac cu certitudine

apariţia abia din epoca de înflorire medievală; la fel, arheologia a lămurit, prin numeroase săpături, că aşezările mici şi mijlocii predomină la începutul Evului Mediu. Transformarea structurii aşezărilor se petrece în Evul Mediu de vârf, în paralel cu o serie de modificări importante în modul de construire a caselor: de la mai vechile case pe stâlpi s-a trecut la amenajări de construcţii de paiantă pe fundaţii de piatră, ceea ce trebuie privit ca un semn al sedentarizării populaţiei ţărăneşti; creşterea densităţii aşezărilor până şi în cazul satului se petrece evident într-o relaţie reciprocă cu stabilizarea locuinţelor mai solide. Concomitent apar, tocmai în secolele al XI-lea şi al XII-lea, în multe sate, o mulţime de biserici parohiale şi capele. În acest fel, satul, cu ţăranii care locuiesc acolo, devine, dincolo de comunitatea socială, o comunitate de cult; biserica şi cimitirul formează de acum înainte nucleul stabil al satului.

Din perspectiva modului de administrare, în satul din epoca de înflorire medievală îşi fac apariţia unele transformări care se anunţaseră deja în mai multe locuri. Aşezările şi satele îşi delimitează unele faţă de altele zonele pe care le revendică, hotarele satului se profilează mai ferm. Din cauza creşterii permanente a populaţiei, rezervele de pământ, care se reduc, sunt utilizate intensiv, iar ogorul cultivat câştigă tot mai mult teren din zona de păşune şi de pădure a obştei. Prin noţiunea de cerealizare se caracterizează extinderea, prezentată deja, a suprafeţei de cultură cerealieră şi concentrarea producţiei agricole la cereale. Pentru a folosi terenul în mod optim, în paralel cu întemeierea satelor, se dezvoltă forme intensive de asolament, deseori în forma deja menţionatelor asolamente de trei ani şi a împărţirii hotarului satului în trei mari tarlale. Asolamentul individual este exclus de acum înainte; din cauza necesităţii de a coopera, toţi posesorii de gospodării din sat se supun cultivării uniforme (obligatorii) a ogoarelor. Dizolvarea regimului curţii feudale şi trecerea la forme de feudalism bazate preponderent pe dări au avut drept consecinţă o scădere permanentă a importanţei rezervei feudale în spaţiul economiei rurale. Curtea feudală nu mai stătea, ca în timpul Carolingienilor, în centrul vieţii ţărăneşti de zi cu zi; în schimb, viaţa ţărănească se raporta acum mai intens la sat, la economia rurală, cu obligaţia cultivării uniforme a ogoarelor, în cooperare, şi la relaţiile sociale din cadrul obştei săteşti.

Fig. 6. Vătaf de clăcaşi şi ţăran.
Gravură în lemn din Petrus de Crescentiis, „Vom Nutz der Dinge"
(„Despre folosul lucrurilor")
(Peter Drach, Speyer, 1483)

Evoluţia satului, pe care am privit-o în primul rând din perspectiva spaţiului european occidental şi central, s-a produs în celelalte regiuni ale Europei Evului Mediu de vârf corespunzător diferitelor premise geografice, economice şi politice specifice, cu unele deviaţii, care nu pot fi expuse aici în detaliu. Dezvoltarea localităţilor rurale a depins în primul rând de condiţiile naturale – diferite în zonele de sate adunate de cele existente în zonele cu

aşezări dispersate, în cele colonizate de mult sau abia de curând. În regiunile de extindere teritorială s-au întemeiat de regulă sate în mod planificat în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, aşa cum s-a arătat în repetate rânduri referitor la spaţiul colonizării estice. De diversele forme de obşte sătească, cu diferitele lor competenţe, ne vom ocupa mai târziu.

Să revenim acum la întrebarea iniţială cu privire la situaţia socială a ţăranilor în epoca de înflorire medievală. Condiţiile de viaţă ale populaţiei ţărăneşti s-au ameliorat cu siguranţă în această epocă, în multe domenii în mod decisiv, după cum au subliniat pe drept cuvânt unii istorici. Îmbunătăţirea poziţiei juridice şi economice a ţăranilor a fost favorizată substanţial de efectele reactive ale noilor condiţii de viaţă din oraşe şi zonele de extindere teritorială asupra vechilor aşezări de la ţară. Pericolul emigrării unor ţărani nemulţumiţi către noile zone coloniale şi către oraşe i-a constrâns pe feudali să le acorde o serie de drepturi. În noile zone defrişate, ţăranii dobândeau de regulă drepturi mai bune legate de proprietate, o libertate mai mare şi scutirea de anumite îndatoriri feudale pentru pământul luat în folosinţă şi personale. Astfel, extinderea teritorială, urbanizarea şi creşterea economică în ansamblu au avut şi un efect pozitiv asupra situaţiei populaţiei ţărăneşti ; ţăranii au fost părtaşi la conjunctura economică pozitivă, la progresele agriculturii şi la creşterea bunăstării în general.

Dar ridicarea nivelului de trai al ţăranilor nu a cuprins toate grupurile şi straturile societăţii ţărăneşti în egală măsură. Deosebit de favorizată a fost evident o pătură ţărănească superioară, care se formase în timpul secolului al XIII-lea în multe sate şi regiuni. Ameliorarea condiţiilor de trai a influenţat însă mai puţin straturile ţărăneşti inferioare, care cunoscuseră pretutindeni o creştere puternică. Standardul de viaţă al masei largi a populaţiei ţărăneşti era, spre sfârşitul secolului al XIII-lea, tot îngrozitor de scăzut, fapt cauzat nu în ultimă instanţă de povara dărilor feudale. O apreciere atentă a veniturilor ţărăneşti ne arată că multe gospodării ţărăneşti nu mai rămâneau, după achitarea numeroaselor dări obligatorii, decât cu strictul necesar pentru supravieţuirea zilnică. Majoritatea gospodăriilor ţărăneşti erau împovărate de rente feudale atât de mari, încât chiar în timpul conjuncturii agrare favorabile din perioada de înflorire medievală obţineau în anii normali un surplus prea mic,

iar când recoltele erau proaste ajungeau într-o situaţie catastrofală. Coincidenţa mai multor elemente nefericite ca vremea rea, epizootia şi recolta proastă arunca marea masă a ţăranilor în cea mai neagră sărăcie şi conducea la foametea catastrofală, după cum vor arăta evenimentele din secolul al XIV-lea.

5

Epoca de criză de la sfârşitul Evului Mediu

Dacă epoca de înflorire medievală fusese în toate ţările Europei o perioadă de avânt şi de expansiune în economie, societate şi cultură, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea i-a urmat o epocă caracterizată prin stagnare, transformări revoluţionare şi crize. H. Pirenne caracteriza răsturnarea din Evul Mediu târziu cu următoarele cuvinte: „Începutul secolului al XIV-lea poate fi considerat ca încheiere a expansiunii economice medievale. Până atunci, percepem în toate domeniile progrese uniforme. Eliberarea populaţiei rurale, defrişarea, desecarea, populare, colonizarea germană dincolo de Elba, toate acestea s-au petrecut concomitent. Avântul meşteşugurilor şi al comerţului a modificat profund forma şi natura societăţii. Marea Mediterană şi Marea Neagră, iar pe de altă parte Marea Nordului şi Baltica devin purtătoare ale unei circulaţii de mărfuri importante. Porturi şi târguri comerciale apar în număr tot mai mare pe coaste şi insule, în timp ce continentul european este înţesat de oraşe... Această evoluţie se opreşte la începutul veacului al XIV-lea, fără să intervină o decădere propriu-zisă". [30] Asupra crizei de la sfârşitul Evului Mediu european a atras atenţia şi F. Graus, care a numit în special conflictele sociale: se putea constata atunci o „anumită neliniştе" în părţi largi ale populaţiei.[31] Această epocă – spunea el – a fost plină de nenumărate mici conflicte, revolte şi răscoale în sate şi oraşe, ce lăsau să se remarce o anumită irascibilitate.

Dacă cercetarea istorică de odinioară se crampona ca vrăjită de evenimentul central de la mijlocul secolului al XIV-lea, de „Moartea Neagră" din 1347-1351 şi consecinţele ei, recent s-a acordat mai multă atenţie fenomenelor de criză de la începutul secolului al XIV-lea, care au precedat acest eveniment. Din cauza expansiunii demografice şi a împărţirii teritoriului, în multe regiuni cu o mare

densitate a populaţiei s-a ajuns la constituirea unor gospodării prea mici, la o fărâmiţare a pământului. Multe gospodării fuseseră împărţite între moştenitori până la fragmente minuscule, astfel încât ele nu mai garantau deţinătorilor lor necesarul pentru traiul zilnic. La micimea gospodăriilor ţărăneşti se adăuga lipsa aproape totală de pământ a ţăranilor săraci, lucrători agricoli zilieri, care în unele zone nu mai posedau nici un pic de teren arabil şi n-aveau voie să utilizeze decât în mică măsură pădurea şi păşunea obştească. Prin apariţia acestei largi clase ţărăneşti inferioare, ţăranii gospodari au devenit în multe regiuni o minoritate a satelor.

În sud-vestul Germaniei, fărâmiţarea gospodăriilor din regiunile cu aşezări vechi, intensiv cultivate, şi din preajma oraşelor a atins un grad atât de mare, încât multe gospodării ţărăneşti dispuneau doar de suprafeţe de cultură modeste şi se străduiau din greu să obţină recolte suficiente pentru asigurarea existenţei familiilor lor. Multe parcele din fâşiile de ogor ale ţăranilor se rupseseră în părţi foarte mici şi cuprindeau uneori doar diviziuni dintr-un pogon. Posesorii acestor loturi mici se întreţineau din plata muncii lor de zi cu zi, fie în gospodăriile mai mari, fie în ramuri ale meseriilor rurale, precum industria inului. În sate apărea frecvent o dihotomie a societăţii în două clase economice: pe de o parte exista o pătură restrânsă de ţărani bogaţi, cu o situaţie bună a veniturilor, iar pe de altă parte un strat larg de ţărani săraci, lucrători cu ziua şi meşteşugari, trăind în condiţii modeste, de cele mai multe ori chiar mizere.

Situaţii similare cu cea din sud-vestul Germaniei întâlnim la începutul veacului al XIV-lea şi în alte regiuni ale Europei. În spaţiul belgian-olandez fragmentarea pământului progresase pe atunci foarte tare şi produsese o mulţime de gospodării ţărăneşti mici. În numeroase sate cu o densitate mare a populaţiei, 50 până la 75% din gospodăriile agricole aveau doar trei până la cinci hectare; acesta era minimul fără de care nu se putea supravieţui. Însemna totodată că mai bine de jumătate din populaţia rurală trebuia să-şi sporească veniturile lucrând cu ziua în marile gospodării arendate sau în industria casnică a lânii ori în cea textilă, care apăruse în a doua jumătate a secolului al XIII-lea în Flandra, Brabant şi Hennegau. Pe de altă parte, mulţi ţărani trăiau la limita subzistenţei, iar în perioadele dificile erau afectaţi puternic. Expansiunea agrară ce durase peste două sute de ani şi-a atins limitele şi în Anglia şi a dus la

simptoame de criză similare. O fărâmiţare progresivă a gospodăriilor, secătuirea rezervelor solului, recoltele stagnante şi apariţia unei largi pături ţărăneşti inferioare şi-au făcut simţite efectele în multe sate engleze. Creşterea progresivă a populaţiei făcuse ca gospodăriile să fie împărţite frecvent şi să apară un mare număr de gospodării mici, care nu puteau asigura traiul zilnic nici măcar în anii cei mai buni. Aşezările noi se întemeiaseră adesea pe terenuri care erau incapabile să producă recolte suficiente de lungă durată pentru cultivatorii lor.

În general, la începutul secolului al XIV-lea se puteau vedea peste tot în Europa grave semne de criză. Fărâmiţarea terenurilor, formarea gospodăriilor mici, recoltele sărace şi creşterile substanţiale ale preţurilor erau fără îndoială simptome ale restrângerii îngrijorătoare a domeniului alimentaţiei. Era oare încă de atunci Europa suprapopulată, aşa cum au afirmat unii demografi şi istorici ai economiei? Teza cu privire la suprapopulare se bazează frecvent pe cunoscuta teorie a englezului Th. Malthus referitoare la ciclul populaţiei şi la o dezvoltare a populaţiei dirijată de domeniul alimentaţiei. Unele considerente sprijină opinia că populaţia Europei se apropia realmente, la sfârşitul secolului al XIV-lea, de o limită critică şi se găsea într-un stadiu asemănător celui al unor ţări din Lumea a Treia la începutul secolului XX. Suprafeţele arabile nu mai puteau fi extinse semnificativ, recoltele aveau un rezultat neînsemnat, iar situaţia hranei unor largi pături ale populaţiei era deseori mizerabilă. Recoltele proaste, epizootia şi catastrofele naturale puteau în aceste împrejurări să ia proporţii pustiitoare. Aceasta s-a văzut în cazul foametei grave din anii 1315-1317, care a bântuit părţi largi din Europa, provocând moartea prin inaniţie a unor mase mari de populaţie. Condiţiile atmosferice nefavorabile – ierni lungi, veri ploioase şi inundaţii mari – provocaseră şi în anii de dinainte de 1315, în unele ţări vest-europene, recolte proaste şi strâmtorări ale aprovizionării, dar acestea au fost întrecute apoi de o foamete de o durată şi o gravitate neobişnuite. În perioada dintre 1315 şi 1317 zona de catastrofă s-a extins în întreaga Europă, din Anglia, Franţa şi Germania, de-a lungul coastelor Balticii, până în adâncul Peninsulei Scandinavice şi în ţările est-europene. Recoltele au fost neobişnuit de slabe, preţurile cerealelor au ajuns astronomice, iar masele înfometate ale populaţiei s-au hrănit cu surogate nesănătoase.

Se recurgea chiar la animalele atinse de boli contagioase, motiv pentru care au izbucnit epidemii şi la oameni, iar numărul celor ce mureau de boală, slăbiciune şi subnutriţie a crescut. Cronicile acestei perioade vorbesc despre grave pierderi în rândul populaţiei, astfel încât în multe locuri cimitirele au trebuit lărgite şi sate întregi au dispărut. Ca o consecinţă a proastei recolte, în Anglia a apărut în anul 1318 şi o epizootie cumplită, care a adus pierderi suplimentare.

Mult mai rău decât foametea din 1315-1317 a fost însă efectul asupra populaţiei Europei al ciumei catastrofale de la mijlocul secolului al XIV-lea. „Moartea Neagră", adusă pe mare în Europa din Orient în 1347, s-a răspândit în valuri de pe coastele Mediteranei, prin Franţa, Spania, Anglia şi Germania, ţările scandinave şi spaţiul baltic (*cf.* Fig. 7). Doar puţine regiuni au rămas cruţate de molimă sau au fost mai puţin bântuite de ea; printre acestea s-au numărat părţi din Olanda şi zone mai mari din Boemia şi Polonia. Pentru unele ţări, cu greu se poate aprecia rezultatul epidemiei de ciumă, din lipsa informaţiilor scrise corespunzătoare. Supoziţia că la ţară pierderile ar fi fost mai neînsemnate decât în oraşele mai populate nu se poate nici ea demonstra. Însemnările din cronici, cum că în unele sate nu se mai puteau găsi păstori pentru turme şi secerători pentru recolta de grâne, vorbesc în favoarea unor mari pierderi omeneşti şi în spaţiul rural. Conform unor aprecieri mai vechi, populaţia Angliei s-a redus, în urma epidemiei de ciumă din 1348-1349, cu o treime sau chiar la jumătate. Cercetări mai noi confirmă că informaţiile existente fac plauzibilă o rată medie a mortalităţii în întreaga Anglie de aproximativ o treime, sub rezerva că trebuie făcute deosebiri între zonele considerate izolat. Pentru Franţa, care înainte de „Moartea Neagră" atingea o cifră a populaţiei de aproximativ 20 de milioane, se presupune o rată a mortalităţii tot de o treime în principalii ani de ciumă. Populaţia rurală a Franţei, care prezenta înainte de catastrofa ciumei în unele regiuni o densitate mai mare decât în secolul al XIX-lea, a fost foarte afectată de aceasta. Cifrele şi însemnările din cronici confirmă supoziţia că nici în Germania pierderile de vieţi omeneşti nu au fost mai mici decât în ţările învecinate şi că aproximativ un sfert până la o treime din populaţie a fost secerat de molima ciumei. Alte epidemii au continuat în secolele următoare să-şi ceară implacabil victimele.

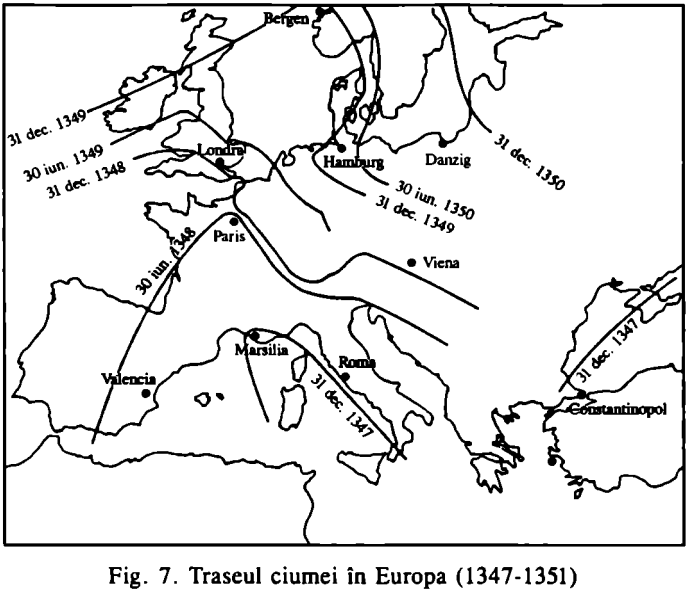

Fig. 7. Traseul ciumei în Europa (1347-1351)

O privire asupra cifrei populaţiei din întreaga Europă ne poate aduce în faţa ochilor contrastul dintre situaţiile demografice din perioada de înflorire medievală şi de sfârşit de Ev Mediu. Dacă Europa prezenta, la apogeul dezvoltării sale demografice din jurul anului 1340, o cifră totală a populaţiei de aproximativ 73 milioane, aşa cum calcula Russel, acest număr a scăzut până la mijlocul secolului al XV-lea la aproximativ 50 de milioane.[32] Populaţia Europei a fost aşadar decimată pe parcursul unui secol cam cu o treime de marile epidemii de ciumă şi de numeroase alte epidemii. Totuşi, se pot observa deosebiri considerabile între regiuni şi ţări. În timp ce numărul populaţiei din Insulele Britanice a scăzut cu mai mult de o treime, de la cinci la trei milioane, în Polonia şi Ungaria pierderile de populaţie au fost doar de un sfert. Consecinţa imediată a ciumei a fost un fel de şoc existenţial, care s-a manifestat în reacţii de religiozitate extremă, până la ceremonii orgiastice cu deviaţii profane. În scurt timp, redistribuirea proprietăţilor le-a adus multor supravieţuitori mai mult decât posedaseră vreodată înainte. Moartea unor oameni slăbiţi de bătrâneţe a crescut nivelul productivităţii popoarelor, dar epidemiile de ciumă ulterioare au redus şi generaţiile active şi au provocat totodată mari pierderi în rândul copiilor.

Clima, a cărei evoluţie favorabilă din perioada înfloririi medievale sprijinise vizibil creşterea populaţiei şi avântul agriculturii, pare să fi influenţat acum şi ea acest curent negativ. După o perioadă mai îndelungată de căldură, condiţiile climaterice s-au înrăutăţit la sfârşitul veacului al XIII-lea; a început aşa-numita „glaciaţiune mică", cu temperaturi în general scăzute, care a durat până la începutul modernităţii. Avansări ale gheţarilor, referiri la mări îngheţate, cât şi unele analize de polen atestă apariţia unei perioade de ger de lungă durată. Efectele ei s-au făcut simţite mai ales în nordul Europei şi în ţinuturile montane şi au provocat o diminuare a recoltelor agricole. Înrăutăţirea climei a dezavantajat în special cultura cerealelor la altitudini mari, aşa cum s-a constatat în cazul Angliei şi Norvegiei. Independent de modificările semnificative în privinţa numărului populaţiei, Europa sfârşitului de Ev Mediu a rămas o societate de factură esenţialmente agrară, în care peste 90% din populaţie trăia la ţară şi se întreţinea din agricultură, chiar dacă pe continent apăruseră şi unele zone citadine ca Flandra, Toscana şi bazinul parizian. Dar densitatea aşezărilor rurale era diferită de la ţară la ţară, aşa încât regiunile din nordul Franţei erau mai populate decât câmpiile întinse din estul Europei.

Peisajul Europei de la sfârşitul Evului Mediu era puternic marcat de pustiiri, de sate şi câmpuri părăsite, fără îndoială în directă legătură cu scăderea populaţiei. Aşezări pustii existaseră încă de la începutul Evului Mediu, dar numărul şi importanţa pustiirilor au crescut deosebit de frapant în Evul Mediu târziu. Ca să sesizăm amploarea acestora, trebuie să apelăm la studiile existente cu privire la evoluţia colonizării din diferite regiuni şi ţări. Dacă raportăm numărul localităţilor dispărute la sfârşitul Evului Mediu la numărul total de sate, obţinem un raport numit „rata pustiirilor". Dintr-o apreciere a acestei rate în cazul Germaniei, rezultă că aproximativ 26% din coloniile existente la sfârşitul perioadei de înflorire medievală şi de extindere teritorială s-au pierdut până la sfârşitul Evului Mediu; tot al patrulea sat a devenit prin urmare pustiu. O hartă a pustiirilor ne face să remarcăm că frecvenţa lor de la regiune la regiune varia foarte mult. Numeroase au fost lăsările în paragină în Hessen, în Saxonia Inferioară, în unele părţi ale Turingiei şi în marca Brandenburg; mic a fost procentul de sate rămase pustii în zona cătunelor dispersate din nord-vestul Germaniei şi de-a lungul Rinului inferior, precum şi în spaţiul vechi bavarez, la sud de Dunăre.

La fel ca în Germania, şi în Anglia sfârşitului de Ev Mediu a apărut un mare număr de localităţi părăsite. Unii feudali au pierdut până la 20% din localităţile citate ca existente pe listele de taxe din anul 1334. În unele comitate pierderile au atins doar 5-10%, iar în alte zone nu s-a putut constata aproape nici un loc părăsit. După opinia lui M. Beresford[33] şi a altor cercetători englezi ai abandonării satelor, răspândirea pustiirilor trebuie raportată în esenţă la aptitudinea diferită a terenurilor pentru cultura cerealelor şi păşunat; zonele de păşune au suferit cele mai puţine pierderi, iar zonele de cultură a cerealelor, cele mai multe. În regiunile de luncă din sudul şi vestul Angliei întâlnim prin urmare cele mai puţine sate părăsite; ele se înmulţesc în Midlands, unde condiţiile satului le permiteau ţăranilor englezi o opţiune mai liberă între agricultură şi creşterea vitelor. Aici se manifestau prin urmare deosebit de puternic toţi factorii care dezavantajau cultura grânelor la sfârşit de Ev Mediu şi făceau să crească păşunile în detrimentul terenurilor cultivate. Satele care, în perioada de înflorire medievală, fuseseră construite pe terenuri nefavorabile, au fost prin urmare cele mai afectate. În plus, se observa în multe locuri o reducere frapantă a numărului micilor gospodării ţărăneşti: pe multe proprietăţi feudale, numărul deţinătorilor de gospodării mici şi al ţăranilor săraci întrecuse în jurul anului 1300 numărul ţăranilor pe deplin împroprietăriţi; acum, în cursul secolelor al XIV-lea şi al XV-lea, numărul micilor gospodării ţărăneşti s-a redus considerabil.

În Franţa s-a depistat, ce-i drept, de asemenea, în câteva regiuni, mai ales în zonele alpine şi în Languedoc, un mare număr de gospodării şi sate părăsite, dar în general numai puţine locuri devenite pustii la sfârşitul Evului Mediu s-au transformat într-o paragină permanentă. Numeroase sate părăsite au fost reconstruite în cursul vremii şi câmpurile sălbăticite au fost cultivate iar, astfel încât, spre deosebire de Anglia şi Germania, evoluţia colonizării în Franţa nu a dus la prea multe pârloage permanente. În cercetarea proceselor de înţelenire de la sfârşitul Evului Mediu, trebuie să discernem deci cu grijă între satele şi câmpurile părăsite doar temporar, pârloagele temporare, şi satele la care s-a renunţat pentru totdeauna. În ţinuturile belgiene şi olandeze, numărul localităţilor lăsate în paragină definitivă pare să fi fost tot scăzut. Aceasta pare să aibă legătură şi cu faptul că populaţia acestor ţări a fost mai puţin grav atinsă de valurile de ciumă din secolele al XIV-lea şi al XV-lea.

În spaţiul scandinav – în Norvegia, Suedia şi Danemarca –, au apărut însă în Evul Mediu târziu un mare număr de sate şi câmpuri lăsate în paragină. În Danemarca largi suprafeţe de teren, care la sfârşitul secolului al XIII-lea avuseseră încă o cultură înfloritoare, rămăseseră pustii şi părăsite. Punctul culminant al crizei se pare că a fost atins, în această privinţă, în primele decenii ale secolului al XV-lea : procentul de gospodării părăsite în episcopatul Roskilde a crescut din 1361 până în 1420 de la 10 la 26%, apoi s-a restrâns din nou.[34] În Norvegia a fost cercetată până acum cel mai bine o regiune de la nord de Oslo ; aici, din gospodăriile cuprinse în cartea funciară episcopală, au căzut în paragină pe la 1400 aproape 40%. În alte părţi ale Norvegiei asaltul pustiirilor pare, ce-i drept, să fi fost mai neînsemnat, dar numărul gospodăriilor şi satelor părăsite a fost, mai ales în zonele situate la mai mare altitudine, considerabil. În Suedia, pustiirile sunt într-un raport deosebit de strâns cu pierderile de populaţie în urma epidemiilor de ciumă. Sate întregi au dispărut, lăsând în urmă doar puţini ţărani, care după câţiva ani şi-au părăsit gospodăriile ca urmare a unei evoluţii defectuoase a agriculturii.

Această panoramă a câtorva ţări principale ale Europei la sfârşit de Ev Mediu demonstrează că pretutindeni existau sate şi câmpuri părăsite. Cercetarea acestor lăsări în paragină, care a fost făcută cu intensităţi diferite de la ţară la ţară, şi-a concentrat atenţia în special asupra pustiirilor temporare şi parţiale, care, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, atestă deosebit de clar, alături de lăsările în paragină permanente, regresul colonizării. Ignorând deosebirile regionale şi repartiţia inegală a pustiirilor în cadrul fiecărei regiuni, pierderea de aşezări în întreaga Europă a fost uimitor de mare, aşa încât se pune inevitabil întrebarea care au fost cauzele acestui proces şi ce legătură a avut el cu viaţa ţărănească de la finele Evului Mediu. Care au fost cauzele ce au făcut ca atât de multe sate, gospodării şi ogoare să fie abandonate de ţărani ?

Cum izvoarele nu relatează decât rareori direct despre părăsirea unor aşezări, speculaţia cu privire la cauzele pustiirilor avea la dispoziţie un câmp larg. Cercetătorii au numit o mulţime de cauze care să explice procesul de pustiire : războaie şi duşmănii, incendii şi atacuri banditeşti, molime şi boli, inundaţii şi catastrofe naturale, terenuri proaste, condiţii climaterice nefavorabile, ca şi necesitatea formării unor sate mai mari. Multe dintre aceste cauze lămuresc numai aspecte parţiale ale constituirii zonelor pustii, dar nu explică

contradicţiile existente şi neglijează fenomenul în ansamblu. Reprezentanţii teoriei războiului subliniază pe drept că multe sate au fost distruse în Evul Mediu timpuriu de război, dar nu pot să explice decăderea aşezărilor din regiunile îndepărtate, neatinse de acesta. Teoria aşezărilor ratate atrage atenţia asupra condiţiilor nefavorabile ale solului din multe colonii formate prin defrişare în epoca de înflorire medievală, condiţii care ar fi dus la părăsirea acestor sate. Unii geografi au pus accentul pe tendinţa de concentrare a aşezărilor: ei spun că la începutul Evului Mediu ţăranii ar fi părăsit aşezările mici pentru a locui în sate mai mari, mai bine păzite, ale căror ogoare puteau fi lucrate, în plus, mai intens.

Lăsând la o parte unele obiecţii, teoria crizei agrare, aşa cum a fost prezentată de W. Abel[35] şi alţi câţiva cercetători, dă şi acum cele mai convingătoare explicaţii pentru fenomenele de părăsire a satelor şi procesele economice corelate cu acestea la sfârşitul Evului Mediu. Punctul de plecare al acestei teorii este evoluţia pe termen lung a preţurilor şi salariilor, care e dependentă de mişcarea populaţiei. Când populaţia creşte, domeniul hranei se restrânge, iar preţurile cerealelor se măresc, pe când, la o micşorare a populaţiei, preţurile cerealelor scad. Prin pierderile masive de populaţie ca urmare a „Morţii Negre", s-a ajuns prin urmare la o scădere de lungă durată a preţurilor cerealelor, care a avut un efect negativ asupra sectorului agrar. Concomitent, micşorarea populaţiei a dus şi la o sărăcire a forţelor de muncă, astfel încât salariile reale la sfârşit de Ev Mediu au crescut. Cum produsele meşteşugăreşti şi-au păstrat, spre deosebire de produsele agrare, un preţ relativ stabil, a rezultat o foarfecă a preţurilor, adică un raport disproporţionat între preţurile produselor agricole şi cele ale produselor meşteşugăreşti, ceea ce, în condiţiile scăderii beneficiilor şi ale creşterii preţurilor, a produs o criză de lungă durată în agricultură, afectându-i atât pe ţărani, cât şi pe feudali. Gospodăriile ţărăneşti şi feudale care utilizau forţa de muncă plătită şi erau strâns legate de fenomenul pieţei au fost lovite atunci cel mai puternic de criza agrară, care era în primul rând o criză a economiei cerealiere.

Între cauzele pustiirilor de la sfârşitul Evului Mediu trebuie menţionate aşadar, pe lângă pierderile directe de populaţie ca urmare a epidemiilor de ciumă, condiţiile economice înrăutăţite pentru întreaga economie agrară, ce au dus la plecarea multor ţărani din localităţile cu o aşezare nefavorabilă. Destinaţiile ţăranilor care plecau din aceste sate erau pe de o parte oraşele, care în cursul

epidemiilor de ciumă suferiseră şi ele mari pierderi de populaţie şi depindeau de afluenţa populaţiei rurale şi a muncitorilor salariaţi pentru economia lor în expansiune. Pe de altă parte, ţăranii care emigrau se orientau spre alte sate şi localităţi, ce dispuneau de o poziţie mai bună şi de condiţii economice mai favorabile. Astfel s-a putut observa, în diferite zone din Munţii Metaliferi, că tocmai satele târziu întemeiate au dispărut într-un număr neobişnuit de mare. În spaţiul din Hessen-Turingia pustiirile s-au înmulţit deci în special în zonele de pădure, care fuseseră colonizate abia în cursul perioadei de înflorire medievală. Şi în alte regiuni s-au înregistrat doar puţine pustiiri în rândul satelor şi localităţilor cu populaţie veche şi, dimpotrivă, frapant de multe în zonele de munte, pe solurile sărace şi la mare distanţă de căile de circulaţie. În regiunile alpine austriece s-a putut constata o situaţie similară: satele şi gospodăriile din văi au fost mult mai puţin atinse de emigraţie decât zonele montane, situate la altitudine, greu de administrat, aşa încât după trecerea ciumei trebuie să presupunem că a avut loc un exod al ţăranilor din munţi înspre văi.

Condiţiile modificate din agricultura de la sfârşitul Evului Mediu au dus nu numai la ample procese de pustiire, ci au fost legate şi de transformările în exploatarea solului. Pe de o parte se înregistrează în această perioadă o extindere sub forma unei împăduriri progresive şi a unei lărgiri a terenului de păşune, pe de altă parte, o intensificare a solurilor bune şi a suprafeţelor cu aşezare favorabilă. Extinderea exploatării agricole a solului se observă mai ales în cazul ogoarelor devenite pustii, care sunt utilizate acum fie ca păşune, fie cultivate doar ocazional cu poame de câmp. Câmpurile pustii ale satelor părăsite sunt de multe ori folosite de obştile învecinate, în măsura în care feudalul o permite; aceasta se petrece de regulă sub forma păşunatului cu vite şi oi. În unele regiuni se amenajează în locurile părăsite saivane speciale pentru oi.

În jurul oraşelor şi în regiunile de păşune, această evoluţie a putut duce şi la o intensificare a creşterii vitelor, aşa încât gospodăriile specializate în creşterea vitelor să poată aproviziona populaţia oraşelor cu lapte, unt şi carne. Marea putere de cumpărare a orăşenilor a generat la sfârşitul Evului Mediu o mare cerere de carne şi produse animale, câtă vreme preţurile mici pentru cereale susţineau această tendinţă. Restrângerea suprafeţelor de cultură cerealieră a fost dublată de o extindere a culturilor agricole speciale. Zarzavaturile,

legumele şi fructele s-au cultivat din ce în ce mai mult, câmpurile cu plante textile şi pigmenţi pentru industria textilă înfloritoare au câştigat în importanţă. În plus, s-a extins puternic viticultura în multe regiuni ale Franţei, Spaniei, Italiei şi Germaniei, aprovizionând populaţia cu variate sortimente de vinuri. Fără a ţine seama de dificultăţile provocate de condiţiile de altitudine şi climă, viţa de vie era reprezentată pe aproape toate solurile şi a pătruns chiar în regiuni ca nordul Germaniei şi Anglia, de unde a dispărut însă mai târziu. Cererea de soiuri de vin mai bune venită dinspre straturile superioare ale populaţiei a stimulat comerţul cu unele regiuni viticole îndepărtate: în oraşele din nordul Italiei a crescut interesul pentru vinurile alese din sudul Italiei, în târgurile englezeşti şi olandeze exista o cerere crescută de vinuri de Bordeaux. Se ştie de asemenea că nevoia sporită a influenţat puternic extinderea viticulturii în văile Ronului, Senei, Moselului şi Rinului şi a stimulat plantarea unor mari podgorii.

Dar cum au acţionat asupra situaţiei ţăranilor condiţiile economice schimbate de la sfârşitul Evului Mediu? Situaţia socială a ţăranilor depindea substanţial, în acea perioadă, de modul în care stăpânii feudali au reacţionat, în fiecare caz în parte, la condiţiile modificate. De aceea mi se pare logic să vorbim mai întâi despre situaţia stăpânilor feudali şi despre reacţiile lor diferite la fenomenele de criză, înainte de a atinge problema efectelor depresiunii agrare asupra populaţiei ţărăneşti. Feudalii ecleziaşti şi mireni au exercitat deseori în Evul Mediu târziu o puternică opresiune asupra ţăranilor, pentru a-şi echilibra în acest fel pierderile din venitul propriu. Încă de la începutul veacului al XIV-lea situaţia economică a multor feudali se înrăutăţise progresiv; dările şi banii ce rezultaseră în perioada medievală de apogeu din desfiinţarea clăcilor pierdeau continuu din valoare în procesul de depreciere a monedei, în vreme ce dările fixe în produse naturale garantau în cel mai bun caz venituri stagnante. Ca urmare a pierderilor considerabile de populaţie, de la mijlocul veacului al XIV-lea la toate acestea s-au adăugat şi alte înrăutăţiri. Astfel, stăpânii feudali au pierdut, din cauza epidemiilor de ciumă, numeroşi ţărani şi, o dată cu ei, dările şi serviciile lor; iar ţăranii rămaşi au plecat în masă spre oraşele pustiite de ciumă.

În măsura în care feudalii menţineau încă gospodării în regie proprie, ei au fost deosebit de afectaţi de scăderea preţurilor pentru grâne şi de plăţile mereu crescânde pentru forţa de muncă. Pe la

1375, în Europa occidentală şi centrală s-a ajuns la o scădere a preţului cerealelor care s-a întins ulterior pe un interval foarte lung de timp, până la sfârşitul secolului al XV-lea. Cum muncitorii rămăseseră puţini, stăpânii feudali au fost siliţi să plătească salarii ce depăşeau cu mult nivelul plăţilor din perioada precedentă anilor ciumei. Reglementările introduse cu privire la retribuţia maximă ar fi trebuit să asigure o stopare a creşterii salariale, dar succesul lor a rămas nesemnificativ, lucru pe care ni-l indică îndeajuns frecventa lor ocurenţă. Reducerea gospodăriei proprii, măsură luată de mulţi feudali, a fost o consecinţă logică a acestei evoluţii economice. Concomitent s-a trecut la forme extensive de utilizare a solului, precum gospodăriile pentru creşterea vitelor şi a oilor, care necesitau mai puţină forţă de muncă plătită şi pentru ale căror produse se obţineau câştiguri mai mari pe piaţă decât pentru cereale.

Criza agrară putea aşadar să conducă, în circumstanţe defavorabile, la o reducere dramatică a veniturilor feudale. Dar nu toţi stăpânii feudali au fost atinşi în mod egal de fenomenele de criză economică; acestea au avut efect în special asupra stratului micilor stăpâni feudali, al nobililor cavaleri proprietari de pământuri. Cercetările cu privire la situaţia veniturilor micii nobilimi din diferite regiuni au arătat că acestea s-au redus considerabil, putându-se înregistra pierderi însemnate de venituri şi de resurse. Strâmtoraţi de datorii şi de diminuarea câştigurilor, mulţi nobili cavaleri n-au mai putut face faţă pretenţiilor unei vieţi pe măsura rangului lor şi au fost siliţi să se orienteze spre alte surse de câştig. Dacă nu reuşeau să preia funcţii lucrative în teritoriile învecinate sau să obţină câştiguri suplimentare servind ca mercenari, nu le rămânea deseori altă ieşire decât să exercite o presiune crescută asupra ţăranilor şi să le mărească dările. Trecerea la nobilimea brigandă a reprezentat o altă posibilitate de ieşire din situaţia critică, practicată destul de frecvent la sfârşitul Evului Mediu: cavalerii au început să urzească planuri de bătaie îndrăzneţe, să pună la cale atacuri asupra unor negustori bogaţi sau să-şi procure prin intermediul unor incursiuni războinice de pradă resursele împotriva decăderii sociale care îi ameninţa. Victime ale unor atare acţiuni au fost în primul rând ţăranii, care aveau cel mai mult de suferit de pe urma răfuielilor nobililor.

O privire asupra situaţiei dificile a familiilor din mica nobilime ne furnizează o anchetă a Principelui Elector saxon, realizată de acesta în anul 1474, cu privire la situaţia veniturilor şi cheltuielilor

cavalerilor saxoni.[36] Aceşti stăpâni dispuneau parţial de proprietăţi vaste, posedau câteva sate cu ţărani plătitori de dări şi administrau chiar gospodării în regie proprie. Ei se plângeau însă permanent de faptul că recoltele gospodăriilor proprii nu acopereau costurile administrării lor şi dobânzile datorate pentru împrumuturile făcute. Relatările cavalerilor conţin atât de multe date numerice, încât ne permit să tragem concluzii destul de apropiate de realitate cu privire la nivelul şi structura veniturilor şi cheltuielilor fiecărei gospodării. Plata salariilor reprezenta de regulă cea mai mare parte din cheltuieli; este vorba despre acele salarii care se plăteau pentru meşteşugari, servitori şi numeroşii slujbaşi de casă ai cavalerilor şi din gospodăriile lor. Cheltuielile de inventar erau mărunte în raport cu salariile, însă cheltuielile pentru îmbrăcăminte şi alte bunuri de consum erau relativ ridicate. În comparaţie cu câştigurile modeste din proprietatea asupra pământului, costurile pentru luxul potrivit rangului erau deosebit de înalte şi solicitau, în unele ocazii speciale ca nunta sau moartea, întreaga rezervă financiară a unora dintre familiile de cavaleri.

Altfel s-au petrecut lucrurile cu marii stăpâni feudali de la sfârşitul Evului Mediu, proprietari ai teritoriilor în rearanjare. Cum ei nu depindeau în primul rând de dările ţărăneşti, ci dispuneau de surse financiare complexe incluzând diverse taxe şi vămi, care le parveneau în parte din oraşele prospere, au fost mai puţin afectaţi de consecinţele crizei agrare. În plus, teritoriile au dobândit la sfârşitul epocii medievale o importanţă tot mai mare, care a influenţat şi situaţia ţăranilor. Organizarea juridică şi administrativă suzerană reducea pe de o parte puterea feudală intermediară şi îngrădea pe de alta autoadministrarea şi autonomia rurală tradiţională. În căutarea de noi surse de venituri, stăpânii teritoriali îi obligau pe toţi ţăranii, după posibilităţi – indiferent de poziţia lor juridică diferită –, ca obşte unitară de supuşi, la plata taxelor teritoriale. Ei îi încărcau astfel pe ţărani cu poveri suplimentare şi limitau drepturile de utilizare comună a unor teritorii pe care le aveau vechile obşti săteşti prin noi legi ale pădurii şi păşunii.

Stăpânii teritoriali dispuneau în plus de mai multe drepturi coercitive pentru a-şi impune pretenţiile în raport cu populaţia ţărănească. Ei au încercat să stăvilească exodul ameninţător al ţăranilor, pretinzându-le acestora taxe mari pentru părăsirea teritoriilor sau silindu-i să presteze jurăminte de credinţă formale. În

unele zone, ca în Allgäu şi Oberschwaben, dependenţa personală s-a ascuţit nu numai pentru impunerea dominaţiei teritoriale, ci şi ca mijloc de creştere a veniturilor, stăpânii mărind sensibil unele dări, precum taxele de înmormântare şi de nuntă. Aceste încercări silite de a-i împovăra şi mai tare pe ţărani şi a le înrăutăţi situaţia juridică au luat sfârşit în multe cazuri în cursul secolului al XV-lea, o dată cu depăşirea crizei agrare. Raporturile de iobăgie (de dependenţă personală) s-au relaxat atunci din nou în cele mai multe regiuni din vestul Germaniei, ca şi în Franţa şi Anglia de altfel.

Cum au reacţionat feudalii din Franţa la situaţia dificilă ce se crease în secolul al XIV-lea la ţară prin pierderile mari de populaţie şi condiţiile de preţuri şi salarii modificate? Cercetările existente atestă faptul, care nu poate fi trecut cu vederea, că veniturile feudale în multe regiuni ale Franţei au regresat puternic la sfârşitul Evului Mediu. Veniturile unor feudali ecleziaşti şi mireni au scăzut rapid şi au stagnat apoi multă vreme la un nivel inferior. Au existat diferiţi factori care au contribuit la această scădere: diminuarea suprafeţelor de cultură, numărul în regres al ţăranilor, moderarea taxelor şi, în fine, supraoferta de teren necultivat, ce constrângea la o reducere a dărilor. Costurile curente crescute de administrare a gospodăriilor erau o consecinţă a salariilor ce urcau vertiginos, îngreunând gospodăria proprie şi mărind cheltuielile pentru întreţinerea caselor feudale şi a gospodăriilor aferente. Proprietarii curţilor senioriale au devenit evident conştienţi, în diverse momente, de pericolul tulburărilor echilibrului economic şi au luat măsuri care să le contracareze. Un mijloc frecvent utilizat de feudali viza reducerea gospodăriei proprii a stăpânului teritorial şi distribuirea în arendă a pământului divizat în loturi unor ţărani plătitori de taxe.

G. Bois a cercetat în detaliu evoluţia socială şi economică din Franţa sfârşitului de Ev Mediu a unei regiuni din zona Normandiei răsăritene.[37] Spre deosebire de W. Abel, care vorbea despre o criză agrară, el interpretează evoluţia socială în ansamblul ei ca fiind o „criză a feudalismului"; modificările situaţiei sociale a stăpânilor feudali şi a ţăranilor sunt puse în relaţie cu transformarea economică de la finele Evului Mediu. Bois înregistrează în Normandia fenomene şi tendinţe cunoscute din secolele al XIV-lea şi al XV-lea: scăderea populaţiei, preţurile tot mai mici ale cerealelor şi salariile reale în ascensiune. Veniturile stăpânilor feudali normanzi, care în perioada de înflorire medievală crescuseră considerabil prin extinderea

teritorială, se reduceau acum simţitor şi aduceau nobilimea într-o situaţie dificilă. Dacă stăpânii voiau să-şi păstreze veniturile, ei trebuia să ridice pretenţii mai mari faţă de productivitatea ţăranilor, ceea ce deranja simţitor economia ţărănească, provocând conflicte dure de distribuţie. Aceste conflicte fundamentale au fost agravate şi mai mult de Războiul de o sută de ani dintre Franţa şi Anglia (1339-1453), care a dus la pretinderea unor taxe drastice şi le-a oferit stăpânilor feudali ocazia să-şi crească veniturile cu prăzile de război. Multe gospodării ţărăneşti au ajuns, din cauza acestor noi poveri, în mare dificultate, după ce epidemiile de ciumă aduseseră cu ele mari pierderi de populaţie. Astfel, producţia agrară a scăzut şi s-a declanşat un conflict acut de distribuţie, însoţit de o presiune crescută din partea stăpânirii, care a adâncit criza. Abia de la începutul secolului al XV-lea a intervenit o reabilitare, ce-i drept rapidă, căci povara apăsătoare a războaielor a dispărut şi, în contextul numărului micşorat al populaţiei, a fost disponibilă o mai mare suprafaţă de pământ. Studiul regional al lui Bois ne furnizează incursiuni importante în evoluţia social-economică de la sfârşitul Evului Mediu, dar nu poate fi aplicat fără restricţii în cazul altor ţinuturi. Oricum, reacţiile stăpânilor feudali la dificultăţile economice de la finele Evului Mediu au fost foarte diferite în funcţie de ţară şi regiune.

În Anglia, în veacurile al XIV-lea şi al XV-lea, s-a putut observa o regresie puternică a rentelor feudale în largi zone ale ţării. Studii detaliate ale unor istorici ai economiei engleze au putut demonstra scăderea pe termen lung a preţurilor cerealelor şi pierderile considerabile de venituri feudale. Cum salariile erau în relaţie cu preţurile şi câştigurile, a trebuit ca stăpânii feudali să le acorde în repetate rânduri ţăranilor reduceri ale dărilor. În comitatul Namur din Belgia, preţul moşiilor de la ţară a scăzut după 1350, potrivit calculelor lui L. Genicot, cu un sfert până la jumătate din valoarea iniţială.[38] Şi taxele funciare care împovărau terenurile nobiliare au scăzut de regulă cu o treime sau chiar până la jumătate – semn clar al unei crize agrare de lungă durată. În nordul Italiei evoluţia economică în regiunile puternic urbanizate ca Lombardia pare să fi decurs mai favorabil. Agricultura din Italia superioară a fost favorizată de investiţiile orăşeneşti, aşa încât s-au dezvoltat culturi speciale complexe. Baza acestor progrese agrare a constituit-o o reţea de irigaţii extinsă, care se adăuga râurilor şi canalelor din Câmpia Padului. Astfel a decurs evoluţia în Toscana, unde proprietatea funciară nu aducea

câştiguri atât de mari ca în Lombardia. Din regiunea Pistoia se relatează că rentele funciare au scăzut în cursul secolului al XIV-lea cu mai mult de o treime, făcând evidentă o criză a veniturilor feudale. Dezvoltarea favorabilă a agriculturii s-a limitat prin urmare în Italia în special la regiunea plină de oraşe a Lombardiei, cu condiţiile ei aparte.

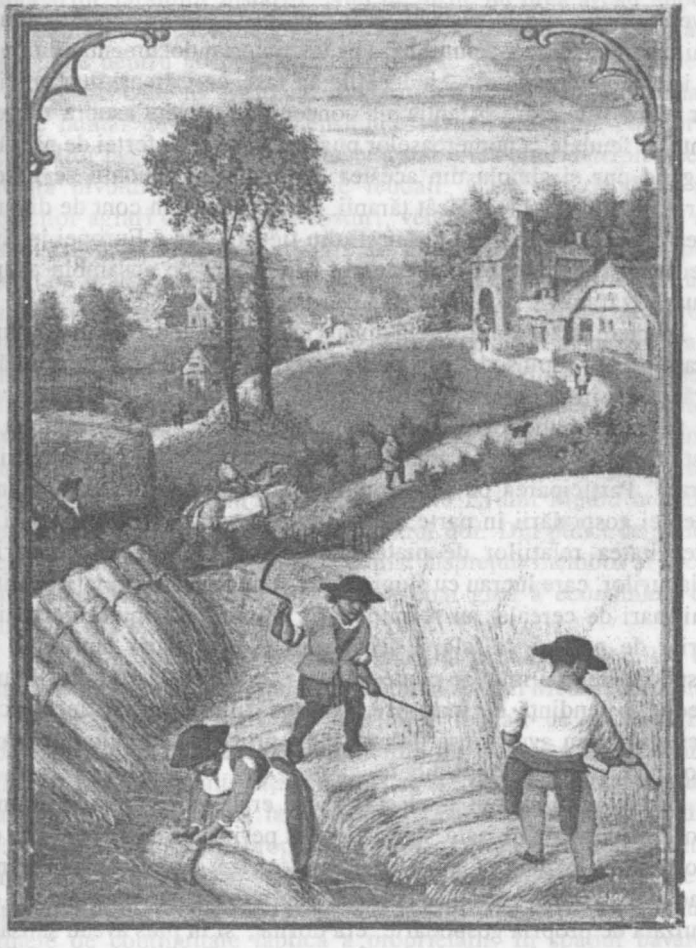

Fig. 8. Ţărani la recoltarea grânelor. Calendar flamand al lui Simon Bening. Imaginea lunii august (la 1500)

Dar cum trebuie să apreciem situaţia ţăranilor care se aflau la sfârşitul Evului Mediu într-o relaţie strânsă cu stăpânii feudali şi au fost puternic afectaţi de schimbările din agricultură? Răspunsurile mai vechii cercetări istorice la această întrebare fundamentală au fost frapant de contradictorii: în timp ce unele vorbeau despre o înrăutăţire a condiţiilor de viaţă ţărăneşti în perioada medievală târzie, celelalte constatau o ameliorare sensibilă şi se refereau la diverse forme ale bunăstării ţărăneşti. În cercetarea internaţională mai recentă – care s-a putut baza pe un material documentar complex de istorie a economiei –, judecăţile au fost, ce-i drept, mai precise, dar nicidecum clare. Atenţia s-a concentrat frecvent asupra scăderii rentelor feudale, a numeroaselor pustiiri şi a supraofertei de pământ, trăgând pur şi simplu din acestea concluzia că feudalii se găseau într-o situaţie mai rea decât ţăranii. Dar dacă ţinem cont de diversitatea condiţiilor de viaţă ţărăneşti din fiecare ţară a Europei în Evul Mediu târziu, este greu să emitem o judecată de ansamblu asupra situaţiei ţăranilor.

Efectele factorilor de criză din agricultura medievală târzie asupra ţăranilor au depins decisiv de măsura în care fiecare gospodărie ţărănească în parte era legată de piaţă. Gospodăriile ţărăneşti care nu foloseau muncitori plătiţi şi scoteau puţine cereale pe piaţă au fost, firește, doar puţin afectate de consecinţele negative ale crizei agrare. Participarea pe piaţă a ţăranilor depindea de dimensiunile fiecărei gospodării în parte, de evoluţia economiei financiare şi de intensitatea relaţiilor de piaţă din fiecare regiune. Gospodăriile chiaburilor, care lucrau cu slugi plătite şi desfăceau pe piaţă cantităţi mai mari de cereale, au resimţit fără îndoială mai puternic schimbările de preţuri şi salarii decât micile gospodării familiale. La gospodăriile mai mici se poate remarca de altfel, la sfârşitul Evului Mediu, o tendinţă de înavuţire. Gospodăriile ţărăneşti au crescut, căci ţăranii au avut şansa de a-şi mări proprietatea prin adăugarea unor pământuri devenite libere.

Pentru mulţi ţărani modeşti – care erau reprezentaţi în număr deosebit de mare în sate spre sfârşitul perioadei de colonizare din epoca de înflorire medievală –, efectele crizei agrare au reprezentat aşadar un avantaj absolut. Forţa lor de muncă, atunci când nu era epuizată de propria gospodărie, era dorită; şi în plus aveau şansa de a-şi mări proprietatea funciară. În multe sate se putea procura acum pământ arabil în nişte condiţii cum nu mai existaseră de multă

vreme. Prin părăsirea terenurilor marginale, crescuse productivitatea muncii ţărăneşti, iar relaţia dintre populaţie şi suprafaţa agricolă utilă existentă evolua avantajos, în contextul scăderii populaţiei.

Gospodăriile ţăranilor mijlocaşi – care reprezentau marea masă a gospodăriilor ţărăneşti –, chiar dacă nu erau total independente de forţa de muncă străină, n-au simţit totuşi povara salariilor mari, ca gospodăriile ţăranilor înstăriţi. Nici preţurile nu prea aveau importanţă pentru ele, căci ele nu erau atât de strâns legate de piaţă. Importante pentru gospodăriile ţărăneşti de acest fel erau dările şi serviciile pe care le aveau de îndeplinit faţă de stăpânii feudali. Marele număr de dări şi dimensiunile variate ale proprietăţilor şi câştigurilor fac în multe cazuri dificilă stabilirea unor date precise în privinţa nivelului debitului către feudali. Calculele detaliate ale istoricilor agrari cu privire la costuri, venituri şi rentele feudale ale gospodăriilor ţărăneşti de la sfârşitul Evului Mediu ne fac să percepem un grad înalt de împovărare a gospodăriei ţărăneşti. În multe gospodării nu mai rămânea, după achitarea tuturor dărilor obligatorii către stăpânul feudal şi Biserică, decât strictul necesar pentru traiul zilnic. Cele mai multe erau atât de împovărate, încât nu obţineau nici în anii normali decât un mic surplus, în vreme ce recoltele proaste aduceau numeroase gospodării într-o situaţie dificilă. Ameninţaţi de daunele provocate de intemperii, epizootie şi efectele războaielor, mulţi ţărani se aflau la finele Evului Mediu la limita subzistenţei şi aveau de îndurat acest trai dur. Din punct de vedere social, ţăranul era în continuare cel mai dispreţuit membru al societăţii; el trebuia să poarte povara cea mai grea a economiei, dar munca sa era apreciată derizoriu.

Dacă aruncăm o privire asupra situaţiei juridice a ţăranilor din Europa occidentală şi centrală spre sfârşitul Evului Mediu, constatăm că numeroasele încercări ale stăpânilor feudali de a intensifica iobăgia nu au avut succes. Posibilităţile de emigrare ale ţăranilor, influenţa oraşelor şi alţi câţiva factori au acţionat asupra domeniului feudal şi au dus deseori la o formulă liberală a situaţiei juridice ţărăneşti. Drepturile de proprietate ale ţăranilor s-au îmbunătăţit în multe regiuni din spaţiul vechilor aşezări germane, de la formele de împrumut limitat temporal, până la situaţia feudelor ereditare sau la formele de continuitate faptică a proprietăţii. În spaţiul bavarez, feudele ereditare ţărăneşti s-au înmulţit cu toată împotrivirea stăpânilor feudali, dar pe lângă această formă de concesiune ereditară

s-au menţinut şi multe forme de împrumut limitate în timp. În ţinutul franc, răspândirea *embaticului* (taxa de arendă) pe termen îndelungat a întâlnit mai puţină opoziţie şi a devenit modalitatea preponderentă de arendare a terenurilor. De-a lungul cursului inferior al Rinului au apărut, influenţate de condiţiile agrare din Olanda învecinată, relaţii de arendă pronunţate şi forme mai relaxate de dependenţă ţărănească.

În Germania răsăriteană şi în spaţiul european est-central relaţiile agrare au evoluat însă într-o cu totul altă direcţie. În epoca de criză de la sfârşitul Evului Mediu, aici s-au pus bazele moşierimii, care la începutul epocii moderne, după cum vom arăta mai târziu, a marcat orânduirea agrară şi în alte părţi ale Europei estice şi a determinat un dualism agrar între Europa orientală şi cea occidentală. În aceste ţinuturi stăpânii feudali au reuşit în cursul feudalizării să-şi intensifice drepturile coercitive asupra populaţiei ţărăneşti şi să impună, cu ajutorul unor drepturi de jurisdicţie seniorială, obligativitatea unor servicii ţărăneşti complexe, în folosul consolidării unor curţi boiereşti şi mai mari. În perioada de criză de la sfârşitul Evului Mediu, regimul agrar est-european s-a schimbat prin urmare profund, devenind o povară pentru ţărani, şi a pus capăt situaţiei juridice şi sociale favorabile pe care mulţi ţărani din regiunile de la est de Elba o cuceriseră în perioada de colonizare din epoca de înflorire medievală. Nobilii cavaleri au folosit slăbiciunea politică a stăpânilor teritoriali, câştigându-şi drepturi ample de jurisdicţie seniorială asupra ţărănimii, graţie cărora libertăţile ţărăneşti au fost ulterior îngrădite şi s-a instituit o vasalitate ereditară.

Dimpotrivă, în Europa occidentală, la sfârşitul Evului Mediu relaţiile ţărăneşti de dependenţă s-au relaxat şi au generat în cele din urmă o poziţie juridică a ţăranilor remarcabil de liberală. În plus, această evoluţie a fost însoţită de numeroase revolte şi răscoale ţărăneşti, care s-au intensificat tocmai la finele Evului Mediu. În spaţiul din nord al Franţei, iobăgia nu dispăruse nicidecum în Evul Mediu târziu, dar era mai mult sau mai puţin aspră în funcţie de regiune. În Hennegau nu mai existau iobagi, dar în alte regiuni, precum Lorena şi Champagne, iobăgia se întâlnea mai des; aici ţăranii aveau de plătit în continuare capitaţia (*chevage*) şi o taxă fixată arbitrar (*taille*). Şi în Burgundia şi Dijon se menţinea iobăgia. Dar în general dependenţa personală era în plin regres, fie prin eliberarea individuală a anumitor ţărani, fie prin cea a unor întregi

obşti ţărăneşti. Dispariţia vechiului sistem feudal şi supraoferta de teren au procurat, la sfârşitul Evului Mediu, şi în Anglia multor ţărani o ameliorare de durată a poziţiei lor juridice. În pofida înfrângerii ţărănimii engleze în marea răscoală ţărănească de la 1381, procesul relaxării iobăgiei nu a fost întrerupt; dependenţa personală s-a transformat treptat, din cauza situaţiei economice schimbate, în sistemul *copyhold*. Deţinătorul de *copyhold* era scutit de multe dări, printr-o învoială făcută la curtea seniorială, statutul său juridic şi de proprietate fiind consemnat într-un paragraf al cărţii funciare ţinute de stăpânul feudal, care cuprindea toate gospodăriile ţărăneşti de pe domeniul seniorial. Începând din secolul al XV-lea, în Anglia au dispărut treptat ultimele resturi de iobăgie, astfel încât, la începutul epocii moderne, în cadrul ţărănimii europene, ţăranii englezi dobândiseră indubitabil statutul juridic cel mai liberal.

6

Revoltele ţărăneşti şi rezistenţa ţărănească

La sfârşitul Evului Mediu s-au declanşat în mai multe ţări ale Europei revolte ţărăneşti spectaculoase, care au atras de multă vreme o atenţie concentrată asupra lor. S-a înregistrat un val de revolte ţărăneşti care au cuprins epidemic în secolele al XIV-lea şi al XV-lea ţări precum Flandra, Italia, Franţa şi Anglia, pentru ca în cele din urmă să tindă spre un punct culminant în războiul ţărănesc german (1525). Dar şi în perioada următoare, din secolul al XVI-lea până în cel de-al XVIII-lea, Europa a trăit o serie de răscoale şi revolte ţărăneşti de masă, care nu aveau să se încheie decât o dată cu sfârşitul vechii orânduiri sociale. Chiar dacă toate aceste mişcări s-au desfăşurat diferit în privinţa ocaziei, proporţiei şi scopului lor, ele sunt totuşi în ansamblu o dovadă impresionantă a îndărătniciei voinţei ţărăneşti de rezistenţă în multe ţări ale Europei.

Răzmeriţele şi revoltele ţărăneşti nu şi-au făcut însă apariţia doar spre sfârşitul Evului Mediu. Încă de la începutul Evului Mediu şi din perioada sa de înflorire se observă, în cadrul sistemului feudal în consolidare, o mulţime de forme de rezistenţă ţărănească; dar ele erau mai puţin spectaculoase şi aveau un grad mai mic de răspândire decât la finele epocii medievale. În Imperiul Carolingian s-au înregistrat forme de rezistenţă ţărănească pe raza domeniilor feudale în construcţie, unde s-a ajuns la numeroase refuzuri de servicii şi la acţiuni ţărăneşti împotriva pretenţiilor exagerate de dări din partea feudalilor. Una dintre cele mai importante răscoale ţărăneşti de la începutul Evului Mediu a fost fără îndoială răscoala Stellinga, în care la 841 o mare parte din ţărănimea saxonă s-a ridicat împotriva stăpânilor săi feudali. În epoca de înflorire medievală revolta în masă a ţăranilor din Stedinger s-a remarcat în mod special; ţăranii din Stedinger purtau de ani de zile în satele situate de-a lungul Weserului inferior o luptă împotriva arhiepiscopiilor din Bremen şi

a conţilor din Oldenburg, până când, în fine, în 1234, în bătălia de la Altenesch, au fost înfrânţi de superioritatea duşmanilor şi de agresivitatea unei armate de cruciaţi. Dar rezistenţa ţăranilor împotriva regimului feudal nu s-a manifestat de regulă în epoca de înflorire medievală prin revolte ţărăneşti spectaculoase, ci prin variate forme cotidiene de rezistenţă, ca refuzul de a face clacă şi de a-şi plăti dările, exodul în regiunile nou colonizate sau fuga în oraşele vecine. Fiindcă marea masă a populaţiei ţărăneşti era prinsă la vremea respectivă în sistemul feudal prin legături juridice şi economice, cele mai importante tipuri de rezistenţă ţărănească apar în raza curţilor nobiliare asociate sau în zona dominaţiei teritoriale a câte unui senior.

Dacă vrem să apreciem corect revoltele ţărăneşti din vechea societate europeană în particularitatea şi semnificaţia lor, trebuie să avem în vedere câteva realităţi fundamentale din epocă. Din perspectiva revoltelor ţărăneşti armate, este necesar să ne desprindem în primul rând de imaginea, larg răspândită, a ţăranului paşnic, dezarmat. În realitate ţăranii erau dotaţi de cele mai multe ori cu un arsenal de arme uşoare şi nu posedau nicidecum doar ciomege. Portul armelor era rezervat în cele mai multe ţări cavalerilor şi trupelor de mercenari, şi totuşi, ţăranii dispuneau, chiar până târziu în secolul al XVIII-lea, de arme. În regiunile de munte din Europa centrală şi din Scandinavia, unde ţărănimea liberă s-a putut afirma lungă vreme, dreptul la arme al ţăranilor era larg răspândit. Evident, ţăranii crescători de vite şi-au păstrat capacitatea de luptă într-o măsură mai mare decât ţăranii agricultori şi au rămas mai mult timp în posesia armelor. Mulţi ţărani fuseseră de asemenea soldaţi ani la rând sau măcar într-o campanie, luaseră cu ei acasă anumite arme, ca halebardele sau suliţele, şi le păstraseră în casele lor; aceste arme au fost scoase apoi din nou, la nevoie.

Necesitatea de a dispune de arme şi de a şti să le mânuiască era cu atât mai imperioasă atunci când ţăranii erau lăsaţi pradă forţelor naturii şi războaielor şi erau împresuraţi de numeroase primejdii. Nesiguranţa, sărăcia şi violenţa au fost secole de-a rândul caracteristicile principale ale existenţei ţărăneşti; capacitatea de autoapărare avea prin urmare o funcţie elementară. Ţăranii trebuiau să se apere de atacurile vecinilor agresivi; în plus, ei trebuiau să-şi păzească turmele de vite de pericolul câinilor sălbăticiţi şi al animalelor de pradă. Din pădurile de lângă sat puteau pătrunde haite de lupi, care deveneau o ameninţare serioasă; lupii sfâşiau oi şi capre, iar în

lunile grele de iarnă chiar şi oameni. Când ţăranii mergeau pe câmpurile îndepărtate, îşi luau deseori cu ei bâte ţintuite cu fier, ca să se poată apăra de atacurile neaşteptate ale fiarelor sălbatice.

În faţa pericolelor ce îi ameninţau permanent, sentimentul de solidaritate în cadrul obştei ţărăneşti şi al vecinătăţilor era deosebit de puternic. Cu toată varietatea formelor de colonizare şi a relaţiilor sociale şi politice din fiecare ţară, obştea ţărănească a fost o unitate fundamentală a vechii societăţi europene. Ea constituia punctul central al vieţii ţărăneşti, baza pentru colectarea taxelor feudale şi statale; ea era cadrul activităţii economice şi, nu în ultimul rând, reprezenta o solidaritate firească în apărare. Cât despre ocaziile de a-i chema la arme pe membrii obştei, ele nu lipseau: atacuri banditeşti, incursiuni ale unor trupe de mercenari sălbatici sau atacuri ale unor obşti învecinate. Atunci se auzea până departe dangătul clopotelor de furtună din turlele bisericilor sau sunetul alarmelor. Sătenii se adunau pe uliţa satului ca să se baricadeze cu căruţe răsturnate sau material de construcţie sau se închideau în biserica satului, care avea în multe locuri caracteristici pronunţate de cetăţuie. Femeile şi copiii împreună cu proviziile cele mai de preţ se puneau la adăpost înăuntrul bisericii, în vreme ce bărbaţii păndeau la ferestre şi în clopotniţă. Astfel, biserica satului şi terenul satului se transformau într-o fortăreaţă, care putea să ţină piept o vreme unei trupe vrăjmaşe de soldaţi sau hoţi.

Dreptul, ba chiar datoria de autoapărare a sătenilor rezulta chiar şi numai din faptul că societatea agrară preindustrială nu avea încă, pentru protecţia ei, nici o instituţie echivalentă cu poliţia de astăzi. Menţinerea ordinii la ţară se baza prin urmare în cea mai mare parte pe concursul populaţiei ţărăneşti, fie la respingerea trupelor vrăjmaşe, fie la urmărirea unor criminali. De aceea populaţia rurală avea obligaţia să pună mâna pe arme în asemenea cazuri şi să se lupte cu duşmanul atacator sau răufăcătorii. Din perspectiva acestui potenţial militar al obştilor ţărăneşti şi a îndatoririlor pe care le aveau în apărare, este de înţeles că multor ţărani li s-a părut justificat să apuce armele şi atunci când se simţeau lezaţi în drepturile lor. Mobilizarea sătenilor se putea transforma deci foarte uşor în revoltă, atunci când ţăranii erau apăsaţi de dările prea mari către stăpânii feudali sau de taxele statale.

Dar cu ce mijloace se apărau ţăranii împotriva pretenţiilor care, după părerea lor, le încălcau drepturile? Sub ce forme se desfăşura

rezistenţa ţărănească împotriva abuzurilor stăpânilor feudali şi demnitarilor statali şi care erau limitele dintre formele de rezistenţă de zi cu zi şi revoltele ţărăneşti deschise? Cercetarea diferitelor forme de rezistenţă a ţăranilor a fost valorificată într-o mare măsură de istoricul rus B.F. Porşnev[39], care a făcut diferenţa între formele inferioare şi formele superioare de rezistenţă ţărănească. Pe baza studiilor sale cu privire la revoltele ţărăneşti din Franţa începutului modernităţii, el a deosebit trei forme principale de rezistenţă a ţăranilor. În primul rând, a înţeles ca pe o rezistenţă ţărănească parţială refuzul individual sau colectiv al anumitor pretenţii sau prescripţii, apoi conflictele juridice ale ţăranilor cu stăpânii feudali pe tema unor drepturi sau îndatoriri. Exodul sau fuga ţăranilor este o a doua formă principală de rezistenţă ţărănească: în acest caz ţăranii nu se mai opun unei anumite pretenţii a stăpânului feudal, ci o rup pur şi simplu cu acesta şi se duc să caute condiţii de viaţă mai bune în altă parte. O a treia treaptă a opoziţiei este atinsă atunci când ţăranii se manifestă în mod făţiş şi trec la înlăturarea situaţiei existente prin utilizarea violenţei colective. Această clasificare a formelor de rezistenţă ţărănească în rezistenţă parţială, fugă şi revoltă a fost corelată de Porşnev cu evoluţia statală din Franţa de la începutul modernităţii şi reprezenta teza conform căreia revoltele ţărăneşti au favorizat constituirea monarhiilor naţionale centralizate; absolutismul, drept cea mai evoluată formă de dominaţie monarhică, ar fi prin urmare o consecinţă necesară a luptei ţărăneşti.

Obiecţia criticilor la această teză a fost aceea că lupta de clasă ţărănească ar fi înălţată printr-o exagerare la rangul de lege generală a evoluţiei societăţii feudale. Apoi, propunerea de a interpreta orice activitate ţărănească în scopul creşterii câştigurilor agricole ca „luptă de clasă" indirectă a fost respinsă pe scară largă. În pofida multor obiecţii principiale, se poate totuşi constata că tipologia lui Porşnev a formelor de rezistenţă ţărănească a dat vii impulsuri cercetării marxiste şi chiar celei vest-europene şi a influenţat puternic cercetările ulterioare pe acest tărâm.

Alţi autori au preferat o diferenţiere între formele de rezistenţă latente şi cele deschise. Această diferenţiere convinge, fiindcă ţine cont de nivelurile de conflict diferite şi de cadrul social. Faza rezistenţei latente este importantă, întrucât în ea apare nemulţumirea şi se petrece o apropiere de punctul în care are loc trecerea la faza rezistenţei deschise.

În cercetarea marxistă din ţările est-europene a fost continuată calea, indicată de Porşnev şi de alţii, a unei analize diferenţiate a formelor de rezistenţă ţărănească, utilizată în cercetarea intensivă a fiecărei rebeliuni ţărăneşti în parte. Pe lângă aceasta, istoria răscoalelor ţărăneşti a fost integrată deliberat, în unele state est-europene, în istoria generală a fiecărui stat naţional. Această tendinţă s-a putut observa în special în anii '70 şi '80, când jubileurile unor importante revolte ţărăneşti s-au înmulţit. Seria acestor jubileuri s-a întins de la preparativele maghiare de aniversare a revoltei ţărăneşti din 1514 şi de la ceremoniile iugoslave organizate la a 400-a aniversare a răscoalei ţăranilor din Windis din 1573, trecând prin comemorarea revoltelor din Boemia din 1775, până la numeroasele solemnităţi ce au marcat în 1975 în R.D.G. aniversarea războiului ţărănesc german din 1525. În toate aceste cazuri, a devenit evidentă o funcţionalizare a cercetării istorice a mişcărilor ţărăneşti pentru un tablou al istoriei cu amprentă marxistă, întesat de elemente naţionale. Regimul din R.D.G. a subliniat caracterul naţional-german al războiului ţărănesc german şi s-a raportat în această privinţă la Engels, care numise războiul ţărănesc din 1525 „magnifica tentativă revoluţionară a poporului german" şi care scria, încă din 1870: „Şi poporul german îşi are tradiţia sa revoluţionară. A existat o vreme când Germania producea caractere ce se puteau alătura celor mai buni oameni din revoluţiile altor ţări, când poporul german dezvolta o rezistenţă şi o energie care într-o naţiune centralizată ar fi condus la rezultate magnifice, când ţăranii şi plebeii germani concepeau idei şi planuri de care urmaşii se mai înfioară încă, de multe ori, retrospectiv".[40]

Studiile vest-europene cu privire la istoria revoltelor ţărănimii europene au fost puternic influenţate de cercetarea franceză. După ce Porşnev a prezentat o expunere concentrată asupra revoltelor ţărănimii franceze în sens marxist, a fost pus sub semnul întrebării însuşi tiparul, valabil până atunci, al cercetării franceze, care văzuse revoltele ţărăneşti din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea în primul rând ca nişte răscoale regionale împotriva unei politici fiscale centralizatoare. În special controversa dintre Porşnev şi R. Mousnier[41] a dus la o cercetare mai aprofundată a răscoalelor ţărăneşti de la începutul epocii moderne, a structurii sociale rurale şi a transformării sociale din ţările vest-europene. În această privinţă, în centrul cercetărilor franceze şi engleze au stat câteva complexe speciale de probleme. În primul rând, chestiunea formelor de organizare a mişcărilor şi a diverselor proteste sociale. În acest context, s-a

subliniat puternica orientare a ţăranilor care se revoltau spre obşte, ca bază a tentativelor ţărăneşti de revoltă.

Alte studii s-au ocupat de conţinuturile mişcărilor ţărăneşti de rezistenţă şi de scopurile acestora : erau revoltele ţărăneşti antifiscale (Mousnier) sau antifeudale (Porşnev), şi era oare vorba în cele două cazuri de forme diferite de proteste sociale? Alte cercetări au abordat legitimitatea rebeliunilor ţărăneşti. Această chestiune era importantă, întrucât se scoteau astfel la lumină cauzele rezistenţei ţărăneşti şi se discutau tipuri fundamentale de comportament. Este evident că revoltele ţărăneşti nu pot fi privite doar ca nişte izbucniri elementare, guvernate pe de-a-ntregul de forme comportamentale iraţionale. În acest sens, Leopold von Ranke a definit războiul ţărănesc german drept „cel mai mare fenomen al naturii din statul german", trimiţând la caracterul său imprevizibil şi distrugător. Revoltele ţărăneşti trebuie încadrate mai bine, pe baza cercetărilor recente, în contextul de ansamblu al ideilor despre valoare şi al tiparelor de comportament ce determină mentalitatea ţărănească. În acest mod se rezolvă aparenta iraţionalitate a răscoalelor ţărăneşti, prin raportarea la anumite tipare de comportament social, puţin cunoscute până acum.

Fig. 9. Steagul „Opincii",
ligă a ţăranilor răsculaţi din Oberrhein (1513)

Conceptele de antropologie socială privitoare la mentalitatea ţăranilor răsculaţi au avut o contribuţie importantă în explicarea problemelor de acest fel.

Cercetarea istorică germană s-a ocupat multă vreme în special de războiul ţărănesc din 1525 şi de revoltele ţărăneşti de la sfârşitul Evului Mediu, care au fost interpretate frecvent ca predecesoare ale marelui război ţărănesc. Războiul ţărănesc din 1525 a fost fără îndoială cea mai radicală şi amplă răscoală a ţărănimii germane, aşa încât este de înţeles faptul că s-a aflat de fiecare dată în centrul interesului ştiinţific şi general. O lucrare standard despre istoria războiului ţărănesc german a rămas pentru multă vreme monografia lui G. Franz. Pentru Franz, cauzele războiului ţărănesc nu se aflau în zona economicului, ci în aceea a politicului: în contradicţia dintre principiul mai vechi al solidarităţii de obşte şi acela mai nou al teritorialităţii statale. Ţăranii luptau pentru păstrarea autonomiei lor rurale împotriva statului teritorial care câştiga teren şi împotriva pretenţiei acestuia de a-şi impune pe deplin comandamentele autoritare şi la sat. Istoricii mai tineri, vest-germani, care au revizuit vechea cercetare în câteva puncte esenţiale, s-au plasat, metodic şi conceptual, încă lungă vreme în continuarea teoriei lui Franz. Dimpotrivă, cercetarea R.D.G.-istă a interpretat războiul ţărănesc din perspectivă marxistă ca „o revoluţie burgheză timpurie" şi s-a ocupat în numeroase cercetări de variatele aspecte ale acestei revolte în masă. Un interes crescut pentru războiul ţărănesc s-a manifestat în ambele părţi ale Germaniei în anul 1975, la comemorarea a 450 de ani de la acest eveniment.

Revoltele ţărăneşti au apărut în mod evident mai ales atunci când ţăranii s-au simţit lezaţi în ceea ce, pe bună dreptate, considerau a fi dreptul lor. În aceste cazuri, conştiinţa juridică ţărănească nu se orienta în funcţie de o culegere savantă de precepte legale fixate în scris, pe care le emisese statul modern incipient. Ea se raporta mai degrabă la vechile norme şi valori ale comunităţii juridice ţărăneşti, transmise oral; în cursul vremii, normele confirmate de experienţă dobândiseră caracterul obligatoriu al cutumelor. Aceste articole nescrise de drept cutumiar, valabile în zone mai mari sau mai mici ale spaţiului rural, determinau regulile cele mai importante ale traiului comun în familie, sat şi societate. În secolul al XVI-lea numeroase drepturi cutumiare au fost adunate de juriştii şi transformate de autoritatea statală în coduri de legi. E drept că prin aceasta

ele au căpătat o influenţă mai pronunţată, dar au devenit totodată rigide, pierzându-şi astfel capacitatea de adaptare care le caracterizase secole de-a rândul.

Din perspectiva varietăţii extraordinare a drepturilor ţărăneşti în întreaga Europă, este dificil să facem afirmaţii general valabile despre dreptul ţărănesc. Dar se poate formula o convingere fundamentală, care, în ce priveşte dreptul, pare comună tuturor revoltelor ţărăneşti din epoca modernă: certitudinea unei legislaţii bune, pe care ţăranii o considerau lezată de reformele brutale ale funcţionarilor statali sau de lacomii feudali ce îşi revendicau autoritatea absolută a unui monarh. Pe lângă această convingere fundamentală în privinţa unei legislaţii vechi şi bune, în cazul revoltelor ţărăneşti trebuie avute în vedere încă două elemente: credinţa solidă în forţa tradiţiei şi în dreptatea Domnului. Atitudinea conservatoare a ţăranilor, subliniată în repetate rânduri, şi respectul lor deliberat pentru valorile tradiţionale sunt interpretate de cele mai multe ori ca ignoranţă şi stare de înapoiere. Dar aici trebuie să ţinem cont de condiţiile principale ale existenţei ţărăneşti şi de particularităţile mentalităţii ţărăneşti legate de acestea. În realitate, aşa cum a recunoscut antropologia socială mai recentă, societatea ţărănească se bazează, mai tare decât oricare alta, pe puterea experienţei. Felul în care ţăranii ţin la experienţa concretă corespunde ritmului stabil al vieţii rurale, rotaţiei regulate a anotimpurilor, stăpânirii tehnicii agrare şi practicilor experimentate de asigurare a existenţei. Transformările din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea i-au adus, ce-i drept, populaţiei rurale câteva schimbări pozitive, dar şi multă nefericire şi experienţe dureroase. Avântul agriculturii din secolul al XVI-lea era legat de o creştere masivă a populaţiei şi o îngroşare a straturilor ţărăneşti inferioare, războaiele religioase pustiau satele, succedarea anilor de scumpiri şi de ciumă apăsa gospodăria ţărănească, constrângerea dură a taxelor impuse de autoritatea statală genera ură şi amărăciune.

Împotriva pretenţiilor exagerate ale stăpânilor feudali care le cereau dări şi servicii din ce în ce mai mari, ţăranii credeau că pot face apel la autoritatea statală supremă. Din felul ţărănesc de a înţelege lumea făcea parte şi imaginea regelui ca protector al supuşilor săi, a cărui datorie sacrosanctă era grija pentru pace şi dreptate. Regele – aşa credeau ţăranii – nu putea să vrea nefericirea propriilor supuşi; el era cu siguranţă nevinovat, iar inovaţiile răuvoitoare erau crime ale lăcomiei slujbaşilor statali. Exista convingerea că regele

nu cunoaşte situaţia reală a ţăranilor, că este înşelat în această privinţă de curtenii săi neruşinaţi. De aceea revoltele ţărăneşti apăreau frecvent în regiunile îndepărtate, la distanţă maximă de reşedinţa domnească, unde circulau zvonuri stranii despre curtea regală. Faptul că unii regi erau minori sau că existau probleme neclare de succesiune favoriza falsele reprezentări cu privire la voinţa puterii centrale.

Care au fost ocaziile ce au dus la apariţia rebeliunilor ţărăneşti şi la izbucnirea violenţei ţărăneşti? Pragul de excitabilitate pentru utilizarea forţei a fost depăşit ori de câte ori o inovaţie a fost simţită ca provocare şi ţăranii s-au văzut profund dezamăgiţi în speranţele lor. Pentru populaţia rurală, inovaţiile apăreau ca intruziuni în sistemul tradiţiei juste transmise din generaţie în generaţie, ca perturbări ale unui echilibru până atunci conservat. Apariţia la începutul epocii moderne a unor pretenţii de a percepe regulat diferite taxe a reprezentat o atare inovaţie, pe care mulţi ţărani au simţit-o ca nedreaptă. Dar nivelul acestor taxe, al acestei noi poveri, nu era la fel de important ca reprezentarea exagerată pe care ţăranii şi-o făceau despre acestea.

Introducerea unor taxe statale regulate a fost fără îndoială, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, una dintre cele mai contestate şi urâte inovaţii. Problemele financiare ale războaielor religioase şi ale operaţiunilor militare externe au constrâns regate ca Franţa şi Spania, în care evoluţia către statul centralizat progresa cel mai rapid, să-şi crească veniturile prin orice mijloace. Aceste ţări au pus taxe indirecte pe comerţul cu sare, grâne şi vin, transformând astfel în bază de impozitare o serie de mărfuri necesare supravieţuirii întregii populaţii. Straturile cele mai de jos ale populaţiei orăşeneşti au fost primele care au reacţionat cu indignare la această măsură. Ţăranii au fost la început mai puţin afectaţi, căci producţia lor era în cea mai mare parte pentru necesităţile proprii. Dar în cursul vremii şi impozitarea directă s-a extins în aceste ţări; ea a cuprins părţi tot mai mari ale populaţiei şi fiecare taxă în parte a crescut considerabil. Astfel, impozitele directe au devenit o instituţie stabilă, o regulă, deşi fuseseră introduse iniţial ca provizorii şi excepţionale. În Franţa taxa pe cap de locuitor a ajuns sursa principală de venit a statului; ea împovăra mai ales veniturile ţăranilor, ce reprezentau marea masă a populaţiei. Introducerea capitaţiei a luat în 1630-1640 o asemenea amploare, încât a devenit echivalentul unui impozit suplimentar

regulat. Şi nu întâmplător în Franţa au izbucnit în această perioadă cele mai violente revolte ţărăneşti.

Pe lângă introducerea unor impozite de stat, şi creşterea dărilor feudale a fost simţită frecvent de ţărani ca o provocare. Vechile dări feudale, care deveniseră de multă vreme obligaţii cutumiare, nu erau de regulă contestate ; ele existau, după cum se vedea, de când lumea şi trebuiau onorate fără discuţie. Însă noile pretenţii ale stăpânilor feudali păreau incompatibile cu dreptul cutumiar. Ţăranii răsculaţi nu puneau, de cele mai multe ori, la îndoială sistemul feudal în ansamblu, ci se limitau la respingerea unor pretenţii noi foarte precise. Conflicte şi tensiuni puteau rezulta şi la schimbarea stăpânilor feudali. Apariţia unui nou stăpân şi a unei noi administraţii întrerupea raportul tradiţional de încredere şi solidaritate reciprocă, adică tocmai ceea ce, în multe cazuri, îi lega strâns pe ţărani de familia stăpânului feudal. Noile servicii şi dările mai mari nu îşi găseau justificare nici în dreptul general cutumiar, nici în simţul ţărănesc al dreptăţii.

În unele ţări din centrul şi estul Europei, în care dreptul statului de percepere a impozitelor era recunoscut mai puţin decât în Franţa, domnitorii au fost nevoiţi să recurgă la alte forme de alimentare din resursele rurale. Trupele militare erau constituite şi înarmate pe socoteala obştilor, soldaţii erau trimişi la câmp pentru asigurarea mijloacelor de subzistenţă. Această practică temută de încartiruire lua de multe ori forma unor jafuri tolerate oficial. Ea era deosebit de urâtă de populaţia rurală, căci soldaţii se purtau deseori în sate şi în gospodării aproape ca într-un teritoriu cucerit. Numeroasele încartiruiri şi jafuri practicate în Germania în timpul Războiului de treizeci de ani au adus gospodării, sate şi întregi zone rurale în cea mai neagră sărăcie. Marea răscoală din Catalonia a început în anul 1640 prin refuzul sătenilor munteni de a-i încartirui pe soldaţii aflaţi în marş forţat spre Franţa. Lupta dintre soldaţii-tâlhari şi ţăranii revoltaţi, care îşi apăreau curajoşi gospodăriile şi le întindeau curse prădătorilor, a constituit, nu fără temei, un motiv frecvent în reprezentările imagistice ale secolului al XVII-lea.

Când amărăciunea şi mânia ţăranilor atingeau apogeul, iar pragul de inhibiţie al utilizării forţei era depăşit, ţăranii apucau hotărâţi armele. Echipaţi cu furci şi lopeţi, ghioage şi primejdioasele coase, ei constituiau adevărate formaţiuni militare. Clopote de alarmă anunţau vecinătăţile şi solii goneau din sat în sat pentru a-i strânge pe ţărani laolaltă. Porunci severe îi ameninţau cu o serie de represalii

dure pe cei care nu voiau să participe. Când trupele ţărăneşti din mai multe sate se întâlneau într-un loc, îşi alegeau un conducător comun; în ansamblul oştirii, fiecare obşte îşi păstra de regulă coerenţa şi îşi urma propriile căpetenii. Oştile ţărăneşti adunate în acest fel puteau strânge repede câteva mii de bărbaţi. Conducătorul se străduia să disciplineze gloatele, să le asocieze în regimente şi să-i trimită înapoi acasă pe cei inapţi. În războiul ţărănesc german, în 1525, la Baltringer Haufen s-a format în scurtă vreme o oaste de şapte până la zece mii de ţărani veniţi din cele mai diferite regiuni din Oberschwaben; ţăranii care şovăiau să se asocieze fuseseră constrânşi să participe prin scrisori de ameninţare. Dar cele mai mari asocieri de trupe s-au constituit evident la revoltele ţărăneşti din Rusia. Când ţăranii ruşi s-au ridicat, în 1774, oastea ţărănească sub vestita conducere a lui Pugaciov număra cel puţin 20 000 de bărbaţi. Dar aceste contingente reprezentau doar nucleul militar al răscoalelor ţărăneşti; populaţia care susţinea această revoltă sau o aproba cuprindea cu siguranţă sute de mii de persoane. Trupele ţărăneşti aveau de cele mai multe ori un comportament extrem de indisciplinat şi sufereau de un grad înalt de fluctuaţie: pe măsură ce înaintau, ele se înnoiau şi se modificau permanent. Uneori o obşte ţărănească însoţea oastea câteva zile şi se întorcea apoi acasă, fie temându-se să se îndepărteze prea tare de căminele ei, fie crezând în mod pripit că scopurile răscoalei au fost deja atinse.

Căpeteniile oştilor ţărăneşti proveneau deseori din alte grupe de populaţie decât ţărănimea însăşi. Götz von Berlichingen, o proeminentă figură de conducător din războiul ţărănesc german, făcea parte dintr-o familie de cavaleri din Franconia, avea o bogată experienţă militară, şi de aceea ţăranii insistaseră să le devină conducător. Nici în fruntea altor mulţimi ţărăneşti nu stăteau pe atunci, de cele mai multe ori, ţărani simpli, ci orăşeni şi meşteşugari, nobili şi clerici. În sfaturile ţărăneşti şi în conducerea unor regimente ţărăneşti mai mici apăreau însă ţărani înstăriţi şi influenţi: primarul satului [şoltuzul, n.t.], judecătorul satului şi juraţii. Stratul social inferior nu era reprezentat aparent nicăieri în conducere; servitorii simpli şi lucrătorii cu ziua urcau rareori la rangul de căpetenii. La răscoalele ţărăneşti din Franţa, Ungaria şi din alte ţări, în fruntea trupelor ţărăneşti au stat tot exponenţii unor straturi sociale diferite. Mici nobili au fost deseori îmboldiţi de supuşii şi vecinii lor să coopereze şi să-i conducă pe ţărani, punându-şi prestigiul social, capacităţile personale şi talentul militar în slujba cauzei ţărăneşti. Şi unii soldaţi

cu experienţă în războaie, de-abia întorşi acasă, s-au înrolat în acest fel, ajungând în fruntea ţăranilor răsculaţi.

În revoltele ţărăneşti din ţările est-europene căpeteniile au fost de multe ori foşti soldaţi şi comandanţi din războaiele cu turcii. Gheorghe Doja, conducătorul ţăranilor în revolta ungară din 1514, era comandant de cetate la graniţa cu Imperiul Otoman ; el apăra teritoriul de graniţă maghiar împotriva atacurilor turceşti şi îndeplinea chiar operaţiuni militare. Mitija Gubec, căpetenia revoltei ţăranilor croaţi din 1572, se evidenţiase şi el în lupta împotriva turcilor. În revoltele ţăranilor ruşi, cazacii, războinicii liberi, cavaleri din stepele sudului Rusiei, au jucat un rol considerabil. Ei aveau pe de o parte relaţii strânse cu principii Poloniei şi Rusiei şi le serveau drept avanposturi împotriva atacurilor turceşti, iar pe de altă parte erau apropiaţi de ţăranii aserviţi, care li se alăturau în număr mare. Căpitani cazaci precum Chmielnicki (1648) şi Pugaciov (1773-'74) au stat în fruntea unor mari revolte, punându-şi experienţa militară în slujba ţăranilor rebeli. Stepan Rasin, un alt rebel cazac, a condus o răscoală ce s-a răspândit ca o flacără incendiară între 1661 şi 1671 în câmpiile întinse ale Volgăi inferioare şi a devenit o gravă ameninţare pentru statul central rus în formare.

Cel mai important punct de referinţă pentru multe revolte ţărăneşti a fost desigur satul. Dacă ameninţările din afară creşteau, tensiunile sociale dinăuntrul satului îşi pierdeau acuitatea ; ura împotriva unui nou stăpân sau faţă de soldaţii prădători acoperea tensiunile săteşti interne. La primejdie, obştea sătească forma un front compact şi prezenta, mai ales în primele zile ale rebeliunii, o solidaritate puternică. Tensiunile sociale dintre ţăranii de mult statorniciţi şi imigranţii lipsiţi de pământ, dintre chiaburii bogaţi şi posesorii unor mici gospodării sărace, dintre arendaşi şi lucrătorii cu ziua existau, ce-i drept, în fiecare sat, dar treceau pe planul doi ori de câte ori pericolul extern creştea şi se cerea o solidaritate obştească împotriva celor din afară şi a atacatorilor. Identificarea temeinică a ţăranului ca individ cu satul său îşi avea cu siguranţă originea în structura satului vechi : satul consta dintr-un grup de gospodării ţărăneşti cât vedeai cu ochii, fiecare dintre ele autonomă până la un anumit punct, dar obligată să coopereze cu vecinii în multe chestiuni de zi cu zi. Autonomia rurală crescuse considerabil începând din perioada de înflorire medievală în Europa occidentală şi centrală, de când stăpânii feudali se retraseseră tot mai mult din agricultura directă şi le cedaseră ţăranilor terenul pentru o gospodărire autonomă.

Identificarea ţăranului cu obştea sătească s-a manifestat deosebit de limpede în special în unele revolte ţărăneşti. În cele „douăsprezece articole" ale războiului ţărănesc german din 1525, obştea sătească, ca forţă organizată solidar, este cheia pentru înţelegerea pretenţiilor ţăranilor. Obştea trebuia să dobândească drepturi complexe: ea trebuia să angajeze preoţii, să încaseze dijmele, să hotărască în privinţa vânătorii şi pescuitului şi să controleze modul de utilizare a pădurii şi păşunii comune. Aici se poate observa cu claritate că satul sud-german de la începutul secolului al XVI-lea reprezenta pentru locuitorii săi ţărani o unitate de referinţă centrală. Nu numai în Oberschwaben, ci şi în multe alte regiuni ale Europei, ţăranii aspirau să-şi poată orândui problemele după bunul plac, să controleze accesul la hotarele satului lor şi să-şi rezolve singuri conflictele.

Dacă ne concentrăm asupra fiecărei revolte ţărăneşti de la începutul epocii moderne, răscoala ţărănească ungară din 1514 este importantă atât pentru sălbăticia ei elementară, cât şi din perspectiva maselor de ţărani participante. Între această revoltă şi celelalte revolte ţărăneşti mari din Europa există similitudini, dar şi deosebiri. În deceniile de dinainte de 1514 se ajunsese, ce-i drept, în diverse locuri din Regatul Ungar la revolte ţărăneşti izolate, însă lipsea o solidaritate supraregională. Elementul de legătură, care a unit în 1514 diversele tulburări locale într-o revoltă regională, a fost ideea cruciadei.

Nunţiul papal anunţase o cruciadă împotriva turcilor păgâni şi primise pentru aceasta şi sprijinul consilierilor regali; ei sperau să-i poată bate pe turci fără costuri mari, cu o armată de cruciaţi ţărani. Dar egoismul episcopilor şi măsurile de exploatare ale nobilimii făcuseră să se acumuleze o mare nemulţumire în rândurile populaţiei, astfel încât nu era nevoie decât de un imbold neînsemnat ca să izbucnească violenţa. Nobilimea le-a interzis ţăranilor să adere la oastea cruciată, ba pe unii chiar i-a târât cu forţa înapoi. Sub presiunea nobilimii, regele a oprit înrolările şi a poruncit armatei să se retragă. În acest moment, partea principală a oştirii, în fruntea căreia se afla Gheorghe Doja, a devenit autonomă, a schimbat direcţia marşului şi s-a întors împotriva nobilimii. La sfârşitul lui mai 1514, trupele ţărăneşti s-au ciocnit la Nădlac cu o armată a nobilimii şi au învins-o; mai mulţi nobili şi câţiva înalţi prelaţi au fost executaţi. Între timp şi trupele de ţărani strânse în Câmpia Ungară şi în zonele periferice intraseră în conflict armat cu nobilimea. Apoi, la mijlocul lui iulie, s-a ajuns la Timişoara la o bătălie

decisivă, care s-a sfârşit pentru ţărani cu o înfrângere sângeroasă; Doja a fost executat cu cruzime, împreună cu însoţitorii săi.

Nu s-a păstrat nici un program al ţăranilor răsculaţi; doar unele informaţii ocazionale ale căpeteniilor ne fac cunoscute dezideratele revoltaţilor. Este evident că ei voiau să întemeieze un regat puternic, înlăturând potentaţii feudali intermediari, clerul înalt şi magnaţii. Nobilimea trebuia nimicită, clerul egalizat. Dar nu se dorea un regim republican-democrat, ci se spera revenirea la un stat patriarhal, despre care se credea că existase cândva: o ţărănime liberă, supusă unui rege puternic, care să biruie samavolniciile numeroşilor boiernaşi şi seniori cu drept de jurisdicţie. Căpeteniile revoltei proveneau în special din două straturi sociale. Pe de o parte, erau micii nobili, ca Doja, care se alăturaseră într-un număr restrâns răsculaţilor; dar stratul de conducători mult mai important ca număr provenea din categoria preoţilor. Era vorba în egală măsură de preoţi de la ţară şi din târguri. Între ei existau mulţi călugări franciscani, care enunţaseră mai devreme bula papală referitoare la cruciadă şi îi ceruseră pe ţărani pentru cruciadă. Ca şi conducătorii lor, participanţii la revoltă

Fig. 10. Ţărani răsculaţi în Allgäu, în timpul războiului ţărănesc. *Memminger Bundesordnung* (1525), pagina de titlu

proveneau în cea mai mare parte din târgurile şi localităţile mari din Câmpia Ungară; aici era, în mod evident, centrul rebeliunii. Şi cei ce se evidenţiau în primul rând erau ţăranii din târguri, care jucau rolul principal. Cum răscoala i-a luat relativ prin surprindere pe ţărani, programul lor nu a atins aceeaşi importanţă ca în celelalte revolte ţărăneşti europene.

Care a fost efectul răscoalei asupra ţăranilor unguri? După înfrângerea rebeliunii, regele a convocat o dietă, care a dat o „lege a represaliilor". Aceasta hotăra ca instigatorii răscoalei ţărăneşti şi conducătorii ei să fie executaţi; în plus, ţăranii urmau să-şi piardă libertatea şi avea să se introducă o şerbie ereditară – ceea ce împlinea o dorinţă veche a nobilimii. Ţăranilor li se interzicea să poarte arme şi trebuia să răspundă pentru pagubele produse. Dar părţi substanţiale ale acestei legi au fost după câtva timp abolite, aşa încât eşecul răscoalei nu a dus la o înrăutăţire de lungă durată a situaţiei ţăranilor unguri.

Războiul ţărănesc german, izbucnit un deceniu mai târziu, se numără fără îndoială printre cele mai mari revolte ţărăneşti din istoria europeană. În acest război ţărănesc, influenţele Reformei începute cu câţiva ani mai înainte s-au unit cu tendinţele ţărăneşti de revoltă, într-o amplă mişcare de masă. Tulburările prezente de multă vreme în rândurile ţărănimii s-au amplificat, devenind o agitaţie febrilă, când preoţii luterani au colindat satele, predicând în favoarea noii credinţe evanghelice şi împotriva doctrinei vechii Biserici. Propaganda reformatoare părea să corespundă multor cerinţe de libertate ţărănească şi de autodeterminare, care încă de câteva decenii duseseră la o serie de revolte. Aceste mişcări ţărăneşti, ce pot fi observate de la sfârşitul secolului al XV-lea până în pragul Reformei în spaţiul sud-german, apăreau cu ocazii foarte diferite şi sunt greu de adus la un numitor comun din cauza condiţiilor de trai diferite şi a situaţiei juridice deosebite ale ţăranilor din fiecare regiune. Din aspiraţiile, în parte divergente, în parte concordante, ale ţăranilor revoltaţi se precizează însă câteva tendinţe fundamentale: frontul ţăranilor împotriva eforturilor stăpânilor teritoriali de a produce o coaliţie unitară a supuşilor, împotriva îngrădirii autonomiei ţărăneşti şi a drepturilor de obşte; apoi, respingerea tuturor tentativelor de mărire a dărilor şi corvezilor ţărăneşti. Faţă de intruziunea statului teritorial, ţăranii ţineau să se conserve tradiţia, „vechiul drept".

Alături de cauzele politice generale, trebuie luate în considerare şi câteva motive social-economice. La începutul războiului ţărănesc, situaţia economică a ţăranilor germani se înrăutăţise evident. Deşi agricultura a cunoscut la debutul secolului al XVI-lea un avânt remarcabil, societatea agrară în ansamblu rămânea labilă şi expusă la crize. Creşterea demografică puternică a dus, în regiunile foarte populate, la apariţia unei largi pături ţărăneşti inferioare în sate, silită să recurgă la câştiguri suplimentare. Tocmai în cazul acestor grupuri de populaţie sărace, cu pământ puţin, utilizarea pădurii şi a păşunii obşteşti era necesară pentru asigurarea existenţei; prin urmare, ele au fost lovite cel mai dur de îngrădirile dispuse de stăpânii satelor cu privire la utilizarea pădurilor, păşunilor şi apelor. Dările crescute, povara dijmelor, recoltele proaste şi noile impozite pretinse de stăpânii teritoriali au împins multe părţi ale populaţiei spre o limită periculoasă a împilării. În spaţiile fărâmiţate teritorial, cavalerii şi mănăstirile încercau în plus să-şi rezolve problemele financiare pe socoteala ţăranilor şi a drepturilor obşteşti ale sătenilor, ceea ce ascuţea şi mai mult tensiunile sociale. Privilegiile financiare ale nobilimii au provocat pretutindeni invidie şi pizmă, în vreme ce micii stăpâni feudali se vedeau confruntaţi cu o profundă criză de legitimare. La acestea se adăugau pierderea autorităţii Bisericii şi critica tot mai acută la adresa prelaţilor şi a călugărilor. Când predicatorii Reformei au răspândit apoi cuvintele Evangheliei, au citat ca argument „dreptul divin" şi au procurat o nouă legitimitate plângerilor ţăranilor, revolta a izbucnit.

Războiul ţărănesc german, a cărui desfăşurare nu poate fi descrisă aici detaliat, a cuprins toate regiunile din Germania sudică, vestică şi centrală. În vreme ce revoltele ţărăneşti precedente s-au limitat în esenţă la zona alpină, ţinuturile de la poalele munţilor şi Rinul superior, marea răscoală din 1525 a ajuns mult dincolo de acestea, până departe în Turingia; neatinse au rămas doar principatul Bavariei, regatul Boemiei şi zona de câmpie din nordul Germaniei. Mişcarea generală a început din unele sate de la marginea sud-estică a Pădurii Negre şi s-a extins apoi peste Oberschwaben spre nord, în vreme ce alte centre de răscoală se formau în Alsacia, pe Rinul superior, în Württemberg şi în Franconia. În Oberschwaben au fost formulate la începutul lui martie 1525 vestitele „douăsprezece articole" care aveau să devină documentul-program al războiului ţărănesc; ele

erau deopotrivă „petiţie scrisă, program de reformă şi manifest politic" (P. Blickle) şi reprezentau întrucâtva liantul ce ţinea la un loc diversele acţiuni ţărăneşti.[42]

În ce consta atractivitatea acestor „douăsprezece articole", care - tipărite la Augsburg - s-au răspândit în cel mai scurt timp în toată Germania? Cele „douăsprezece articole" enunţau principalele dorinţe ale răsculaţilor şi rezumau mulţimea petiţiilor ţărăneşti la câteva puncte centrale, care confereau argumentaţiei ţăranilor pregnanţă şi forţă de persuasiune. Fiecare pretenţie în parte era de altfel abil legată de principiul general: Cuvântul Domnului din Evanghelie. Argumentaţia petiţiei scrise progresează în mai multe etape, ce decurg una dintr-alta.

Introducerea caută să respingă reproşul ilegalităţii revoltei şi răzvrătirii: deoarece doleanţele principale ale ţăranilor concordă cu Evanghelia, ţăranii nu pot fi numiţi rebeli; Cuvântul Domnului nu propovăduieşte decât iubire, pace şi concordie.

Articolele următoare, de la 1 până la 11, aduc dovada pozitivă că cererile ţăranilor corespund Cuvântului lui Dumnezeu. În aceste articole separate sunt expuse programatic câteva puncte principale: satele trebuie să aibă dreptul de a-şi alege preoţii; dijma mică trebuie ridicată, dijma mare - retribuită mai drept şi, mai ales, şerbia trebuie desfiinţată. Vânătoarea şi pescuitul să fie libere, pădurile şi codrii să stea la dispoziţia obştei săteşti, pentru liberă folosinţă. Clăcile trebuie reduse la un nivel suportabil, *mortuarium* [*Todfall, Gewandfall* sau *Besthaupt* = ceea ce trebuia să plătească familia de iobagi a celui mort la decesul acestuia, respectiv cea mai bună vită sau cel mai bun cal la decesul unui bărbat şi cel mai frumos veşmânt la decesul unei femei, n.t.] trebuie însă desfiinţat complet, fiindcă îi împovărează în mod nedrept pe ţărani. Ultimul articol dintre cele douăsprezece reia ideea din introducere şi subliniază din nou caracterul principial al solicitărilor ţăranilor. Cele douăsprezece articole au adus astfel petiţiile izolate, existente şi până atunci, la o bază comună şi au explicat punct cu punct concordanţa lor cu Cuvântul Domnului, care trebuie să fie pur şi simplu firul conducător. Până la dreptul de alegere a preoţilor, toate pretenţiile nu erau fundamental noi; dar ele au fost concentrate abil în puncte principale uşor memorabile şi au dobândit prin aceasta un efect decisiv.

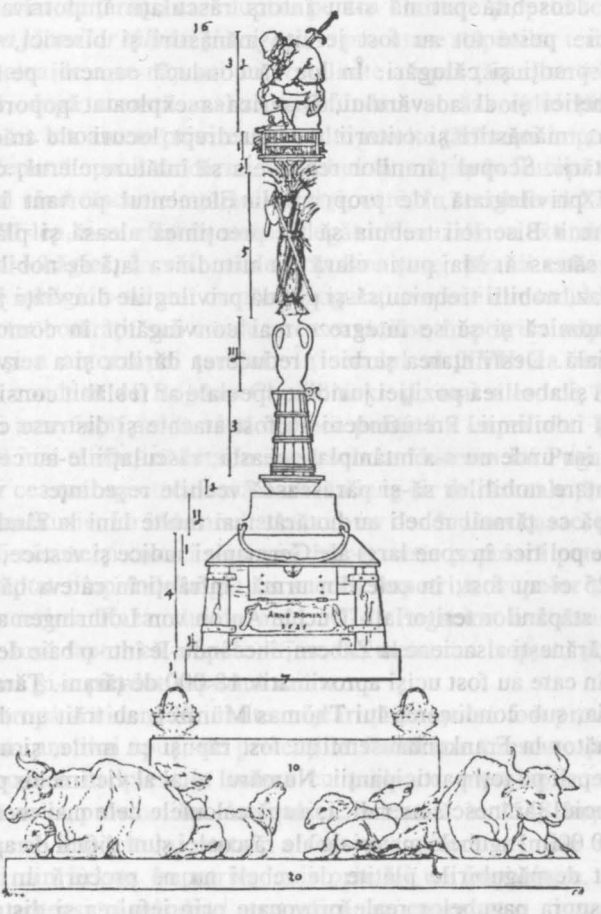

Fig. 11. Schiţa lui Albrecht Dürer pentru o statuie în memoria eşecului revoltei ţărăneşti germane din 1525. Oile şi vitele de lângă soclul statuii par să împărtăşească înfrângerea ţăranului. Modesta avere a acestuia (lada de zestre din lemn pentru îmbrăcăminte şi lucruri de preţ, apoi cana de lapte şi putineiul de unt, un snop de grâne legat şi un coş cu o găină în el) este stivuită într-un turn gata să se dărâme, în vârful căruia tronează istovit ţăranul: îmbrăcat în zdrenţe, cu ghetele rupte şi o sabie veche, simbol al revoltei sale fără succes

Cu deosebită patimă s-au întors răsculaţii împotriva vechii Biserici: peste tot au fost jefuite mănăstiri şi biserici, au fost atacaţi preoţi şi călugări. În loc să conducă oamenii pe drumul Evangheliei şi al adevărului, Biserica a exploatat poporul – se spunea; mănăstiri şi ctitorii treceau drept locuri ale trădării şi exploatării. Scopul ţăranilor rebeli era să înlăture clerul, ca stare socială privilegiată, de proprietari. Elementul portant în noua alcătuire a Bisericii trebuia să fie preoţimea aleasă şi plătită de obştea sătească. Mai puţin clară era atitudinea faţă de nobilime. În orice caz, nobilii trebuiau să-şi piardă privilegiile din viaţa juridică şi economică şi să se integreze mai convingător în comunitatea teritorială. Desfiinţarea şerbiei, reducerea dărilor şi a serviciilor, precum şi abolirea poziţiei juridice speciale ar fi slăbit considerabil statutul nobilimii. Pretutindeni au fost atacate şi distruse cetăţi şi palate, iar unde nu s-a întâmplat aceasta, răsculaţii le-au cerut sub ameninţare nobililor să-şi părăsească vechile reşedinţe.

După ce ţăranii rebeli au hotărât mai multe luni la rând evenimentele politice în zone largi ale Germaniei sudice şi vestice, în vara lui 1525 ei au fost, în cele din urmă, înfrânţi în câteva bătălii de trupele stăpânilor teritoriali. Ducele Anton von Lothringen a învins cetele ţărăneşti alsaciene la Zabern, înecându-le într-o baie de sânge, măcel în care au fost ucişi aproximativ 18 000 de ţărani. Ţăranii din Turingia, sub conducerea lui Thomas Müntzer, au trăit un dezastru asemănător la Frankenhausen: au fost răpuşi cu miile, şi un judeţ i-a pedepsit pe toţi participanţii. Numărul total al victimelor produse de războiul ţărănesc s-ar ridica, după calculele cele mai recente, la peste 70 000. Pagubele materiale ale răscoalei sunt dificil de apreciat, întrucât despăgubirile plătite de rebeli nu ne procură un indiciu exact asupra pagubelor reale provocate prin jefuirea şi distrugerea palatelor, cetăţilor şi mănăstirilor. Deşi teza mai veche a „punerii sub interdicţie politică" a ţăranilor germani ca urmare a înfrângerii din 1525 poate fi socotită depăşită, nu se poate da încă un verdict clar asupra numeroaselor efecte ale rebeliunii.

Fără îndoială sfârşitul războiului ţărănesc reprezintă o victorie a principilor domnitori, care şi-au extins drepturile teritoriale şi au îngrădit autonomia administrativă ţărănească. Reforma ca mişcare populară a pierdut, desigur, prin războiul ţărănesc, din însemnătate şi puterea de convingere. După bunăvoinţa iniţială, Martin Luther se

detaşase clar de ţăranii care luptau pentru libertate şi, prin scrierea *Împotriva ţăranilor tâlhari şi ucigaşi*, le procurase stăpânilor teritoriali legitimitatea de a se năpusti cu brutalitate asupra ţăranilor rebeli.

Dacă, după această analiză aprofundată a războiului ţărănesc german, ne întoarcem privirea spre alte revolte ţărăneşti importante de la începutul epocii moderne, va trebui să numim în Europa de Est în primul rând răscoalele ţăranilor ruşi, care, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, s-au aflat în strânsă legătură cauzală cu extinderea şi ascuţirea iobăgiei. În răscoalele populare ruse, ţăranii coborâţi la starea de iobăgie s-au unit cu unele populaţii supuse din sudul Rusiei şi au luptat hotărâţi, sub conducerea cazacilor, împotriva stăpânilor feudali şi a autocraţiei ţarului. În secolul al XVII-lea revoltele violente conduse de Bogdan Chmielnicki şi, mai ales, de Stepan Rasin au ameninţat ani la rând ordinea politică a Imperiului Ţarist. Un secol mai târziu, revolta în masă sub conducerea lui Pugaciov a fost doar cea mai spectaculoasă dintr-un lung şir de răscoale ţărăneşti din vechea Rusie. La îndemnul acestui brav conducător cazac, ţărani, populaţii neruse şi cazaci s-au unit într-o oaste populară puternică, care a luptat timp îndelungat cu succes împotriva trupelor ţariste. După cucerirea Kazanului în anul 1774, Pugaciov n-a mai putut ascunde însă faptul că trupele lui se dezmembrau treptat, şi astfel rebeliunea şi-a pierdut suportul militar.

În Europa occidentală, multe mişcări ţărăneşti au fost provocate, după cum am mai spus, de pretenţiile financiare crescute pe care statul modern incipient le avansa cu mijloace energice în spaţiul rural. Revolta provinciilor Acvitaniei, orientată în 1548 împotriva introducerii impozitului statal, a fost una dintre primele revolte ţărăneşti din Franţa împotriva noii practici de impozitare. Aproximativ aceeaşi răspândire geografică au cunoscut-o şi revoltele ţărăneşti ale „Crocanţilor" *(Croquants)* şi „Târziu Înştiinţaţilor" *(Tard Avisés)*; şi ele se plasau în contextul creşterii taxelor: în 1594, spre sfârşitul războaielor religioase, şi în 1637, la intrarea în război a Franţei împotriva Spaniei şi Germaniei. Răscoala din Catalonia din 1640 a evoluat în contextul pretenţiilor financiare pe care regele Spaniei, cu ambiţiile sale războinice împotriva Franţei, încerca să le impună populaţiei ţărăneşti. În cursul războiului spaniol de succesiune (1701-1714), numeroşi ţărani s-au ridicat iarăşi, la 1705, în Catalonia, Valencia şi Aragon.

Fig. 12. Imaginea conducătorului cazac Pugaciov, care în anul 1773 a provocat în Rusia o mare revoltă ţărănească. În cele din urmă el a fost luat prizonier şi a fost dus într-o cuşcă de fier la Moscova spre a fi executat

Dintre răscoalele ţărăneşti din Imperiul German, remarcabilă este în special revolta din 1705 a ţăranilor bavarezi. Trupele austriece ocupaseră electoratul Bavaria şi jefuiau landul, ceea ce a provocat o mare amărăciune în rândul populaţiei. Când austriecii au trecut la recrutarea forţată a tinerilor ţărani, s-a ajuns la o revoltă a întregului land, dar în special a populaţiei ţărăneşti din Bavaria Inferioară şi Superioară. În ce priveşte forma lor de organizare, rebelii au pornit de la sistemul apărării landului, dar erau foarte prost înarmaţi, de cele mai multe ori doar cu lănci, greble şi ghioage ţintuite. Înfrângerea ţăranilor de Crăciun în 1705 s-a soldat cu un măcel cumplit: răsculaţii au avut aproximativ trei mii de morţi pe care să-i jelească, după ce depuseseră armele şi imploraseră în zadar mila.

Dar care a fost de fapt efectul numeroaselor răscoale ţărăneşti? Bilanţul revoltelor ţărăneşti este fără îndoială distrugător: aproape toate răscoalele s-au încheiat cu înfrângeri sângeroase – aşa s-a

întâmplat cu cea maghiară din 1514, războiul ţărănesc german din 1525 şi răscoala rusă din 1774, condusă de Pugaciov. Conducători bravi de oşti ţărăneşti ca Gheorghe Doja şi Thomas Müntzer au fost, după înfrângere, executaţi cu o cruzime cumplită, pentru înspăimântarea poporului. Totul a fost prin urmare zadarnic, orice rezistenţă fără rost? Au fost oare revoltele ţărăneşti izbucniri absurde ale violenţei sălbatice, aşa cum susţineau potrivnicii lor? Putem desigur indica şi câteva succese parţiale ale rezistenţei ţărăneşti, cum ar fi retragerea unor mari dări şi taxe, reducerea impozitelor sau înlăturarea îngrădirilor libertăţii. În cadrul dezvoltării statale de la începutul epocii moderne, acţiunile de rezistenţă ale ţăranilor au contribuit cu siguranţă la o manifestare deschisă a voinţei populaţiei ţărăneşti, care le-a arătat organelor statale limitele forţei lor de dominaţie. Revoltele ţărăneşti n-au fost aşadar nicidecum izbucniri iraţionale ale unei violenţe absurde; ele s-au bazat, dimpotrivă, pe concepţia larg răspândită că „autoritatea era legată de limite şi de consensul cel puţin pasiv al celor dominaţi" (W. Schulze).[43] Împovărarea cu dări şi impozite nu trebuia să depăşească anumite limite, fixate de dificultăţile existenţiale ale familiilor şi obştilor ţărăneşti. J. Blum a atras răspicat atenţia că, deşi multe acţiuni de rezistenţă şi revolte ţărăneşti din secolul al XVIII-lea s-au sfârşit cu un insucces parţial sau total, ele au pătruns în conştiinţa claselor dominante, astfel încât „excesele unor tulburări ţărăneşti i-au făcut pe stăpâni să se teamă pentru propria viaţă, pentru cea a familiilor lor şi pentru avutul lor".[44] Revoltele ţărăneşti au contribuit prin urmare, în ajunul Revoluţiei Franceze, la a deschide ochii nobilimii şi principilor asupra necesităţii reformelor agrare şi la a-i face să-şi reconsidere privilegiile de clasă. Eliberarea ţăranilor în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea nu a fost deci un eveniment de la sine înţeles, ci rezultatul unui proces la care a contribuit în mod esenţial lupta ţărănească pentru o orânduire dreaptă.

7

Dualismul agrar european la începutul epocii moderne: feudalismul vest-european şi moşierimea est-europeană

Când, la începutul secolului al XIX-lea, în principalele ţări ale Europei s-a trecut la „eliberarea ţăranilor", în regimul agrar exista o diferenţă fundamentală între Europa occidentală şi Europa estică. Graniţa acestei situaţii divergente coincidea în Germania aproximativ cu cursul Elbei: la est de Elba era răspândită moşierimea, la vest de ea, feudalismul occidental. În Vest, structura agriculturii era caracterizată de micile gospodării, care le aduceau stăpânilor lor feudali preponderent bani şi produse naturale, în timp ce în Est dominau marile moşii ale boierilor, faţă de care ţăranii erau obligaţi în special la clăci grele. Chiar dacă unii feudali din Vest aveau şi câteva ogoare proprii, administrate chiar de curtea feudală, în general ele nu erau mari. Dimpotrivă, pe domeniile din Est, moşiile boiereşti întinse stăteau în centrul gospodăriilor feudale. Şi poziţia, şi importanţa obştei săteşti erau diferite. În spaţiul de la est de Elba, ea era strâns legată de boier, de vreme ce multe sate n-aveau decât un singur boier. Boierul deţinea totodată şi puterea poliţienească şi competenţa juridică în pricinile mărunte din satul ai cărui ţărani erau consideraţi supuşii lui ereditari. În satele de la vest de Elba, structura autorităţii era în general mult mai împărţită, căci în acelaşi sat dispuneau de proprietăţi şi drepturi mai mulţi feudali; aici obştile săteşti deţineau de regulă competenţe mult mai mari şi mult mai mult teren de acţiune decât în Est.

Zona ocupată de moşiile boiereşti se întindea la est de Elba, de la Holstein, prin Mecklenburg, Pomerania şi Prusia Orientală, până în Polonia şi Rusia, iar prin marca Brandenburg, Lausitz, Boemia şi Moravia, până în România. La vest de Elba, feudalismul occidental

era răspândit în diferite forme în Germania, Franţa şi alte ţări vest-europene, astfel încât la începutul epocii moderne se evidenţiau în Europa mai multe zone clar distincte, având regimuri agrare diferite. Această dihotomie a structurii agrare europene (dualismul agrar) nu numai că a marcat puternic relaţiile de autoritate din Europa de dinaintea reformelor agrare din secolul al XIX-lea, ci a determinat substanţial şi situaţia ţăranilor din respectivele perimetre de răspândire. Contrastul dintre situaţia lor socială de la est, respectiv de la vest de Elba apare cu limpezime în câteva relatări de călătorie din epocă. Când un călător din principatul Hanovra – unde existau ţărani cu situaţii în general avantajoase – se opreşte pentru câteva zile în Mecklenburg, land unde predominau moşiile boiereşti şi şerbia ţăranilor, el îşi relatează îngrozit experienţele: „Cine poposeşte o zi pe o moşie din Mecklenburg vede cu siguranţă cruzimi care îi frâng inima, chiar dacă boierul e bun, şi la care nimeni n-ar putea rămâne rece decât dintr-o cumplită obişnuinţă. Am ajuns acolo şi primul lucru pe care mi-a căzut privirea când am intrat în casă a fost un bici zdravăn, atârnat pe perete în pridvor. Cu el pedepsea vechilul greşelile ce surveneau, îl lua desigur şi la câmp cu sine, de câte ori şerbii clăcaşi arau, şi lovea deopotrivă calul şi omul dacă făceau ceva greşit. Ce privelişte pentru mine!".[45]

În ce perioadă a apărut acest dualism agrar în Europa? De când există la est de Elba moşierimea care a marcat atât de pregnant situaţia ţăranilor din Europa est-centrală? Moşierimea de la est de Elba nu îşi are nicidecum originea în perioada de înflorire medievală, când, în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, ţinuturile dinspre est au fost deschise de colonizarea germană şi modificate fundamental. S-au întemeiat noi sate, dreptul ţărănesc de embatic s-a răspândit, asolamentul trienal a câştigat importanţă şi productivitatea solului a crescut. În cadrul acestei extinderi teritoriale, ţăranii germani din Est au dobândit deseori o poziţie economică, socială şi juridică mai bună decât cei care rămăseseră în vechile sate germane. Populaţia negermană, slavă, a profitat şi ea parţial de aceste condiţii avantajoase, şi asta mai ales în satele structurate conform „dreptului german". Dreptul de proprietate al coloniştilor era de regulă dreptul de embatic, obligaţiile ţărăneşti constau preponderent din dijme şi doar în mică parte din servicii (clacă). Pe lângă numeroasele gospodării ţărăneşti ce caracterizau pe atunci chipul satelor est-germane, existau şi curţile senioriale ale feudalilor mireni şi ale clerului, cele

mai multe dintre ele nedepăşind cu mult dimensiunile unor gospodării ţărăneşti normale, deci neavând nevoie decât de puţină muncă de clacă. Cei mai mari stăpâni feudali erau, ce-i drept, stăpânii teritoriali germani şi slavi, dar cel mai mult pământ se afla în mâinile nobilimii, foarte diferenţiată în sine. Pentru evoluţia ulterioară a fost semnificativ faptul că proprietatea stăpânilor teritoriali a scăzut permanent în beneficiul proprietăţilor cavalereşti. Venitul stăpânilor teritoriali, al nobilimii şi al clerului, consta preponderent din dijmele în bani şi produse naturale, dominantă fiind renta funciară.

O etapă decisivă, în care situaţiile agrare din estul şi vestul Europei au evoluat în moduri diferite, a fost apoi sfârşitul Evului Mediu. În secolele al XIV-lea şi al XV-lea, ţările din vestul şi estul Europei au fost cuprinse de numeroasele fenomene de criză din economie şi societate, care trebuie înţelese în parte ca o criză a sistemului feudal şi în parte ca o criză agrară. Molime, pierderi de populaţie, sate şi ogoare părăsite, scăderea preţului grânelor şi lipsa ţăranilor arendaşi, războaie civile, certuri între cavaleri şi invazii precum cea a temuţilor husiţi sau a turcilor sporeau şi mai mult dezordinea generală. Pentru îmbunătăţirea situaţiei lor economice dificile, feudalii est-europeni au recurs în parte la aceleaşi mijloace care au fost utilizate şi în Vest de către omologii lor de clasă. Ei au fixat, pentru a menţine salariile mici, limite superioare pentru plăţile oferite lucrătorilor zilieri şi au căutat să obţină dijme mai mari de la ţărani, în măsura în care le-au putut impune. Dar, în plus - spre deosebire de stăpânii feudali din Vest -, ei au luat o serie de măsuri prin care, pentru ţăranii est-europeni, a început căderea în şerbie. În loc să desfiinţeze, ca în Anglia, serviciile către feudali, stăpânii feudali din multe ţări est-europene pretindeau de la ţărani corvezi sporite, le îngrădeau mobilitatea şi îşi cultivau moşiile pe cheltuiala ogorului ţărănesc. În cursul secolului al XV-lea, libertatea ţărănească din zonele estice a fost progresiv restrânsă prin articole de lege, iar ţăranii au fost legaţi de glie.

Schimbările profunde din secolul al XVI-lea din economie, societate, politică şi cultură au exercitat şi o influenţă de lungă durată asupra situaţiei agrare. O creştere rapidă a populaţiei a generat o necesitate crescută de produse agrare şi a dus la un avânt al agriculturii. Cea mai puternică expansiune a economiei europene s-a petrecut însă în domeniul neagrar. De avântul economiei în ansamblul ei, de descoperirile de peste ocean şi de creşterea comerţului mondial

au profitat în special oraşele. Oraşele portuare de pe coastele vestice ale continentului, deci în primul rând din Anglia şi Olanda, au avansat pe atunci la rangul de centre ale comerţului european. Marea Baltică a devenit o mare periferică, după ce Hansa şi-a pierdut poziţia economică şi politică privilegiată în favoarea înfloritorului centru comercial din nord-vestul Europei, iar atracţia economică a Vestului s-a accentuat. Deosebirile structurale dintre Europa occidentală, cu o reţea urbană mai densă, o activitate meşteşugărească mai intensă şi un comerţ mai viguros, şi estul Europei, sărac în oraşe, meşteşuguri şi populaţie, s-au adâncit. În ambele zone, pentru feudali se punea problema prin ce strategii să reacţioneze la schimbările generale şi cu ce mijloace să-şi afirme poziţia. Pentru spaţiul est-european a început atunci epoca hotărâtoare a formării moşierimii şi a înăspririi şerbiei. Legarea mai strictă a ţăranilor de glie era în relaţie cu o extindere considerabilă a gospodăriei proprii a boierului şi cu sporirea clăcilor care trebuiau prestate pentru aceasta. Până la sfârşitul secolului al XVI-lea apăruse deja în Europa de Est principiul moşierimii bazat pe legarea clară a ţăranilor de glie, moşii boiereşti extinse, corvezi sporite şi serviciul obligatoriu ca slugă la curte. Dacă în secolul al XV-lea curţile nobiliare depăşiseră în medie mărimea gospodăriilor ţărăneşti doar de trei ori, ele s-au dublat aproape în cursul secolului al XVI-lea, aşa încât cuprindeau cam două cincimi din suprafaţa arabilă a satului.

Dacă divizăm mai precis spaţiul est-european şi ne concentrăm atenţia asupra evoluţiei din Germania estică, vom constata că stăpânii feudali din spaţiul de la est de Elba îşi rezolvau problemele economice şi îşi consolidau poziţia politică de clasă prin diverse metode. Slăbiciunea stăpânilor teritoriali era deosebit de evidentă acolo unde nobilimea locală îşi putea asigura o independenţă relativ solidă, cum era cazul în Schleswig-Holstein, în unele părţi din Lausitz şi în Prusia Orientală. În evoluţia spre sistemul moşieresc de exploatare a ţăranilor, estul Holsteinului şi cel al Brandenburgului au avut evident întâietate, fapt pentru care în aceste zone s-au extins puternic şi moşiile boiereşti. În Silezia, pustiirile provocate de războaiele husite şi de mai multe epidemii au contribuit masiv la creşterea şanselor stăpânilor feudali de a-şi mări considerabil propriile gospodării, iar slaba conducere teritorială a comitatului a favorizat apariţia unei stăpâniri nobiliare înzestrate cu putere juridică şi patronatul Bisericii. În Pomerania, nobilimii i s-au acordat în secolul al XVI-lea privilegii

complexe, cu ajutorul cărora şi-a extins domeniile boiereşti pe spezele terenurilor ţărăneşti.

Pentru mărirea moşiilor lor, boierii est-germani au putut în primul rând să recurgă la pământul care devenise în mare măsură pustiu şi în Germania estică, la sfârşitul Evului Mediu ; el fie a fost înglobat în gospodăriile boiereşti, fie a servit drept noi colonii pentru reşedinţele cavalereşti. Terenul pustiu avea la început o valoare mică şi era utilizat de feudali doar în formă extensivă. Totuşi, atunci când, în secolul al XVI-lea, preţurile agrare au crescut şi când pentru cerealele est-germane au apărut şanse strălucite de desfacere pe pieţele nord-vest-europene, gospodăriile moşiereşti germane s-au dezvoltat şi au profitat de conjunctura de export excepţională. Slăbiciunea stăpânilor teritoriali a făcut ca importante drepturi nobiliare, precum autoritatea juridică şi dreptul de impozitare, să se transfere clasei cavalerilor, iar puterea moşierească să se consolideze. Concomitent s-a înrăutăţit dreptul de proprietate al ţăranilor, astfel încât s-au extins relaţiile de împrumut nefavorabile. Reducerea drepturilor de proprietate ţărănească le-a creat moşierilor posibilitatea de a-şi apropria pământul ţăranilor şi de a-şi mări astfel moşiile prin aservirea acestora. Cercetări detaliate cu privire la creşterea suprafeţei unor gospodării boiereşti din marca Brandenburg au arătat că moşiile boiereşti au crescut considerabil tocmai în secolul al XVI-lea. Gospodăriile boiereşti au fost lărgite mai întâi prin preluarea unor terenuri pustii. Abia după aceea s-a trecut şi la acapararea unor pământuri ale ţăranilor şi la expulzarea ţăranilor de pe gospodăriile lor. Moşiile boiereşti, în extensie în Germania estică, pe de o parte îi alungau pe ţărani de pe hufele lor, iar pe de alta necesitau forţa de muncă a acestora pentru a fi lucrate. La începutul epocii moderne, libertatea ţăranilor a fost îngrădită şi mai mult, legarea de glie a devenit mai puternică şi obligaţia la clacă a populaţiei supuse moşierilor s-a extins. Ţăranii care fugeau de la stăpânii lor şi erau prinşi sufereau pedepse grele ; atât ei, cât şi copiii lor erau consideraţi proprietatea moşierului şi erau obligaţi să îl servească.

În Polonia şi Lituania – ambele ţări aparţineau la începutul epocii moderne zonei centrale a moşierimii est-europene (*cf.* Fig. 13) – poziţia juridică personală a ţăranilor s-a transformat de asemenea în legare de glie. În parlamentele poloneze din secolul al XVI-lea, privilegiile politice şi juridice ale nobilimii poloneze faţă de ţărani şi orăşeni s-au extins şi mai mult şi s-au cimentat pentru secole de-a rândul. În influentul Sfat (*Sejm*) polonez, înalta şi mica nobilime

dispuneau de o poziţie solidă şi îşi puteau impune interesele. Regatul polonez se afla, din punct de vedere al politicii interne, într-o poziţie atât de slabă, încât trebuia să dea în mare măsură mână liberă nobilimii, întăritǎ graţie comerţului tot mai intens cu cereale, şi moşiilor boiereşti înfloritoare.

Fig. 13. Aria de răspândire a moşierimii în Europa (sec. al XVIII-lea)

Extinderea averilor nobiliare şi a terenurilor în gospodărire proprie, înmulţirea clăcilor ţărăneşti şi o dominaţie feudală înăsprită erau fenomene ce apăreau nu numai în estul Germaniei şi în Polonia, ci şi în Boemia, Moravia, Ungaria şi România. În toate aceste ţări se poate observa un proces de refeudalizare, însoţit în parte de acţiuni ţărăneşti de rezistenţă. Ţăranii erau consideraţi din ce în ce mai mult şerbi aflaţi în posesia stăpânilor feudali, care îşi arogau dreptul de a vinde suprafeţe de teren fără ţăranii corespunzători sau chiar şerbi fără pământul aferent. Şerbia era uneori

chiar legiferată, ca în 1595 în România, unde Mihai Viteazul a dat o lege severă care să-i lege pe ţărani de pământurile lor.

Zone întinse din Bielorusia şi Ucraina au fost supuse în secolul al XVI-lea dominaţiei Poloniei şi Lituaniei, primind şi ele prin urmare caracteristica regimului agrar moşieresc. Dar la sud începea în secolul al XVI-lea să se consolideze pe plan intern şi extern Ţaratul Rus, şi de aceea, în confruntarea politică internă, se dădea o luptă dură pentru putere între autoritatea centrală a ţarului şi influenţa locală a nobilimii. Nobilimea a reuşit să obţină confirmarea reglementării din 1497, conform căreia ţăranii nu mai puteau să-şi părăsească liberi gospodăriile; numai în anumite condiţii şi după rezolvarea tuturor punctelor litigioase, ei ar mai fi putut să-şi părăsească locurile. Nobilii proprietari de pământ se dedicau acum mai intens administrării propriilor moşii şi încercau să folosească mai mult forţa de muncă ţărănească. În locul plăţilor în natură şi bani, au apărut tot mai frecvent clăcile ţărăneşti, iar echilibrul de dinainte dintre clăci şi dări s-a modificat, împovărându-i pe ţărani. În cursul secolului al XVI-lea s-a dublat de fapt în multe locuri timpul pe care ţăranul rus trebuia să-l consacre muncii de clacă pentru stăpânul feudal, iar în cele din urmă el număra tot atâtea zile câte putea să dedice propriei sale gospodării. Lipsa de ieşire a Imperiului Rus la Marea Baltică era vizibil răspunzătoare de faptul că economia moşierească a nobilimii s-a dezvoltat mai puţin decât în Polonia vecină, iar Rusia a rămas încă multă vreme, din punct de vedere economic, în urma ţărilor din vestul şi centrul Europei. În studiile sale despre economia mondială de la începutul epocii moderne, I. Wallerstein atrage pe drept atenţia că Rusia s-a menţinut până la începutul domniei lui Petru cel Mare (1689) în afara sferei economice europene.[46]

Care au fost cauzele ce au făcut în mod decisiv ca ţăranii din estul Europei să cadă preponderent, începând din secolul al XVI-lea, sub jugul şerbiei, în vreme ce, în aceeaşi epocă, legătura feudală a ţăranilor vest-europeni se relaxa vizibil? Explicaţia pentru această discrepanţă frapantă în destinul ţăranilor est- şi, respectiv, vest-europeni rezidă în evoluţia diferită, care s-a manifestat în mai multe domenii. În statele vest-europene precum Franţa şi Anglia, regii din secolul al XVI-lea au reuşit să-şi asigure o poziţie privilegiată faţă de nobilime, în timp ce în ţările est-europene precum Polonia şi Ungaria, nobilimea controla viaţa politică. Principii şi regii din Est, slăbiţi de războaie, de luptele de succesiune şi de veniturile în scădere, aveau

imperios nevoie de suportul nobilimii pentru a-şi putea menţine poziţia. Iar pentru a conta pe acest suport, ei făceau multe concesii nobilimii, în special în problema drepturilor nobiliare faţă de populaţia rurală. Putem defini pe bună dreptate în această privinţă regatul Poloniei ca o „republică a nobilimii", în care reprezentanţii clasei nobiliare influenţau toate deciziile politice importante şi asigurau conservarea privilegiilor nobilimii. În 1518 regele Sigismund a trebuit chiar să-şi ia angajamentul că nu va lua în seamă nici o reclamaţie a ţăranilor împotriva stăpânilor feudali.

Decăderea oraşelor şi a burgheziei orăşeneşti în Europa de Est a favorizat fără îndoială poziţia politică privilegiată a moşierimii. În secolele al XIV-lea şi al XV-lea oraşele est-europene erau încă în floare şi marcau puternic viaţa economică şi politică. Apoi a început însă regresul, care a avut diferite cauze: decăderea Hansei, din care făcuseră parte multe oraşe din spaţiul baltic, slăbirea comerţului ca urmare a scăderii populaţiei, războaiele şi luptele interne pentru putere şi, în fine, concurenţa crescândă dintre englezi şi olandezi în comerţul Est-Vest. Criza economică a oraşelor le-a oferit moşierilor posibilitatea de a sparge, graţie relaţiei lor strânse cu puterea centrală, monopolul oraşelor asupra comerţului exterior şi interior, de a interzice oraşelor acceptarea şerbilor fugiţi, de a le întrece în comerţ şi de a stabili preţuri avantajoase prin privilegiile vamale.

Slăbite de aceste măsuri ale principilor şi moşierimii, multe oraşe est-europene au ajuns într-o stare de stagnare. În acelaşi timp, oraşele din Vest intrau într-o fază de creştere, care, mai ales în Anglia şi Olanda, a dus la o înflorire economică urbană. Această discrepanţă în dezvoltarea oraşelor a avut o mare pondere nu numai pentru istoria relaţiilor dintre feudali şi ţărani, ci şi pentru întreaga istorie a Europei. Evoluţia diferită est-europeană însemna că pretenţia boierimii de acolo de predominanţă în toate domeniile vieţii sociale, economice şi politice a rămas inatacabilă, în timp ce Europa occidentală trăia apariţia unei burghezii puternice, care în secolele următoare va juca un rol determinant în ascensiunea Europei. Lipsa de putere a oraşelor din Est pare să fie un element esenţial în explicarea faptului că ţările est-europene au păstrat multă vreme un caracter agrar şi înapoiat.

Poziţia Europei de Est în sistemul economic internaţional de la începutul epocii moderne a fost rediscutată de curând în cadrul controversei Wallerstein cu privire la apariţia sistemului mondial modern.[47] În funcţie de rolul lor în economia mondială a diviziunii

muncii din secolul al XVI-lea, Wallerstein distinge următoarele zone economice: nucleul nord-vest-european, de departe cel mai dezvoltat economic, din care fac parte Anglia, Olanda, ca şi unele părţi ale Franţei; semiperiferia, care include sudul Franţei, Spania şi părţile vestice ale Germaniei; periferia dependentă de nucleu, care cuprinde pe de o parte zonele coloniale ale Americii Latine, pe de altă parte ţările producătoare de cereale din spaţiul Mării Baltice (*cf.* Fig. 14); în fine, o zonă externă, care ajunge din Rusia, prin Turcia, până în China, care, spre deosebire de periferie, nu este orientată direct către economia europeană mondială. În ce priveşte Europa de Est, Wallerstein a fost criticat pe drept că nu a făcut o diferenţiere suficientă între regiunile est-europene şi că a ţinut prea puţin cont de evoluţia lor inegală.

Cum monarhii ţărilor europene aveau doar o slabă legătură cu ţăranii, grupurile de populaţie rurală erau lăsate în cea mai mare măsură la discreţia autorităţii nobiliare. Feudalii utilizau puterea patrimonială pe care şi-o arogaseră asupra ţăranilor pentru a îngrădi şi mai mult libertăţile ţărăneşti, pentru a înmulţi corvezile feudale şi a înrăutăţi drepturile de proprietate ale ţăranilor.

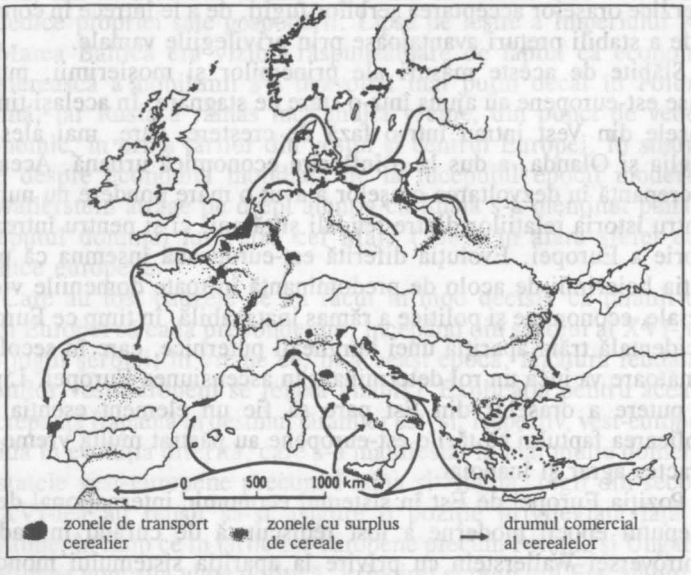

Fig. 14. Cultura de cereale şi comerţul cu cereale în sec. al XVII-lea

Ei au exercitat astfel un despotism prea autocratic asupra satelor lor şi i-au ţinut pe ţărani într-o iobăgie severă. Această evoluţie a fost însoţită de o creştere remarcabilă a producţiei agricole pentru export. Dacă înainte moşierii din estul Europei produceau doar puţin pentru piaţă, începând din secolul al XVI-lea ei şi-au mărit într-o măsură considerabilă moşiile gospodărite în regie proprie, şi aceasta deseori pe socoteala hufelor ţăranilor, care decădeau, devenind deţinători ai unor mici parcele sau chiar lucrători zilieri fără pământ. În acelaşi timp, moşierii au mărit claca la mai multe zile pe săptămână, astfel încât economia ţărănească era orientată totalmente în funcţie de interesele moşierimii.

În evoluţia moşierimii est-europene se pot deosebi, din secolul al XVI-lea până în secolul al XVIII-lea, câteva faze. Până spre sfârşitul secolului al XVI-lea, boierimea, favorizată de o bună conjunctură agrară, se dezvoltase în cele mai multe ţări est-europene şi îi supusese pe ţărani iobăgiei. O dată cu apariţia unor fenomene de criză în agricultura de la începutul secolului al XVII-lea, boierii au manifestat dorinţa de a ancora mai solid relaţia de dependenţă a iobagilor faţă de ei, astfel încât au fost date noi legi în acest sens. Războiul de treizeci de ani şi războiul suedezo-polonez au contribuit substanţial la extinderea şi consolidarea feudalismului moşieresc începând de la mijlocul secolului al XVII-lea. În procesul unor mari pierderi de populaţie şi al exilului, mulţi ţărani de la est de Elba şi-au pierdut dreptul de embatic şi gospodăriile moştenite, astfel încât drepturile de proprietate s-au alterat tot mai mult. În regulamentele pentru ţărani din această perioadă s-au înscris supunerea faţă de boieri, serviciul obligatoriu ca slugi şi corvezi de clacă foarte grele.

În cursul secolului al XVIII-lea feudalismul moşieresc a atins cea mai înaltă treaptă de dezvoltare. Boierii nobili erau acum stăpâni relativ independenţi pe raza moşiilor lor şi îşi utilizau fără scrupule puterea pentru realizarea propriilor scopuri ; claca ţărănească ajungea deseori la şase zile pe săptămână. Clasa ţărănească în scădere şi restul populaţiei rurale erau atât de solid legate de moşia boierească, încât erau considerate ca aparţinând acesteia. Evoluţia respectivă a fost însoţită de o stagnare, ba chiar de un regres parţial al productivităţii solului. În aceste condiţii, economia ţărănească a înregistrat doar progrese neînsemnate sau chiar a regresat la rândul ei. Evoluţia problematică a situaţiei agrare a făcut ca unii stăpâni teritoriali germani să iniţieze primele reforme sociale în sensul unei politici de protecţie a ţăranilor.

În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea direcţiile de dezvoltare agrară din fiecare zonă s-au separat tot mai mult. Prusia şi Austria au fost singurele state din spaţiul central-european estic care au început să introducă o politică ţărănească eficientă. Împăratul Iosif al II-lea a început o eliberare a ţăranilor în Boemia, Moravia şi Galiţia, care a precedat cu câţiva ani măsurile Revoluţiei Franceze, dar nu a atins amploarea acestora. În celelalte regiuni, şi mai ales în Polonia şi Rusia, supunerea ţărănimii a luat acum definitiv trăsăturile unei iobăgii severe. În majoritatea cazurilor reformele sociale şi agrotehnice au fost realizate separat unele de altele şi doar rareori s-au completat, ca în regiunea Holstein, unde s-au introdus asolamentul, regularizarea relaţiilor dintre moşieri şi ţărani şi separările. Deşi extinderea teritorială din secolul al XVIII-lea a sporit numărul ţăranilor deţinători de loturi mai bune, ea a schimbat foarte puţin situaţia ţăranilor de pe moşiile boiereşti, adică a marii majorităţi a populaţiei iobage. Forma cea mai marcantă a acesteia a atins-o desigur feudalismul moşieresc din Mecklenburg, unde, după o masivă legare de glie a ţăranilor pe toate moşiile, lucrătorii iobagi zilieri au devenit preponderenţi, după ce ţăranii cu gospodărie autonomă fuseseră decimaţi aproape în întregime.

Cum arăta viaţa de zi cu zi a populaţiei ţărăneşti în sistemul feudalismului moşieresc de la începutul epocii moderne? Regulamente pentru ţărani, descrieri contemporane şi cercetări recente ne furnizează o perspectivă concludentă asupra situaţiei vieţii ţărăneşti de pe moşiile boiereşti din spaţiul de la est de Elba. Între obligaţiile ce împovărau viaţa ţăranilor de pe domeniile moşiereşti se numără în primul rând obligaţiile de muncă. În perioada respectivă serviciile de clacă s-au ramificat în: claca de pălmaş, de cărăuşie, de treierat, de curierat, de construcţie şi alte servicii. De obicei ţăranul nu era obligat să îndeplinească el însuşi serviciile de clacă; el avea libertatea să utilizeze forţele obştei sau să-şi trimită vecinul în locul lui. Volumul şi felul clăcilor erau extrem de diferite, în funcţie de învoielile şi obiceiurile locale. Cărăuşie presta ţăranul care deţinea o gospodărie în componenţa căreia intrau vite de tracţiune. În zonele cu moşii boiereşti extinse se pretindeau în general servicii zilnice de la ţăranii proprietari. De altfel, serviciile obligatorii ale populaţiei rurale se stabileau în funcţie de mărimea gospodăriilor ţărăneşti şi diferenţiat în funcţie de drepturile de proprietate.

Referitor la aceste clăci existau plângeri permanente, din pricina risipei de timp şi de energie pe care le presupuneau. Ţăranii veneau de la mari distanţe, începeau munca târziu şi trebuia să o încheie devreme, dacă locuiau în sate îndepărtate. Pedepsele împotriva ţăranilor înceţi la lucru ajutau prea puţin şi nu făceau decât să crească tensiunile. Iar claca trebuia anunţată din ajun: dar între timp vremea putea să se schimbe, aşa încât claca trebuia contramandată. Şi dacă acest lucru era incomod pentru boier, cei ce sufereau erau tot ţăranii, care aveau nevoie de vitele lor de tracţiune şi pentru propria gospodărie. De aceea, din cauza clăcii apăreau mereu conflicte şi procese, pentru că ţăranii nu voiau să presteze decât muncile obligatorii, în timp ce boierii, şi mai ales arendaşii vechili pe moşiile boiereşti, aveau permanent grijă să tragă cât mai mari foloase de pe urma clăcaşilor.

Din perspectiva acestei grele poveri a clăcilor şi a dărilor, situaţia economică a multor ţărani slugi boiereşti nu prea era de invidiat. Despre ţăranii din marca Brandenburg, un contemporan atent de la jumătatea secolului al XVIII-lea emite următoarea opinie: „Se ştie că ţăranul trăieşte de la mână pân' la gură şi se poate considera norocos dacă îşi poate duce cum se cuvine poverile boiereşti şi publice. Gospodăria lui produce în cel mai bun caz atât cât să-i ajungă să trăiască. Nu-i în stare să pună nimic de-o parte pentru anul viitor. Dar dacă se-ntâmplă un accident cât de mic, o recoltă prea mică sau o recoltă proastă, pierderea unei vite sau o molimă mai mare ucigătoare de vite, incendii, grindină sau altele de acest fel, ţăranului trebuie să i se acorde iertare de datorii (remitere), şi aceasta atât din partea boierului, cât şi a statului". [48]

În Silezia Superioară, unde moşierimea s-a dezvoltat puternic, o comisie din 1786 constată că o gospodărie ţărănească dependentă aduce anual, după scăderea tuturor datoriilor, numai un câştig de aproximativ 5 taleri. Experienţa de zi cu zi arată – observă comisia – că printr-o recoltă prea mică sau prin pierderea unui animal de tracţiune unii ţărani ar fi puşi imediat în imposibilitatea de a se mai gospodări, căci ţăranului nu i se acordă credit. „În plus, o slugă devenită astfel fără vina sa nefericită primeşte drept consolare de la slujbaşii nemiloşi o mamă de bătaie şi, pentru că nu-şi mai poate îndeplini obligaţiile către stăpânire, e alungată cu forţa din gospodăria sa, iar apoi o priveşte cum se va hrăni pe sine şi familia sa."[49] O judecată similară emite asupra ţăranilor din marcă experimentatul

agronom A. Thaer, la 1806: „Câştigul gospodăriilor lor este atât de mic, încât lor nu le mai rămâne nimic ca să vândă. Această stare de sărăcie provoacă uimire, dacă ne gândim că monarhii au recunoscut permanent importanţa clasei ţărăneşti şi s-au îngrijit de întreţinerea ei. Răul îşi are rădăcinile în legislaţia prezentă, ce face ca ţăranul să devină tot mai sărac, mai prost şi mai leneş". [50]

Dacă cercetăm zona de răspândire a feudalismului moşieresc în Europa estică spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, acest perimetru se poate delimita în felul următor (*cf.* Fig. 13): conturul graniţei este relativ clar în vest şi în sud. De la est de Holstein graniţa se îndreaptă, urmând în mare cursul Elbei, spre sud-est, înglobând însă Altmarkul în zona de la est de Elba şi eliminând părţile din Kursachsen de la est. Galiţia, Ucraina şi unele regiuni învecinate făceau şi ele parte din spaţiul feudalismului moşieresc. La acesta erau anexate, la periferie, şi alte regiuni: la sud-est – Boemia şi Moravia, iar în sud – Ungaria, Valahia şi Moldova. În raport cu Rusia centrală, cursul graniţei este mai puţin clar, dar ea pare să fi trecut între spaţiul feudalismului moşieresc şi periferia sa răsăriteană, cam de la Golful Finic în nord până în Crimeea în sud. Graniţa de vest o forma zona feudalismului occidental, care se întindea, la vest de Elba, în Germania, Franţa şi unele ţări învecinate.

Care sunt principalele caracteristici ale feudalismului occidental ce şi-au pus secole de-a rândul pecetea asupra legislaţiei agrare din vestul Europei? Ce deosebiri se pot constata aici, în comparaţie cu Europa de Est, referitor la situaţia ţăranilor? După desfiinţarea regimului curţii senioriale în epoca de înflorire medievală, în Germania de Vest şi în nordul Franţei au apărut tipuri diferite de feudalism, în care cea mai mare parte a terenului a fost dată unor ţărani dependenţi, în schimbul unor taxe anuale în bani şi produse naturale. E drept că feudalii mai administrau o parte din pământ în regie proprie, dar aceste gospodării nu egalau nici pe departe imensitatea moşiilor boiereşti est-europene.

O importantă forţă motrice pentru progresul regimului agrar vest-german de la începutul epocii moderne au constituit-o stăpânii teritoriali. Nu cavalerii, ci stăpânii teritoriali ieşiseră învingători din războiul ţărănesc de la 1525 şi ei au exercitat de atunci încolo o influenţă puternică asupra relaţiilor agrare. Fiindcă stăpânii teritoriali, de orientare mercantilă, priveau formarea economiei ca pe o sarcină importantă, aceasta a avut consecinţe şi în domeniul politicii agrare.

Chiar şi numai faptul că, din consideraţii fiscale sau militare, ei erau interesaţi să aibă o clasă ţărănească productivă i-a determinat să aibă iniţiative în domeniul agrar. Pe lângă aceasta, grija stăpânirii teritoriale faţă de ţărani avea drept scop susţinerea lor în lupta de apărare împotriva unei solicitări mai puternice din partea feudalilor, în special din partea feudalilor cu gospodării mari. Dar trebuie făcută o deosebire între această politică agrară a stăpânirii teritoriale şi măsurile pe care le luau aceiaşi stăpâni teritoriali, ca feudali, pe propriile lor domenii.

Pentru a conserva capacitatea de producţie a gospodăriilor ţărăneşti, stăpânii teritoriali au emis interdicţii de scindare şi alte prescripţii pentru menţinerea unor dimensiuni convenabile ale gospodăriei. Chiar dacă împărţirea proprietăţii funciare s-a putut impune în multe regiuni din sud-vestul şi vestul Germaniei, stăpânirea a dus totuşi o luptă dură împotriva acestei distribuiri funciare sau, pur şi simplu, împotriva fărâmiţării gospodăriilor ţărăneşti. În alte zone – în special în nord-vestul Germaniei – aceste măsuri au avut un succes mai mare şi au contribuit la consolidarea unităţii gospodăriilor ţărăneşti (dreptul de moştenire) sau la fundamentarea acestui drept faţă de alte obiceiuri mai vechi de transmitere a moştenirii. În Bavaria reglementările de acest fel încep încă de la mijlocul secolului al XV-lea, când s-a constituit prima oară unitatea definită ca *Hoffuß*. Aceeaşi instituţie se întâlneşte mai târziu în alte zone din Germania şi Austria. Hufa nu mai este de acum înainte în primul rând lotul unei gospodării ţărăneşti, ci o unitate de debit fiscal, împovărată de dări şi servicii scadente, şi în special de un anumit cuantum de taxe cuvenite stăpânului teritorial. Orice împărţire, fărâmiţare sau orice altă afectare a productivităţii aduce atingere intereselor stăpânirii teritoriale, şi tocmai de aceea stăpânul teritorial se opune oricăror divizări ale gospodăriei.

Cât despre dreptul ţărănesc de proprietate, în spaţiul feudalismului occidental se poate observa o evoluţie şi o ameliorare a relaţiilor de împrumut ţărănesc. Această evoluţie constă în special în faptul că marea diversitate anterioară a făcut loc unei uniformizări, astfel încât n-au mai rămas decât câteva tipuri fundamentale. Acestea erau, pe lângă proprietatea supusă dijmei, pe de o parte dreptul de embatic, larg răspândit, iar pe de altă parte dreptul de arendă (*Meierrecht*), devenit de la începutul secolului al XVII-lea ereditar în nord-vestul Germaniei şi care s-a putut alătura de atunci încolo

dreptului de embatic. Pe lângă aceste drepturi de proprietate deosebit de favorabile din punct de vedere juridic, existau, ca şi mai înainte, unele drepturi valabile numai pe durata vieţii unui ţăran sau altele care puteau fi reziliate cu sau fără termen. Aceste forme juridice au avut, începând din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, o importanţă crescândă, pentru că reglementarea pur juridică se retrăgea în fundal, în faţa tendinţei principale de transmitere ereditară a gospodăriilor ţărăneşti. În fine, mai trebuie să atragem atenţia asupra unei tendinţe a acestei epoci: stabilirea clară a serviciilor şi dărilor, sub forma unor rente fixe în bani. Claca a fost calculată în funcţie de valoarea ei pecuniară, apoi transformată în bani.

Nivelul sarcinilor pe care le aveau de suportat ţăranii în baza îndatoririlor lor feudale varia în Europa occidentală şi centrală pe o scală ce se întindea de la obligaţii relativ mărunte până la forme covârşitoare. Serviciile erau fie stabilite de feudal, fie negociate prin învoieli între el şi ţărani; obiceiurile locale jucau un rol important. De aici rezulta o diversitate de îndatoriri şi servicii. Îndatoririle erau extrem de diferite nu numai de la o ţară la alta, ci chiar de la o regiune la alta. Unii ţărani îşi îndeplineau serviciile exclusiv într-o anumită formă, alţii într-alta, dar cei mai mulţi în formă mixtă: în natură, în bani şi în forţă de muncă. În cursul vremii se ajunsese la situaţia ca un feudal să le permită unor ţărani să-şi anuleze anumite îndatoriri contra unor sume de bani. Uniformitatea serviciilor feudale se tulbura deseori, când un domeniu sau părţi ale unui domeniu treceau, prin vânzare ori moştenire, în posesia altor stăpâni; ţăranii de pe acel domeniu continuau atunci să-şi îndeplinească îndatoririle conform tradiţiei lor.

Sarcinile feudale ale ţăranului nu se orientau nicidecum doar în funcţie de mărimea parcelei din gospodăria sa. Şi calitatea solului, apropierea de pieţe şi interesele economice ale feudalului puteau influenţa puternic cuantumul şi felul sarcinilor feudale. Dacă feudalul dispunea doar de o mică gospodărie proprie, iar interesul său pentru producţia de piaţă era scăzut, era de aşteptat ca îndatoririle ţărăneşti să fie pretinse sub forma dijmelor şi în natură. Clăcile au constituit multă vreme o formă importantă de îndatoriri feudale, dar au regresat progresiv la începutul epocii moderne. De regulă ţăranii îndeplineau această obligaţie lucrând pe ogoarele feudalului sau participând la prelucrarea ulterioară a produselor agrare, prin cărăuşie sau chiar prin ajutorul dat stăpânului la vânătoare. Cum feudalii din

Europa occidentală şi centrală dispuneau adesea de mici gospodării proprii, clăcile s-au limitat la puţine zile pe an. La stăpânii feudali cu gospodării proprii mai mari, clăcile puteau atinge, chiar în Europa occidentală, o proporţie de 40 până la 50 de zile pe an – dar şi aşa ele nu erau nici pe departe atât de covârşitoare precum cele din Est, din sistemul feudalismului moşieresc.

Dintre formele principale de dări ale ţăranilor vest-europeni făcea parte şi *censul*. Orice teren, orice sol, chiar şi cel aflat în proprietatea nobililor, orăşenilor şi instituţiilor ecleziastice, era supus censului. Iniţial, se hotărâse ca acesta să servească drept dare în sprijinul Bisericii şi pentru îngrijirea săracilor, dar se transformase mult de-a lungul secolelor şi îşi schimbase proprietarii, aşa încât o mare parte din drepturile de cens era acum în mâna nobilimii. Necesităţile săracilor şi ale clerului sătesc căzuseră frecvent pe ultimul plan, astfel încât reforma censului a reprezentat o cerinţă principală în războiul ţărănesc german. Introducerea unor noi roade ale pământului sau cultivarea unor suprafeţe de pământ necultivate până atunci puteau declanşa conflicte vehemente între plătitorii şi primitorii de cens, pe tema dacă censul trebuia sau nu ridicat şi de pe noua cultură. Privilegiul censului avea deci efectul unui obstacol pentru progresul agriculturii.

Dările şi serviciile ce trebuiau îndeplinite faţă de feudal reprezentau însă numai o parte din povara care apăsa asupra ţăranului. Tot de la populaţia ţărănească obţinea şi statul de la începutul modernităţii cea mai mare parte a veniturilor sale din impozite. Scutirea totală sau parţială a nobilimii şi Bisericii de taxe însemna că ţăranii erau primii care aveau obligaţia să le plătească. Din cauza marii eterogenităţi a dărilor, impozitelor şi sarcinilor care trebuiau prestate de ţărani, este greu de apreciat cuantumul exact al acestor servicii feudale faţă de venitul ţărănesc. Putem presupune că ţăranii din vestul Germaniei trebuiau să renunţe în secolul al XVIII-lea la aproximativ 25 până la 40% din venitul lor brut. În Württemberg cota feudală oscila între 28 şi 34%[51], principalele dări ale ţăranilor fiind aici dijmele în cereale, censul şi impozitele. Dar în spatele acestor valori medii se ascund mari deosebiri de la o gospodărie ţărănească la alta.

Pe lângă formele de atribuire feudale, existau în Franţa şi Germania vestică arenda temporară şi arenda parţială. Aceste două forme de arendă se deosebeau în special prin dispoziţiile cu privire la efectivul

de vite şi la instrumentarul agricol. În cazul arendării temporare, instrumentarul şi vitele erau puse la dispoziţie de ţăranul arendaş, care îşi administra singur gospodăria şi îi plătea proprietarului funciar în natură şi bani. În sistemul de arendare parţială (*métayage*), vitele şi uneltele de lucru aparţineau măcar parţial feudalului, care prelua de altfel şi o parte din riscurile întreprinderii, dar împărţea şi recolta cu ţăranul arendaş. Ambele forme de arendare erau foarte agreate în unele regiuni din Europa occidentală, precum bazinul parizian şi Renania, pentru că ele permiteau o ajustare periodică a plăţilor în bani şi natură, în funcţie de situaţia pieţei. Căci contractele de arendă se încheiau de regulă doar pe durate scurte, în general pe o perioadă de trei, şase sau cel mult nouă ani.

Relaţiile de arendă parţială erau puternic reprezentate şi în ţările din spaţiul mediteranean, în special în Italia şi Spania. În spaţiul mediteranean a apărut o mare diversitate de relaţii agrare şi de forme ale vieţii ţărăneşti. În Peninsula Apenină existau un număr de state ale căror forme de administrare, drepturi de proprietate şi condiţii de viaţă ale populaţiei ţărăneşti se deosebeau mult unele de altele. În Piemont terenul s-a fărâmiţat progresiv în mici gospodării ţărăneşti şi a fost dat în arendă parţială, în vreme ce în Sudul extrem, în Sicilia, agricultura a rămas încorsetată în structurile feudale, care în secolul al XVII-lea s-au consolidat chiar mai mult. Cei mai urâţi erau administratorii ce funcţionau ca purtători de cuvânt ai marilor proprietari feudali în raporturile cu sărmanii arendaşi. În ţinuturile continentale din Sud existau contraste crase între proprietăţile funciare ale moşierimii şi ale nobilimii din interiorul ţării şi micile gospodării ţărăneşti în arendă parţială situate de-a lungul coastei. În Statul Papal existau atât proprietăţile feudale ale Bisericii, cât şi proprietăţi întinse ale familiilor de patricieni romani. În Toscana se întâlnea frecvent administrarea comună a terenului de către proprietarul funciar şi arendaşi, care se dovedea avantajoasă în special în nord-vestul deluros al ţării, zona centrală a arendării parţiale (*mezzadria*). În regiunea fertilă a Câmpiei Padului, predominau micile gospodării ţărăneşti, administrate în atribuire ereditară sau în arendă temporară.

În Spania putem observa în secolul al XVI-lea o consolidare a feudalităţii mirene şi ecleziastice. Ambiţiile stăpânilor feudali de a-şi mări domeniile pentru a exploata mai bine situaţia lor economică au făcut ca, în contextul unei conjuncturi agrare favorabile, să

crească şi pretenţiile de la gospodăriile ţărăneşti. Printr-un sistem compact de sarcini funciare, feudalii au reînviat multe drepturi feudale care la sfârşitul perioadei medievale se volatilizaseră până la o formă simbolică. Apoi, atunci când, la începutul secolului al XVII-lea, epoca unei bunăstări rurale relativ mari, cu preţuri agricole ridicate, a luat sfârşit, mulţi ţărani au căzut într-o criză a datoriilor. Proprietarii funciari care locuiau la oraş îşi extrăgeau în parte capitalul de la ţară sau promovau specula pe piaţa de terenuri, şi astfel ipotecile gospodăriilor ţărăneşti creşteau puternic. Situaţia economică a populaţiei ţărăneşti s-a înrăutăţit atunci semnificativ, accelerându-se în acelaşi timp concentrarea de terenuri şi pământ. Cel mai favorabil au evoluat relaţiile agrare în Andaluzia, unde în secolul al XVII-lea s-a reuşit vizibil o evitare a înrăutăţirii structurii proprietăţii şi a situaţiei sociale ţărăneşti.

Anglia şi Olanda au fost în Europa occidentală cele două ţări în care, la începutul epocii moderne, au apărut cele mai solide forme de agricultură capitalistă incipientă. În regiunile sudice ale Olandei relaţiile agrare coincideau încă în mare măsură cu cele din Germania vestică ; însă în nordul ţării, o dată cu declaraţia de independenţă din 1581, s-a ajuns la înnoiri uimitoare. În provinciile estice marile proprietăţi feudale nobiliare şi bisericeşti nu erau de fel rare, dar s-au răspândit repede gospodăriile mici şi mijlocii. Pe lângă arenda temporară pe o perioadă de trei până la doisprezece ani şi o arendă temporară lungă, prin al cărei contract arendaşii se obligau să amelioreze terenul încredinţat lor, exista şi o arendă moştenită ; administrarea directă a unor proprietăţi feudale mari de către proprietarul acestora se întâlnea doar rareori. În provinciile vestice, în special în Seeland, Holland şi Friesland, schimbările sociale şi politice consecutive Reformei şi luptei pentru independenţă au dus la abolirea generală a drepturilor feudale şi la o puternică divizare şi parcelare a terenului, care a trecut în cea mai mare parte în mâinile burgheziei. Aceasta a favorizat introducerea unor forme de administrare moderne, rentabile, în cadrul gospodăriilor ţărăneşti, care fuseseră arendate pe durată scurtă, ca să facă posibilă o adaptare mai rapidă la noile metode economice. De asemenea, s-au utilizat sume considerabile pentru obţinerea de noi terenuri şi desecarea terenurilor cu aluviuni.

În cazul Angliei, avem în faţa noastră o ţară care, la fel ca Olanda, era cu mult mai dezvoltată decât restul Europei occidentale

încă dinainte de revoluţia agrară din secolul al XVIII-lea. Aici modificarea fundamentală a regimului agrar, care începuse în secolul al XIV-lea prin transformarea marilor proprietăţi feudale şi a obştilor săteşti, a durat până la începutul secolului al XVII-lea. După desfiinţarea legăturilor feudale, terenul şi pământul şi-au schimbat mai des proprietarii, iar productivitatea agriculturii a crescut. Această evoluţie a fost accelerată prin intensificarea relaţiilor de piaţă, prin creşterea comerţului regional, prin întărirea economiei financiare şi prin apariţia unei pături de întreprinzători burghezi gata de orice risc. E drept că practica îngrădirilor (*enclosures*) s-a limitat preponderent la câteva comitate din centrul Angliei, dar, împreună cu secularizarea uriaşei posesiuni funciare mănăstireşti din epoca Reformei, ea a avut drept efect o dilatare a marii proprietăţi funciare şi o modificare a relaţiilor dintre feudali şi ţărani. De la sfârşitul Evului Mediu şi mai cu seamă în timpul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea, societatea agrară engleză tindea către o structură stratificată ternară: în primul rând feudalii, care erau proprietarii pământului, în al doilea rând ţăranii arendaşi, care îşi administrau gospodăriile pe baza unui contract de concesiune, şi în al treilea rând muncitorii agricoli, care nu posedau pământ. Desfiinţarea ţărănimii engleze nu trebuie raportată doar la confiscarea masivă de pământ din proprietatea ţăranilor şi transformarea lui în marea proprietate funciară; vânzarea intensă de teren şi pământ a jucat şi ea un rol important în transformarea structurii agrare şi sociale engleze.

În secolele al XV-lea şi al XVI-lea riscau pierderea gospodăriei lor doar acele familii ţărăneşti care deţineau pământul pentru o anumită perioadă de timp sau pe durata unei vieţi. Această situaţie privea aproximativ o treime din gospodăriile ţărăneşti, căci ceilalţi ţărani deţineau pământul în baza unui drept de concesiune mai bun. Importante au fost şi numeroasele cumpărări şi vânzări de gospodării ţărăneşti; situaţia pieţei îndemna pe atunci vechea nobilime mai degrabă să vândă, decât să cumpere proprietăţi funciare. Astfel s-a lărgit pătura micii nobilimi (*gentry*), pe de o parte cu aportul reprezentanţilor burgheziei bogate, şi pe de altă parte, cu cel al chiaburilor, care îşi măriseră cu succes proprietatea funciară. Până pe la mijlocul secolului al XVII-lea, numărul gospodăriilor ţărăneşti în ansamblu pare să nu fi scăzut, situaţia modificându-se abia în perioada următoare. Criza din 1640 şi anii războiului civil au avut drept urmare o creştere drastică a impozitelor, fapt ce a dus la

scăderea veniturilor agrare şi la o înstrăinare a pământului. Aceşti factori au produs o modificare radicală a condiţiilor social-economice de la ţară, precum şi a situaţiei funciare. Micii proprietari de pământ s-au mutat în număr tot mai mare la oraş, lăsându-şi gospodăriile în seama administratorilor. Aparţinătorii micii nobilimi şi ţăranii liberi au avut şi ei tendinţa de a-şi mobiliza capitalul financiar pentru a-l investi într-o altă formă aducătoare de câştig. Dimpotrivă, feudalii au început din nou să-şi mărească domeniile, prin cumpărarea unor gospodării ţărăneşti.

Avantajele arendării unor suprafeţe mari au fost, evident, motivul pentru care proprietarii funciari au cumpărat suprafeţe întinse de pământ de la ţărani şi le-au încredinţat administratorilor să le gospodărească, acordându-le acestora credite substanţiale în scopul creşterii câştigului. În cursul vremii aceasta a dus la mărirea ipotecilor pe gospodăriile ţărăneşti şi din ce în ce mai multe credite erau acordate „administratorilor-arendaşi". Toţi aceşti factori şi toate aceste schimbări au condus în fine la desfiinţarea ţărănimii engleze, fenomen care şi-a arătat adevăratele proporţii în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, când perceperile de impozite şi distrugerea, legată de acestea, a structurilor rural-ţărăneşti au fost favorizate chiar prin lege.

Spre deosebire de formele capitaliste din agricultura engleză şi din cea olandeză de la începutul epocii moderne, spaţiul scandinav era caracterizat de prezenţa ţărănimii libere. O clasă extinsă de ţărani liberi exista în special în Norvegia; aici nu funcţionau dependenţe feudale asemenea celor de pe continent. Abia în cursul secolului al XVII-lea, imitând exemplele continentale, nobilimea a căutat să introducă astfel de dependenţe. Dar nu s-a ajuns niciodată la legarea propriu-zisă a ţăranilor de glie, chiar dacă drepturile de proprietate ţărăneşti s-au înrăutăţit, iar stratul ţăranilor arendaşi a devenit mai mare. Cu toate că prin defrişare şi fragmentare numărul ţăranilor liberi a putut creşte, numărul arendaşilor era la 1625 mai mare decât dublul acestora. Stăpânirea a susţinut multă vreme ţăranii, pentru că pe de o parte ei erau principalii plătitori de taxe, iar pe de altă parte puneau la dispoziţie echipe pentru miliţia teritorială. De aceea în 1687 s-a emis o dispoziţie legală care le interzicea feudalilor să administreze alte gospodării în afara propriului domeniu. Şi pentru că în acest context marea proprietate funciară renta prea puţin, feudalii au preferat să le vândă arendaşilor lor, una câte una, gospodăriile arendate.

Suedia a cunoscut în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea o ascensiune remarcabilă a nobilimii, când în cadrul politicii suedeze au apărut multiple sarcini noi. Elementul ţărănesc, care juca încă din Evul Mediu un rol important în societatea suedeză, a fost, ce-i drept, reprimat prin aceasta, dar şi-a păstrat o importanţă centrală. Chiar dacă ambiţia politică a stăpânirii era să concentreze comerţul şi meşteşugurile în oraşe, se impunea totuşi vechiul principiu al libertăţii meseriilor. În unele părţi ale ţării se practica mai departe un viu comerţ ţărănesc şi o navigare a ţăranilor. O importantă pătură rurală era constituită din administratorii şi inspectorii marilor gospodării meşteşugăreşti şi agricole, care parveneau parţial chiar în nobilime. La fel ca în Norvegia, şi în Suedia unii ţărani ai Coroanei au putut deveni pe la 1700 ţărani independenţi. În Danemarca vecină nu s-au schimbat multe în stratificarea populaţiei ţărăneşti la începutul epocii moderne, deşi nobilimea se afla într-o poziţie mai consolidată decât în nordul Scandinaviei. Ţăranii liberi, proprietari ai gospodăriilor lor, reprezentau doar o mică parte a populaţiei rurale. Peste 90% din totalul gospodăriilor ţărăneşti mici şi mijlocii erau închiriate, supuse nobilimii sau Coroanei. Relativ mică era şi pătura ţăranilor săraci şi a muncitorilor fără pământ. Evoluţia deosebit de favorabilă a situaţiei pieţei în comerţul internaţional cu grâne şi vite a făcut ca nobilimea daneză să îşi exploateze poziţia politică privilegiată, pentru a-şi extinde baza gospodăriei sale moşiereşti pe socoteala ţăranilor.

Din această panoramă a regimurilor agrare din Europa de la începutul epocii moderne rezultă că exista un dualism agrar marcant, a cărui linie de separaţie aproximativă o constituia Elba. Europa de Est era caracterizată de feudalismul moşieresc, pe când în zonele vest-europene predomina feudalitatea de tip occidental. În jurul acestor două spaţii mari se grupau mai multe regiuni intermediare şi zone mixte, din care trebuie menţionate în mod special zona agrară de capitalism incipient din Anglia şi Olanda, zonele ţărănimii libere din Scandinavia şi regiunile mediteraneene din sudul Europei. Dacă ne punem întrebarea în ce măsură aceste structuri agrare de la începutul epocii moderne au avut o influenţă istorică ulterioară, trebuie să indicăm în primul rând feudalismul moşieresc, ale cărui urme adânci se mai puteau recunoaşte încă în secolele al XIX-lea şi XX în viaţa economică, socială şi politică a Europei de Est. La est de Elba se întindea, de la Golful Finic în nord-est până la coasta Mării Negre, un spaţiu uriaş care, potrivit stadiului său general de

dezvoltare, se afla în Europa pe o treaptă de evoluţie inferioară şi care poate fi socotit drept zona celei mai dure asupriri a populaţiei ţărăneşti. Putem doar să lansăm aici întrebarea dacă stadiul de înapoiere economică şi politică al Europei de Est, despre care de câţiva ani se discută din nou, în contextul unor spectaculoase prăbuşiri şi crize economice, nu trebuie cumva raportat la regimul agrar special din acest spaţiu.

Moşierimea a fost în Europa de Est atât produsul, cât şi elementul care a adâncit relativa înapoiere. Şi totuşi, acest spaţiu nu este nicidecum comparabil cu primele colonii europene de peste ocean sau cu ţările în curs de dezvoltare de astăzi din Lumea a Treia. Evoluţia lui a decurs oarecum autonom, iar moşierii est-europeni şi-au dus politica de sine stătătoare, orientată în primul rând în funcţie de interesele lor de clasă. Fără o putere centrală puternică, aşa cum exista în special în Rusia, aceşti stăpâni feudali n-au fost însă în stare să garanteze un regim feudal stabil. De aceea speranţa unor reforme sociale fundamentale nu putea porni de la această moşierime prea puţin dornică de schimbare. Impulsurile de abolire a sistemului moşieresc au venit prin urmare în secolul al XIX-lea în primul rând dinspre alte domenii decât cel agrar. Feudalismul moşieresc, cu sistemul lui rigid, de muncă silnică, nu mai era pe măsura noilor cerinţe economice şi politice. Abolirea structurii proprietăţii funciare feudale a adus cu sine, în spaţiul moşierimii est-europene şi mai ales în Prusia şi Rusia, modificări sociale fundamentale. Ca exploatări economice, domeniile nobilimii au mai jucat un rol important până la revoluţiile din 1917 şi 1945.

8

Dezvoltarea populaţiei. Structura satelor şi zonele agrare europene la începutul epocii moderne

Din secolul al XVI-lea până la sfârşitul secolului al XVIII-lea, Europa a cunoscut câteva schimbări fundamentale în economie, societate, politică şi cultură, care şi-au exercitat influenţa asupra agriculturii şi a societăţii rurale. Aceste revoluţii, provocate de o serie de factori, au fost clar vizibile în diverse domenii ale vieţii şi activităţii oamenilor. Descoperirile geografice au deschis perspectiva altor continente şi au făcut să apară noi drumuri comerciale. Naţiunile de navigatori se luau la întrecere în descoperirea şi exploatarea unor ţinuturi străine şi părţi necunoscute ale pământului, în timp ce Rusia începea deja să cucerească şi să colonizeze întinsul spaţiu siberian. Europa, care la sfârşitul Evului Mediu se concentrase în ce priveşte navigaţia asupra Mării Baltice şi Mediteranei, îşi îndrepta acum privirea spre rutele atlantice ; pe coastele sale maritime vestice s-au format ţări şi oraşe interesate în special de comerţul transatlantic. Putem vedea clar aceasta comparând destinul unor vechi oraşe mediteraneene ca Genova şi Veneţia cu cel al Lisabonei, al oraşelor Antwerpen, Amsterdam sau al Londrei.

Dezvoltarea noilor centre urbane a fost propulsată de ascensiunea statelor moderne. În Europa de la începutul epocii moderne au apărut noi state şi naţiuni, care au dezvoltat o dinamică remarcabilă. Înflorirea acestor state a fost însoţită de creşterea capitalelor lor, aşa încât noile reşedinţe princiare sau oraşe de reşedinţă au depăşit rapid vechile oraşe : Madrid, care fusese lungă vreme doar un mic orăşel neînsemnat, a ajuns astfel în fruntea tuturor oraşelor prosperului regat spaniol. În Ţările de Jos, Bruxelles şi-a consolidat poziţia faţă de rivalele sale, iar Amsterdam a devenit metropola proeminentă din

Provinciile Unite. În Franța, Parisul s-a dezvoltat și mai mult, într-un adevărat centru al regatului francez. Grație avântului meseriilor și comerțului, au apărut pe lângă vechile orașe noi piețe orășenești, comerciale și financiare.

Ascensiunea orașelor este indubitabil o expresie a creșterii puternice a populației din Europa la începutul modernității. Conform calculelor lui Mols și Armengaud[52], populația Europei a crescut din 1500 până în 1800 de la aproximativ 80 de milioane la 187 de milioane. Putem deci să constatăm că populația Europei s-a înmulțit din secolul al XVI-lea până în secolul al XVIII-lea de două ori și jumătate – firește, diferențiat în funcție de țări și epoci. Populația Italiei a crescut în acest interval de timp doar relativ puțin, de la 10 la 18 milioane, în timp ce Anglia a cunoscut o creștere de la 4 la 11 milioane. În Spania și Europa centrală, secolul al XVII-lea, zguduit de crize, s-a încheiat cu un bilanț demografic negativ: numărul de locuitori ai Spaniei s-a redus de la 10 la 9 milioane, iar cel al Germaniei, sub efectul pustiitorului Război de treizeci de ani, a scăzut de la 16 la 14 milioane. Populația Europei a crescut în special în secolul al XVI-lea și în perioada de după 1740, în timp ce secolul al XVII-lea s-a caracterizat în mai multe țări europene prin stagnare.

Care a fost cauza acestei creșteri demografice puternice, recunoscută abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea? În zona urbană, unele ameliorări în situația locuințelor, în alimentarea cu apă și în controlul sănătății publice au influențat decisiv creșterea demografică. În spațiul rural au jucat un rol evident în primul rând transformările din domeniul alimentației: o mai bună aprovizionare cu alimente și cultivarea unor plante recent introduse. Pe lângă acestea, se pot observa progrese în igiena corporală și îmbrăcăminte, precum și anumite îmbunătățiri în asistența medicală. Cauzele principale ale stagnării în creșterea demografică naturală erau epidemiile și bolile contagioase, dificultățile de aprovizionare cauzate de recoltele proaste, iar pe termen lung și înrăutățirea în Europa, începând de la sfârșitul Evului Mediu, a climei, care a început să se amelioreze încet abia în cursul secolului al XVIII-lea. Schimbarea de climă pare să poarte răspunderea și pentru o serie de crize în alimentație, care s-au făcut simțite de la sfârșitul secolului al XVI-lea până la mijlocul secolului al XVIII-lea.

Mai puternic decât factorii climaterici a fost efectul numeroaselor războaie și epidemii pustiitoare, care au ridicat în anumiți ani foarte

mult rata mortalităţii. Epidemiile cu mare ocurenţă, precum ciuma, holera şi dizenteria, bolile populare, ca tuberculoza şi lepra, aveau drept consecinţă o mare mortalitate în oraşele ticsite de locuinţe, dar şi în satele cu o densitate crescută a populaţiei şi cu condiţii de trai neigienice. În aceste cazuri, straturile sociale inferioare rurale şi orăşeneşti, adesea prost hrănite, aveau cu mult mai mult de suferit de pe urma bolilor şi foametei decât familiile mai bogate, capabile să reziste, care se puteau aproviziona mai bine cu bunurile necesare existenţei şi aveau condiţii de trai şi locuit mai favorabile.

Când, în secolul al XVI-lea, după o lungă epocă de stagnare, populaţia europeană s-a mărit puternic, această creştere a avut efect nu în ultimul rând asupra situaţiei siturilor. Creşterea demografică se reflectă, pe lângă dezvoltarea satelor şi a oraşelor, în special în extinderea teritorială şi în procurarea unor terenuri noi. Au început din nou defrişarea şi cultivarea pe terenurile care mai fuseseră cândva de cultură, dar se sălbăticiseră la sfârşitul Evului Mediu şi deveniseră pustii. Se puteau folosi în primul rând paraginile din vecinătatea satelor existente. Preluarea acestor terenuri înţelenite se întâmpla frecvent sub forma integrării în totalitate a câmpurilor pustiite, aşa încât vechile ogoare ale satelor existente se deosebeau prea puţin de câmpurile nou preluate. Dar reînceperea cultivării unor câmpuri lăsate în paragină nu era suficientă pentru populaţia în permanentă creştere, căci o parte din aceste câmpuri se acoperise deja cu pădure înaltă, aflată sub protecţia regulamentului silvic. Creşterea demografică obliga la redeschiderea de terenuri în regiunile silvice şi montane, în zonele de luncă a râurilor şi în cele maritime. În sud-vestul Germaniei, *Zimmernchronik* comentează acest subiect pe la 1550, dând următorul exemplu: „Aşadar, au început să defrişeze şi să recultive aceste vechi câmpuri şi fâneţe, iar acolo unde cu mulţi ani în urmă fusese un sat a apărut un sat nou".[53] În felul acesta – se spune mai departe – s-a procedat atunci în multe locuri, şi nici măcar în ţinuturile vitrege n-a rămas nici un petic de pământ nelocuit.

Se poate presupune că Germania a atins deja, pe la 1560, densitatea demografică pe care o avusese înainte de începutul epidemiei de ciumă de la sfârşitul Evului Mediu, deci înainte de 1340. Dar cum în epoca respectivă nici războaie, nici epidemii nu mai împiedicau substanţial creşterea demografică, au trebuit să fie desţelenite noi terenuri ca sursă suplimentară de alimentaţie. Peste tot unde s-a putut, s-au cultivat mlaştinile şi suprafeţele de teren înţelenit, păşu-

nile au fost transformate în ogoare şi au fost defrişate păduri. Despăduririle au luat proporţii atât de mari, încât în unele teritorii stăpânii teritoriali s-au văzut siliţi să emită interdicţii de defrişare şi să limiteze urcarea vitelor la munte. Dar e greu de apreciat în ce măsură aceste dispoziţii au avut succes. Ţăranii erau apăsaţi de mari nevoi şi erau obligaţi să descopere noi surse de hrană pentru ei şi familiile lor. Aceasta îi obliga să lucreze şi acele terenuri care nu erau potrivite pentru o agricultură permanentă.

De-a lungul coastelor Mării Nordului au progresat desecările terenului mlăştinos şi îndiguirile. În Ţările de Jos s-au câştigat între 1565 şi 1615 aproximativ 44 000 de hectare de teren nou prin desecarea suprafeţelor de mlaştină – mai mult decât în cele două secole care au urmat. Acelaşi lucru se poate observa pe coasta Mării Nordului. După ce în secolele al XIV-lea şi al XV-lea existaseră mari pierderi de teren de jur împrejurul golfului german şi multe sate şi ogoare fuseseră acoperite de ape, în secolul al XVI-lea a reînceput o fază de îndiguire şi desecare. În secolul al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea, în Jeverland, în Harlebucht şi în alte locuri de pe coastă s-a câştigat din mlaştină un teren de aproximativ 40 000 de hectare. Aceasta însemna mai mult decât două treimi din noile suprafeţe ce puteau fi descoperite în Ţările de Jos pentru intervalul de timp din secolul al XIII-lea până în secolul al XIX-lea. În vecinătate, în Schleswig-Holstein, s-au făcut de asemenea cuceriri masive de teren provenit din mlaştini.

În estul Europei centrale a început în secolul al XVI-lea un nou val de deschidere teritorială şi de colonizare, caracterizat prin diverse mişcări individuale, independente unele de altele (*cf.* Fig. 15). În nordul Prusiei Orientale au imigrat ţărani lituanieni, iar în regiunea de vărsare a râului Weichsel s-au deplasat ţăranii din luncile olandeze care îşi părăsiseră patria, ca menoniţi, din pricina credinţei lor. Ei s-au aşezat, de la jumătatea secolului al XVI-lea, în delta Weichsel-Nogat şi au desecat atât de bine terenul, încât valoarea lui a ajuns în scurtă vreme cvadruplă. Aceşti ţărani experţi în colonizări au fost atraşi în curând pentru colonizare şi de către feudalii polonezi, astfel încât noi colonii olandeze se puteau întâlni în toată lunca Weichselului. Din estul Pomeraniei, ţăranii germani au colonizat diferite teritorii care rămăseseră încă neatinse de mişcările de extindere precedente în sudul regiunii. Din Neumark şi din Silezia Inferioară au avansat colonişti în centura largă de pădure care mai

despărţea încă teritoriul german de cel polonez. Ramificaţii din aceste mişcări individuale diverse, care au fost provocate de imensa creştere demografică, au ajuns dincolo de Prusia Occidentală şi Posen, până departe spre centrul Poloniei şi Wolhynia.

Fig. 15. Colonizarea terenurilor de aluviune din Europa (sec. al XVI-lea – al XVIII-lea)

În Franţa, momentele de criză din secolele al XIV-lea şi al XV-lea duseseră la o regresiune gravă a colonizării şi agriculturii; în nordul şi chiar în sudul ţării, suprafeţe largi de pământ fuseseră depopulate în cursul epidemiilor şi ca efect al războaielor. La începutul secolului al XVI-lea, suprafeţele de cultură au fost însă extinse din nou, astfel încât cu câteva decenii mai târziu multe sate franceze crescuseră deja până la limita posibilului. Terenurile pustii au fost recultivate, agricultura şi creşterea vitelor au redus tot mai mult codrii şi pădurile, până când a trebuit să se ia măsuri pentru protecţia zonelor de pădure rămase. Războaiele religioase au întrerupt,

ce-i drept, pentru o vreme extinderea agriculturii, dar spre sfârșitul secolului defrișarea și urbanizarea au reînceput. În Anglia, transformarea terenului înțelenit și a izlazurilor în ogoare a fost evident împiedicată de modalitatea specială de creștere a oilor, moștenită de la sfârșitul Evului Mediu, iar îngrădirile (*enclosures*) și-au făcut și ele simțit efectul. Evoluția din țările scandinave nu a decurs foarte diferit de cea de pe continent: ca urmare a creșterii demografice, suprafețele utilizate în agricultură s-au mărit și acolo.

În contextul acțiunii de defrișare și de extindere a suprafețelor de cultură, s-a ajuns în unele zone la o diferențiere socială demnă de atenție între vechii țărani și straturile nou apărute. Defrișările, practicate atât de țăranii cei vechi, cât și de coloniști, aveau loc de fapt în mod frecvent la periferia câmpurilor existente și pătrundeau de acolo în pășunea și pădurea comunală. În special în zonele cu drept de embatic, s-au accentuat stratificările sociale dintre țăranii vechi, beneficiari ai tuturor drepturilor comunale, și țăranii săraci, dezavantajați juridic. În nordul Germaniei și în zonele colonizate din estul Germaniei, vechilor țărani (*Meier* = fermieri, *Erben* = moștenitori) li s-au adăugat de la sfârșitul secolului al XV-lea țăranii săraci din marcă (*Markkötter, Kleinkötter*), numiți și zilieri (*Kätner, Kossäten* = țărani săraci) și grădinari (*Gärtner*). Acești coloniști veniți târziu se deosebeau de celelalte grupe sociale țărănești nu atât prin gospodăriile lor mai mici, cât prin diminuarea drepturilor. Dezavantajarea juridică se manifesta în special prin limitarea utilizării teritoriului comunal.

Cum gospodăriile acestor săraci din marcă erau deseori mici, ei depindeau de un câștig suplimentar extraagrar. Aceasta era cu atât mai mult situația locuitorilor mlaștinilor, apăruți din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, sau a sărăntocilor din mlaștini care se aflau deja în afara agriculturii ca profesie principală. Ei nu mai dețineau de cele mai multe ori decât casa și grădina și erau așezați la periferia gospodăriilor țărănești vechi. Aproximativ în același timp cu locuitorii mlaștinilor, a apărut categoria socială a arendașilor plătitori în zile de muncă, puternic reprezentată mai ales în nord-vestul Germaniei. În lipsa unor posesiuni proprii, ei arendau parcele de pământ de la țăranii vechi și le administrau, plătindu-și arenda în special în zile de muncă prestate pe vechile terenuri ale gospodăriilor țărănești. Acești arendași-muncitori locuiau în anexele vechilor gospodării țărănești și contribuiau la aglomerarea satului. Feudalii încurajau

nou-veniţii din două motive : pe de o parte pentru creşterea veniturilor din dări şi impozite, care era de aşteptat, iar pe de altă parte pentru conservarea forţei economice a vechilor gospodării ţărăneşti nedivizate. Dar răspândirea lor regională nu a fost uniformă. Săracii comunali (săracii din marcă) erau prezenţi doar în număr mic în zonele de loes cu sate vechi, căci aici nu existau păşuni şi păduri comunale mari, condiţia cea mai importantă pentru colonizare. Dimpotrivă, terenurile obşteşti deschise la defrişări favorizau aşezarea acestor ţărani săraci şi creau forme caracteristice de sate sărace, sate de zilieri.

O nouă fază de extindere teritorială a început în Europa centrală după sfârşitul Războiului de treizeci de ani (1618-1648). Pustiirile şi pierderile demografice provocate de război necesitau intervenţii statale cu consecinţe mari, pentru a înlătura efectele directe şi indirecte ale războiului. În multe regiuni, nu atât acţiunea directă a războiului, cât molimele şi foametea au dus la pierderi demografice mari. Cea mai mare parte a câmpurilor şi satelor părăsite a fost repopulată imediat după sfârşitul războiului, astfel încât dimensiunile peisajului agrar în ansamblu se modificaseră doar puţin. Reconstrucţia avea drept prim obiectiv popularea, adică creşterea demografică rapidă. Această ambiţie mercantilă s-a limitat mai întâi la reconstituirea situaţiei siturilor existente înainte de începutul războiului. Dar pierderile de populaţie le-au permis feudalilor să utilizeze pământurile ţărăneşti căzute în paragină pentru mărirea ogoarelor domeniului feudal şi să înrăutăţească astfel situaţia juridică a ţăranilor. Noii ţărani se stabileau deseori în condiţii juridice proaste, fără drept ereditar, primindu-şi locul de gospodărie pur şi simplu până la revocare. În felul acesta moşierul putea să practice mai uşor forme de legare a ţăranilor de glie sau să întemeieze chiar sate de lucrători pe moşia boierească.

Contemporanii şi istoriografii au fost fascinaţi fără îndoială cel mai tare de marile proiecte de câştigare de noi teritorii, care îşi propuneau să sece lacuri, să cultive mlaştini întregi şi să îndiguiască golfurile fluviale şi maritime acoperite de ape. Printre marile întreprinderi de acest fel trebuie să menţionăm în primul rând Regatul Prusiei. În Oderbruch, lângă Frankfurt, care trebuie să mai fi avut încă, cu puţin timp înainte de mijlocul secolului al XVIII-lea, aproximativ 56 km^2, s-au câştigat în anii 1747-1753 56 000 de hectare, iar în Warthebrüchen 30 000 ha. Şi în Drömling, în Altmark,

aproximativ 22 500 ha de mlaștină au fost transformate încă din timpul vieții lui Friedrich al II-lea în pășune, pădure și ogor. Între imigranții din Prusia trebuie numiți în primul rând cei 20 000 de salzburghezi care, în 1732, s-au stabilit într-o comunitate aproape închisă în Prusia Orientală, după ce fuseseră alungați din patrie din cauza credinței lor. Reașezarea acestor țărani de la munte într-un mediu străin, în câmpiile Prusiei Orientale, și ducerea la bun sfârșit a întreprinderii colonizării au fost o realizare măreață. Acestor țărani din Salzburg li s-au acordat, în noile sate, drepturi de autoadministrare pe scară largă, iar șoltuzii (primarii rurali) și cei mai bătrâni din sat au primit un bun alodial (scutirea de dări).

Regele Friedrich al II-lea a avansat planificat cu extinderea teritorială în întregul regat al Prusiei. Sub domnia sa, coloniștii au venit de cele mai multe ori din teritoriile de la graniță, dar și din zone mai îndepărtate, ca Württemberg, de unde grupuri mai mari s-au stabilit în Prusia Occidentală. Noii săteni nu erau de regulă săraci, ci dimpotrivă, dispuneau de capitaluri considerabile. Cei 30 000 de coloniști care au ajuns în Prusia în timpul lui Friedrich al II-lea au adus cu ei sume de bani considerabile și un bogat inventar de cai, vite și oi. Noii săteni au fost plasați de cele mai multe ori pe pământul regal, deși în unele regiuni a participat la colonizare și nobilimea. În Oder- și Warthebrüchen, în Hinterpommern și în alte regiuni, sub Friedrich al II-lea au devenit locuibile 40 000 de hectare, astfel încât regele putea afirma pe drept cuvânt că a cucerit o provincie pentru statul prusac pe timp de pace.

Nu numai în Prusia, ci și în alte țări din Europa centrală și estică se practicau pe atunci mari acțiuni de colonizare. După sfârșitul dominației turcești (1686), zone largi ale Ungariei erau depopulate. Mai întâi au început să se așeze aici, fără o anumită ordine, țărani germani, în câteva zone periferice, apoi marii stăpâni funciari au luat în mâinile lor extinderea teritorială. Așa s-au format insule de populație germană în Balkonywald, în Ofener Bergland și în Baranya. Abia după pacea de la Passarowitz (1718), care le ceda Habsburgilor Banatul ca domeniu al Coroanei, a început o colonizare extinsă, ce a atins în cele din urmă apogeul sub împărăteasa Maria Theresia. Pe lângă germani au fost atrase pentru colonizare și alte grupări etnice ; se voia populareа, și nu germanizarea teritoriului, iar de-a lungul granței considerentele militare jucau și ele un rol. Noii săteni, care proveneau din Schwaben și Pfalz, dar și din Lorena, erau persoane

libere şi au primit gospodării cu drept ereditar. La fel s-a practicat extinderea teritorială şi în Galiţia şi Bucovina. Aproape concomitent cu împărăteasa Maria Theresia, ţarina rusă Ecaterina a II-a lansa şi ea, la sfârşitul Războiului de şapte ani (1763), un apel pentru colonizarea unor teritorii ruseşti. Ea le-a promis tuturor imigranţilor scutire de impozit timp de treizeci de ani de la stabilirea în noile gospodării, exercitarea liberă a cultului religios şi autoadministrare deplină. Acest apel a avut un ecou deosebit în unele teritorii germane, astfel încât după numai câţiva ani apăruseră deja mari zone de noi sate, cu centrul de greutate pe cursul inferior al Volgăi, la Saratov. În acestea şi-a avut originea republica de mai târziu a germanilor de pe Volga, care a dăinuit până la schimbările catastrofale ale celui de-al doilea război mondial.

Din schiţa extinderii teritoriale de la începutul epocii moderne rezultă că ea trebuia să se orienteze, în toate zonele colonizate ale Europei, în funcţie de situaţia terenurilor disponibile în fiecare caz în parte (*cf.* Fig. 16). Agricultura şi situaţia ţărănească legată de aceasta au fost puternic influenţate în Europa preindustrială de particularităţile geografice şi diferitele zone de cultură, ca să nu mai vorbim de multiplele influenţe regionale, de factorii politici, sociali şi culturali, cât şi de situaţia economică generală. Ce zone agrare supraregionale se pot constata în Europa la începutul epocii moderne, cum s-a dezvoltat agricultura fiecărei ţări şi regiuni în parte? În acest punct trebuie să trimitem la explicaţiile precedente cu privire la zonele agrare europene, în care deosebeam patru spaţii mari: zona centrală europeană în Europa occidentală şi centrală, spaţiul scandinav în nord, regiunile est-europene şi, în sfârşit, zona mediteraneană în sud.

Să ne începem panorama asupra evoluţiei agrare de la începutul epocii moderne cu zona centrală din vestul şi centrul Europei. Ea se întinde de la insulele britanice în vest, prin Franţa şi Germania, unde se învecinează la est cu marea zonă est-europeană; în sud ea se opreşte deasupra zonei mediteraneene, cu condiţiile ei deosebite, agrare şi climaterice. Din această zonă agrară din centrul Europei fac parte câmpii întinse, ca bazinul din nordul Franţei şi depresiunea din nordul Germaniei, dar şi regiuni întinse de munţi mijlocii, până la Alpi şi la spaţiile sud-est-europene. În ce priveşte agricultura, fiecare ţară şi segment spaţial din această zonă prezintă deosebiri considerabile, care s-au manifestat şi în timpul secolelor despre care vorbim aici în evoluţii diferite ale agriculturii.

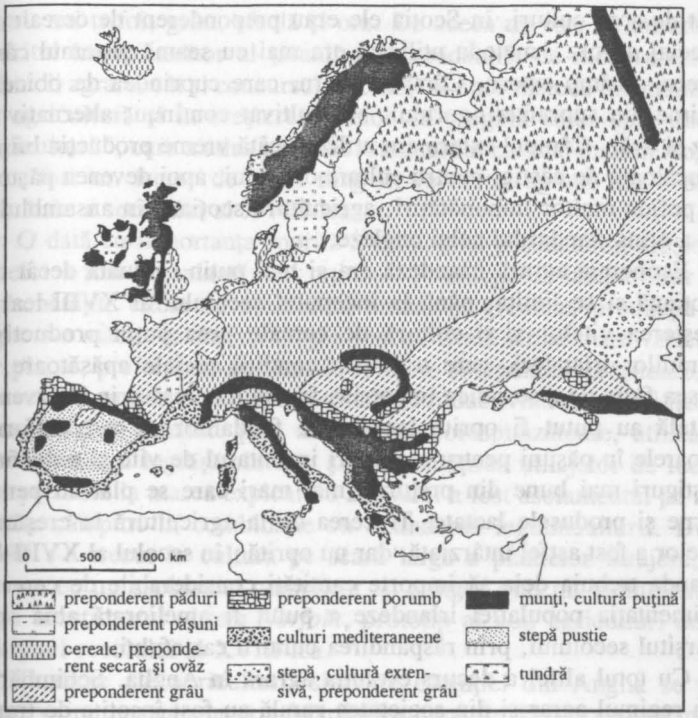

Fig. 16. Zonele de cultură din Europa

Agricultura din Insulele Britanice, unde domină o climă umedă, dar relativ blândă graţie curentului Golfului, a fost influenţată de schimbarea formelor juridice, a claselor sociale şi de modificările agrotehnice, precum cele apărute începând de la sfârşitul Evului Mediu. Scoţia şi nordul Angliei au fost în general mai izolate şi retrograde; economia agrară de acolo s-a concentrat, pe lângă agricultură, pe creşterea vitelor şi utilizarea marilor păduri existente. Creşterea vitelor s-a practicat mai intensiv atunci când cererea de carne şi produse din carne de vită a crescut în zonele urbane ale Angliei, care deveneau tot mai mari. Mânatul tradiţional al vitelor din Scoţia în păşunile din sudul Angliei s-a intensificat şi a atins în secolul al XVIII-lea o amploare considerabilă: 40 000 de capete de vite erau mânate pe atunci anual spre sud şi îngrăşate pe păşunile din Anglia, ca în cele din urmă să sfârşească în pieţele de carne orăşeneşti.

Cât de spre culturi, în Scoţia ele erau preponderent de cereale, în special de orz; metoda utilizată era mai cu seamă sistemul câmp intern – câmp extern. Câmpul intern, care cuprindea de obicei o treime din suprafaţa ogorului, era cultivat continuu, alternativ cu orz şi ovăz. Câmpul extern era utilizat, câtă vreme producţia lui era aducătoare de câştig, pentru cultura ovăzului, apoi devenea păşune. În pofida multor îmbunătăţiri, agricultura scoţiană în ansamblul ei nu a atins standardul celei engleze.

Economia agrară irlandeză era şi mai puţin evoluată decât cea scoţiană şi se limita, până la începutul secolului al XVIII-lea, la creşterea vitelor şi o cultură de cereale prea puţin productivă. Ţăranilor irlandezi, care trăiau în condiţii sociale apăsătoare, le lipsea forţa de a se ridica împotriva feudalilor. Însă prin intervenţia statală au putut fi oprite încercările feudalilor de a transforma ogoarele în păşuni pentru a-şi mări inventarul de vite şi a dobândi câştiguri mai bune din preţurile mai mari care se plăteau pentru carne şi produsele lactate. Trecerea de la agricultură la creşterea vitelor a fost astfel întârziată, dar nu oprită: în secolul al XVIII-lea Irlanda trebuia deja să importe cantităţi considerabile de cereale. Alimentaţia populaţiei irlandeze a putut fi ameliorată abia spre sfârşitul secolului, prin răspândirea culturii cartofului.

Cu totul altfel a decurs evoluţia agrară în Anglia. Schimbările din regimul agrar şi din societatea rurală au fost însoţite de transformări în ce priveşte metodele de cultură şi formele de administrare. Interesul pentru problemele agrare s-a vădit încă din secolul al XVI-lea într-un număr uimitor de lucrări ce se ocupau de aspecte particulare ale agriculturii. Încă de timpuriu, s-au introdus în administrarea gospodăriilor agricole metode întreprinzătoare; a existat o străduinţă neobosită pentru a adapta producţia agrară la situaţia pieţei şi s-au utilizat sume considerabile pentru îmbunătăţirea instalaţiilor şi a utilajelor. Cultivarea regulată a plantelor furajere şi crearea unor pajişti irigate se întâlneau nu rareori încă din secolul al XVI-lea; în a doua jumătate a secolului al XVII-lea ele erau deja general recunoscute drept un procedeu progresist de ameliorare a agriculturii. Până atunci scăderea preţurilor cerealelor mărise şi mai mult tendinţa de creştere a vitelor, care era stimulată de cererea crescândă de produse din lână. Străduinţele energice pentru asolamentul care se potrivea cel mai bine cu o cultură reuşită în sistem altern au culminat în *sistemul Norfolk*, în care se cultivau prin rotaţie şi asolament de

patru ani trifoi, grâu, sfeclă şi orz. De aceea nu este de mirare că spiritul întreprinzător al ţăranilor şi strădaniile de modernizare a tehnicii agrare, cât şi concursul favorabil al unor metode îmbunătăţite în agricultură şi în creşterea vitelor au pregătit calea spre „noua agricultură", care a atins pe atunci standardul cel mai înalt în Anglia şi a fost un factor de prim rang în revoluţia agrară din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

O dată cu importanţa sporită a economiei păşunatului, creşterea vitelor a fost organizată mai raţional. Producţia de lână a oilor s-a îmbunătăţit, vitele au crescut în număr şi greutate, producţia de lapte s-a mărit. În acelaşi timp a fost cultivată o mai mare varietate de plante, preferându-se plantele furajere şi legumele prăşitoare, ce serveau la conservarea calităţii solului. Productivitatea solului fusese crescută încă dinainte prin asolamente corespunzătoare, utilizarea mai intensă a îngrăşămintelor şi îmbunătăţirea utilajelor de lucru. Un preludiu la marea exploatare a solului a fost asolamentul pe mai multe câmpuri în combinaţie cu extinderea legumiculturii. După 1650 s-a trecut la cultura pe scară largă a plantelor furajere, în vreme ce un asolament complicat îşi atingea punctul culminant în deja menţionatul *sistem Norfolk*, prototip al noii agriculturi de la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Tendinţe ale agriculturii similare evoluţiei din Anglia se pot observa pe coasta opusă a Mării Nordului, în Flandra şi Olanda. Zona Ţărilor de Jos făcea parte din secolul al XVI-lea dintre cele mai fertile zone agrare ale Europei occidentale şi dispunea de o populaţie ţărănească înstărită. Economia rurală a fost şi aici în mare măsură atinsă, la fel ca în alte părţi, de crize şi conjuncturi nefavorabile, dar a dezvoltat forme şi caractere specifice. În Ţările de Jos agricultura a înflorit în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea o perioadă uimitor de lungă şi a dispus de un înalt potenţial de dezvoltare. În viaţa economică internaţională a secolului al XVII-lea a existat evident o relaţie strânsă între avântul remarcabil al agriculturii olandeze şi superioritatea Ţărilor de Jos.

Importanţa acordată de ţăranii flamanzi şi olandezi creşterii vitelor demonstrează capacitatea de a reacţiona rapid la schimbările economice de ansamblu. Ţăranii din Ţările de Jos erau întreprinzători care se pricepeau să utilizeze optim şi concomitent atât condiţiile naturale, cât şi noile şanse de desfacere a mărfurilor. În zonele de marşă, plantele furajere au devenit cele mai importante şi au reprezentat

condiţia necesară pentru introducerea unei zootehnii rentabile, ce a impulsionat la rândul ei dezvoltarea unei proeminente ramuri economice de producere şi prelucrare a laptelui. Pe lângă o cultură de cereale restrânsă ca suprafaţă, dar raţională, s-a răspândit în provinciile continentale flamande şi cultura plantelor furajere ; o dată cu progresul zootehniei, au rezultat cantităţi mai mari de îngrăşământ, care au făcut posibilă o îngrăşare a solului mai bună decât în alte ţări. Plante textile ca inul şi cânepa au fost şi ele cultivate tot mai mult în aceste regiuni, apoi plantele-pigmenţi ca roiba şi drobuşorul, care erau importante pentru industria textilă. S-au modernizat totodată ciclurile de cultură, care cuprindeau, în scopul unei conservări scrupulos calculate a fertilităţii solului, şi plante furajere şi legume prăşitoare.

Ţările de Jos au atins indubitabil în această perioadă un stadiu înalt de dezvoltare în agricultură. Dar şi în spaţiile învecinate, în nordul Franţei şi în Germania vestică, s-au făcut progrese considerabile, care se datorau parţial exemplului stimulator al Ţărilor de Jos. Influenţa olandeză asupra nordului Franţei se vădea în faptul că şi aici, alături de cultura cerealelor, s-a acordat o importanţă crescândă creşterii vitelor şi culturii plantelor furajere. Dar nu într-atât încât să se considere necesară o specializare în creşterea vitelor, deşi o cerere masivă de carne şi produse lactate venea de fapt dinspre marile oraşe ca Paris şi Rouen. Îndeletnicirea principală a ţăranilor din nordul Franţei era considerată mai departe cultivarea cerealelor şi, acolo unde clima şi calitatea solului erau favorabile agriculturii, creşterea vitelor ca sursă de venit se afla întotdeauna pe locul al doilea.

Însă în regiunile mai puţin potrivite pentru cultura cerealelor creşterea vitelor era principala sursă economică a populaţiei rurale ; vitele şi produsele lactate deveneau aici bunuri comerciale pentru procurarea cantităţilor de cereale necesare pentru acoperirea nevoilor locale. Astfel, în zona deluroasă şi în regiunile montane cu o zootehnie puternică, se puteau întâlni relaţii de piaţă mai intense decât în depresiuni, unde ţăranii se concentrau asupra culturii cerealelor. Aceasta explică de ce în regiuni fertile ca Picardia şi Beauvais pământul era lucrat preponderent, pentru a cultiva în ritmul asolamentului trienal secară şi grâu şi, în plus, în solurile mai bune, legume prăşitoare. Treptat era îmbunătăţit şi nivelul tehnic şi economic de administrare a gospodăriilor agricole. În numeroase regiuni

s-a trecut progresiv de la tradiționalele asolamente pe trei tarlale la sisteme mai variate și mai potrivite, care pe lângă cereale cuprindeau și alte plante, în special legume prășitoare, până când în secolul al XVIII-lea, în sfârșit, când în Normandia și Bretania au fost cultivate în mai multe locuri lucerna și plante din aceeași familie, plantele furajere au devenit o componentă stabilă a asolamentelor. Inventarul crescut de vite genera cantități mai mari de îngrășământ, favorizând prin aceasta o regenerare mai ușoară a solului și restrângerea treptată a pârloagelor.

Tendințe de evoluție a agriculturii similare cu cele din nordul Franței se pot observa în Germania vestică. Deși asolamentul de trei ani mai era încă în multe regiuni sistemul predominant de exploatare a solului, și-au făcut apariția, treptat, unele schimbări progresiste. Pârloaga din asolamentul de trei ani a fost tot mai des cultivată, încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea, cu legume pentru necesitățile culinare și cu plante furajere pentru vite; această însămânțare a pârloagei s-a răspândit în special în zonele cu o agricultură intensivă, precum Renania. În regiunile de coastă ale Mării Baltice, în Saxonia și alte câteva ținuturi, câmpurile fuseseră frecvent divizate și subdivizate; aici predomina sistemul asolamentului pe mai multe tarlale. În unele părți ale Germaniei de Nord se păstrase asolamentul simplu, în care erau cultivate cereale, an de an pe același ogor, de cele mai multe ori numai secară, dar și secară în alternanță cu ovăz și hrișcă. Aceste culturi erau posibile doar printr-o îngrășare intensivă a solului cu îngrășământul natural produs de vite și cu iarbă. În Schleswig-Holstein exista o formă de asolament combinat printr-o alternare intensivă a culturilor de cereale cu cea de iarbă și o alternare a suprafețelor de cultură cerealieră cu cele de pășune.

Noile forme de exploatare a solului, care cuprindeau deja într-un volum considerabil și cultura unor plante comerciale, legume prășitoare și plante furajere, și de aceea permiteau o zootehnie crescută, au existat în secolul al XVIII-lea în primul rând în zona Rhein-Main, pe cursul inferior al Rinului și în unele câmpii fertile din centrul Germaniei. În munții mijlocii și înspre Germania estică intensitatea exploatării solului a scăzut evident. Aceasta s-a datorat pe de o parte proastei situații a solului, iar pe de alta circulației puțin favorabile. Creșterea vitelor era relativ scăzută acolo unde existau doar puține pajiști și pășuni disponibile. În unele zone de izlaz, ca în spațiul frislandez, de-a lungul coastei Mării Nordului, se practica însă o

intensă creştere a vitelor ; acelaşi lucru era valabil şi pentru regiunea muntoasă din Alpi, unde continua specializarea în zootehnie, observabilă încă de la sfârşitul Evului Mediu.

Dacă ne întoarcem de la zona agrară centrală, din Europa mediană, spre spaţiul scandinav, dăm în nordul Europei peste o zonă agrară ce se caracterizează printr-o natură şi o climă diferite. În acest spaţiu se pot recunoaşte diferenţe clare între silvicultura şi zootehnia preponderente în zonele montane şi economia agrară orientată spre cultura ogoarelor în văi şi câmpii. Deosebirile climaterice considerabile au avut în plus drept consecinţă şi apariţia unor zone de cultură diferite, specializate în cultura anumitor plante. În Norvegia şi Suedia, planta cerealieră de departe cea mai răspândită era orzul, care creştea bine chiar şi în nord, pe coastele Golfului Botnic ; în câmpiile sudice orzul apărea de multe ori împreună cu o robustă recoltă de secară. Creşterea vitelor era reprezentată cel mai puternic în regiunile nordice şi în special la marginea codrilor uriaşi, care acopereau o mare parte din Peninsula Scandinavă. Această vegetaţie deasă avea drept consecinţă formarea multor insule de populaţie în zonele de pădure şi în special pe cursul râurilor ; în perimetrul acestor aşezări săteşti şi al acestor gospodării se întindea pământul cultivat, în câmpuri regulat parcelate.

Acest peisaj agrar scandinav şi-a păstrat specificul în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, iradiind până în Danemarca. Aici se practica, începând din secolul al XVI-lea, o zootehnie intensivă, cristalizată într-o cifră mare a exportului de vite şi produse zootehnice. Ţăranii se dedicau în special îngrăşatului animalelor – mai ales atunci când preţul cerealelor scădea, iar creşterea animalelor devenea mai rentabilă. Preţul ridicat al untului i-a făcut pe ţăranii danezi să treacă în secolul al XVII-lea de la producerea cărnii la creşterea vitelor producătoare de lapte şi, o dată cu aceasta, să importe un număr considerabil de vaci cu lapte din Olanda. Metodele de cultură au rămas în Scandinavia, cu câteva excepţii izolate, tributare schemei tradiţionale : alternanţa neregulată sau chiar regulată a culturilor se practica aproape peste tot în forma obişnuită.

În spaţioasa zonă agrară est-europeană, care se întindea din Germania de la est de Elba până departe în Rusia, peisajul agrar se asemăna în unele privinţe cu cel din nordul Europei. Suprafaţa enormă a regiunilor de pădure a silit locuitorii Europei de Est la defrişări parţiale în scopul obţinerii unor terenuri libere pentru

agricultură, acolo unde solul garanta recolte bune. Multe câmpii din Europa estică erau deosebit de potrivite pentru cultura cerealelor pe suprafețe întinse, în special a secarei. Creșterea vitelor se practica doar modest, cu excepția unor zone izolate cu zootehnie intensivă. În unele regiuni est-europene pășunile cu iarbă plantată și cele naturale au fost reduse începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cum se poate observa mai ales în câmpiile poloneze și în regiunea dintre Weichsel și Bug. Noile suprafețe agricole create astfel au fost destinate tot mai mult culturii cerealelor, căci cererea internațională de cereale creștea, iar prețurile lor au urcat puternic pentru o vreme. În Polonia prețurile produselor agrare au urcat vizibil mai repede decât în regiunile învecinate din Europa estică, ceea ce a atras după sine consecințele sociale menționate deja: extinderea domeniilor nobiliare și întoarcerea la iobăgie. Faza de creștere a agriculturii poloneze a fost întreruptă o perioadă mai lungă de pierderile grave pe care războiul cu Suedia (1655-1660) le-a provocat economiei poloneze.

În alte țări est-europene ca Boemia, Moravia, Ungaria și Bulgaria, influența creșterii prețurilor și a cererii extinse de cereale din țările vestice s-a făcut mai puțin simțită, astfel încât și extinderea moșiilor boierești s-a păstrat în anumite limite. În câmpiile din Balcani și bazinul Dunării, în special în Bulgaria și Valahia, s-a început cultivarea porumbului, căruia îi pria în mod excepțional acea zonă geografică. În ținuturile rusești suprafețele de cultură pentru cereale s-au extins considerabil în secolul al XVI-lea și noi ogare întinse au fost cultivate pentru prima oară. Deși în structura agrară est-europeană au existat modificări, rezultate din marile schimbări ale formelor de producție și din ascuțirea iobăgiei, acestea n-au avut nici o legătură cu schimbările din modul de cultură și din tehnica agrară. Mai mult, cultura alternativă pe trei tarlale și formele simple de asolament au rămas peste tot procedeele predominante de exploatare a solului.

Țările din sudul Europei, de pe coasta nordică a Mării Mediterane, prezintă mari deosebiri în vegetație și agricultură, cauzate atât de condițiile solului, cât și de diferențele considerabile de climă și așezare. În zona agrară mediteraneană, foarte variată, se întâlnesc o mulțime de produse agrare și există mari deosebiri între regiunile vecine. Economia agrară din regiunile montane mediteraneene nu prezenta la începutul epocii moderne nici o tendință evidentă de modificare a unei forme de economie bazate în esență pe exploatarea

pădurii şi exploatarea extensivă a păşunilor. În ţinuturile de la mai mare altitudine din Alpi, Apenini şi Pirinei, populaţia ţărănească se îndeletnicea în primul rând cu creşterea vitelor şi a oilor. Dar posibilitatea de a-şi procura în acest fel o modalitate de întreţinere era redusă, astfel încât mulţi tineri din regiunile montane se vedeau siliţi să-şi părăsească satele de baştină şi să caute mijloace de subzistenţă la câmpie.

Extraordinara mobilitate a populaţiei de la munte se manifesta şi prin deplasările sezonale ale păstorilor turmelor de vite şi oi din munţi înspre văi. Schimbarea regulată a păşunilor (transhumanţa) definea în Spania, sudul Franţei şi Italia caracterul unor regiuni, aşa încât marca ritmul anual al vieţii economice. Dar de această transhumanţă se legau multe conflicte între ţăranii sedentari şi păstorii coborâţi din munţi, în permanentă căutare de păşuni mai întinse. În podişurile din Noua şi Vechea Castilie, unde concomitent se practicau cultura extensivă a cerealelor şi exploatarea păşunilor cu turme de oi, s-a ajuns la mijlocul secolului al XVI-lea la neînţelegeri între ţăranii cultivatori de grâne, care îşi extindeau ogoarele pe măsură ce preţurile cerealelor creşteau, şi păstorii oilor, care insistau asupra drepturilor lor tradiţionale de păşunat.

Regiunile deluroase şi zonele mediteraneene premontane se bucurau în general de o climă favorabilă. În secolele al XVI-lea şi al XVII-lea aceste regiuni privilegiate, cu formele lor variate de administrare, ofereau imaginea unui peisaj agrar înfloritor. De la colinele intensiv cultivate ale Toscanei, trecând prin zona premontană din sudul Franţei şi până la regiunile de coastă, riguros organizate, ale Cataloniei, această zonă agrară din nordul Mediteranei era administrată excelent. Pe fundalul unei diverse vegetaţii mediteraneene prosperau, din Peninsula Iberică, prin Italia, până în Peloponez, pe coastele însorite ale dealurilor, viţa de vie, măslinul şi poame de tot soiul. Unde temperaturile atingeau un nivel suficient, cultura citricelor era larg răspândită, iar temporar s-a experimentat şi cultura bumbacului. Suprafeţe fertile au fost transformate în ogor, care servea în special culturii cerealelor: recolta principală era cea de grâu, dar erau reprezentate şi alte soiuri de cereale, precum secara, orzul şi meiul.

De la mijlocul secolului al XVII-lea situaţia agrară s-a înrăutăţit în mod frapant în unele ţări mediteraneene. Evoluţia nefavorabilă a conjuncturii agrare a provocat o stagnare, ba chiar un regres al agriculturii în unele regiuni. S-a recurs la metode de cultură învechite,

ceea ce a dus la o restrângere treptată a terenului arabil și o extindere a suprafețelor de pășune necultivate, exploatate extensiv. Deosebit de șocantă a fost această decădere în centrul Italiei sudice, unde în secolul al XVI-lea agricultura mai făcea încă progrese considerabile. Aici au apărut în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, în unele regiuni, zone de mlaștină nesănătoase și terenuri de aluviuni infestate de malarie, al căror pământ arabil sărăcăcios a fost distrus de eroziunea solului. O parte din pământurile locuite odinioară prin colonizare au ajuns astfel din nou, în secolul al XVIII-lea, într-o stare deplorabilă.

Panorama diverselor zone agrare din Europa la începutul epocii moderne a ilustrat faptul că economia agrară europeană prezenta în timpul acestei perioade o varietate uimitoare în agricultură și creșterea vitelor. Această mare diversitate a zonelor de cultură și a formelor de exploatare din Europa de atunci și-a pus amprenta și asupra țărănimii europene și a făcut să apară, în pofida unor caracteristici principale comune, o bogată paletă a formelor de viață țărănești. Schimbările din agricultura acestei perioade au fost, ce-i drept, modeste în comparație cu alte domenii ale economiei, dar au avut o influență decisivă asupra condițiilor de existență ale țăranilor. Din cauza puternicului conservatorism al universului țărănesc, modificările de acest fel s-au petrecut însă foarte lent și au variat în ce privește tempoul, proporțiile și efectele de la o regiune la alta. Ca urmare, se impune o mare precauție în orice tentativă de a oferi o perspectivă de ansamblu asupra fiecărei epoci din agricultura europeană. Deosebirile regionale din agricultură s-au perpetuat la începutul epocii moderne, deși legăturile de circulație și comunicare îmbunătățite, piețele mai mari și relațiile comerciale mai strânse făceau posibilă o intensificare a contactelor dintre regiuni, grupuri etnice și comune.

Diferențele dintre regiuni au rezultat nu doar din condițiile naturale, ci și din stadiile divergente ale evoluției economice și politice. Din secolul al XVI-lea până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, diverse tendințe au contribuit la modul în care fiecare țară și regiune economică și-a schimbat poziția față de celelalte. Unele regiuni care până atunci dețineseră o poziție de frunte au pierdut în mod neașteptat din importanță. Astfel, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, o gravă depresiune economică a lovit, după cum am arătat, unele regiuni înfloritoare din Peninsula Apenină și le-a făcut să sărăcească. Starea de înapoiere a sudului Italiei

trebuie raportată aşadar la această perioadă, şi nu – cum s-a susţinut uneori – la influenţa plină de consecinţe nefaste a Mafiei din Italia sudică de azi. În alte ţări, mai ales în Anglia şi Ţările de Jos, evoluţia economică a decurs deosebit de favorabil, în pofida câtorva momente de stagnare, astfel încât acestea s-au ridicat relativ repede la nivelul unor state cu o agricultură modernă. Aceste tendinţe diferite ale evoluţiei fiecărei regiuni agrare în parte au fost influenţate, în fine, şi de evenimentele politice, precum reformele religioase din Franţa şi Războiul de treizeci de ani din Germania.

9

Conjunctura agrară, problemele alimentaţiei şi structura socială rurală

Fenomenele de sărăcie în masă şi mizerie socială a unor largi straturi ale populaţiei, care au apărut clar la începutul secolului al XIX-lea în unele ţări europene, au fost puse frecvent pe seama sistemului de exploatare capitalist. Neajunsurile din oraşele muncitoreşti engleze, revoltele ţesătorilor din Silezia şi sărăcia multor meşteşugari au fost raportate de unii contemporani la efectele muncii mecanizate, care câştiga teren. Chiar Friedrich Engels, care a publicat în 1845 o carte celebră despre situaţia clasei muncitoare din Anglia, vedea neajunsurile muncitorimii engleze ca o consecinţă a capitalismului industrial în expansiune. El punea faţă în faţă cu mizeria din fabrici, pe care o descria impresionant, viaţa familiilor ţărăneşti de la sat, din epoca preindustrială. Ţăranii aveau „o existenţă foarte comodă şi duceau o viaţă cumsecade şi liniştită, în cinste şi evlavie, iar poziţia lor materială era de departe mai bună decât a urmaşilor lor; ei n-aveau nevoie să se spetească muncind, nu făceau mai mult decât aveau chef, şi totuşi câştigau cât le trebuia, aveau răgaz pentru o muncă sănătoasă în grădina sau pe câmpul lor, o muncă ce li se părea chiar lor o recreere, şi puteau să ia parte în plus la distracţiile şi jocurile vecinilor lor". [54]

Oare concordă această imagine idilică a vieţii muncitoreşti rurale din epoca preindustrială cu situaţia reală? Mizeria unor straturi largi de populaţie rurală şi orăşenească în prima jumătate a secolului al XIX-lea a fost oare o consecinţă a industrializării incipiente? Încă de pe atunci unii oameni de ştiinţă şi publicişti au contrazis vehement teza lui Engels, conform căreia industrializarea incipientă purta vina pentru precaritatea existenţei multor muncitori. B. Hildebrandt, un specialist important în economia naţională germană, a desluşit pe

baza exemplului provinciei Oberhessen, încă preponderent agrară la vremea respectivă, condiţiile sociale ale unei societăţi neindustriale.[55] În Oberhessen nu existau pe atunci nici fabrici, nici muncitori industriali, nici maşini moderne de filare, nici motoare cu aburi, ci în primul rând comunităţi rurale, în care agricultura şi meşteşugurile se practicau în forma tradiţională. În pofida acestor condiţii „normale", sărăcia populaţiei simple atingea în anii de criză proporţii aproape insuportabile. În cumplita iarnă a foametei din 1846-1847, în Marburg, doi copii ai unei femei fără adăpost au fost născuţi în plină stradă, pe un frig de -10^0. În regiunea Hünfelder, autorităţile i-au împărţit pe săraci în grupe de cerşetori, care aveau voie să ceară de pomană în anumite părţi ale oraşului şi în satele limitrofe, într-o anumită succesiune. Numărul persoanelor complet sărăcite atingea în multe comune nu mai puţin de o treime din populaţie – situaţie care poate fi comparată cu condiţiile de astăzi din unele ţări în curs de dezvoltare ca India sau Etiopia.

Situaţia existentă în Oberhessen la 1846 este confirmată de numeroase surse scrise şi cercetări de istorie socială din alte regiuni. Dintre acestea fac parte însemnări individuale şi monografii, simple relatări şi descrieri ample, acte ale autorităţilor şi liste voluminoase de preţuri şi salarii – aşadar, un variat material de referinţă, care atestă condiţiile dificile de trai ale păturilor inferioare în lumea preindustrială. Situaţia de atunci din oraşe şi de la ţară nu era nicidecum roză; din tabloul schiţat de Engels lipsesc în orice caz gravele crize economice, care au zguduit şi vechea societate agrară europeană. Se simte mai ales lipsa unor referinţe la recoltele proaste şi la catastrofele foametei, care acutizau la intervale regulate sărăcia oamenilor. Istoria socială şi economică mai recentă a arătat, în numeroase lucrări, că sărăcia maselor, subnutriţia şi foametea erau elemente esenţiale ale vechii societăţi agrare şi că probleme dificile de aprovizionare şi crize agrare de lungă durată au apărut încă din Evul Mediu. Legăturile strânse dintre economia agrară, dezvoltarea demografică şi fenomenele de criză au fost cercetate în special de W. Abel, care a ajuns la rezultate importante în această privinţă.

Oscilaţiile în volumul recoltelor sunt cunoscute de multă vreme. Pare a fi o veche experienţă a umanităţii aceea că după recolte bune urmează unele mai rele, iar recordurilor le iau locul recoltele proaste. Dar nu s-a reuşit până acum, cu toate străduinţile pline de zel, să se depisteze o anumită periodicitate a alternării recoltelor. Încă de când

Biblia povestea despre cele șapte vaci grase și cele șapte slabe care s-au succedat în Egiptul antic, omul a încercat în repetate rânduri să recunoască un ritm stabil în oscilațiile recoltelor. Oamenii de știință din secolul al XVIII-lea credeau că se poate stabili că recoltele proaste apar o dată la 10 sau 7 ani. Statisticienii din secolul al XIX-lea au încercat să găsească o relație între ciclurile recoltei și frecvența, periodic oscilantă, a petelor solare, în vreme ce alți cercetători construiau conexiuni și relații între volumul recoltelor și oscilațiile pluviometrice, ale temperaturii, ale presiunii atmosferice, ale intensității vântului și ale altor influențe. Bilanțul acestor străduanii poate fi doar acela că ritmul recoltelor se compune din diverși factori individuali, împletiți unii cu alții. Din perspectiva multiplelor cauze și condiții care au acționat asupra rezultatelor recoltelor din Europa în funcție de zonele climaterice, formele de exploatare a solului și altitudine, acest lucru nici nu este de mirare.

Efectul oscilațiilor recoltelor asupra prețurilor cerealelor e cât se poate de evident: recoltele proaste duceau la prețuri crescute, recoltele bune la prețuri în scădere. Dar aceste efecte depindeau și de măsura în care, pe de o parte, gospodăriile dispuneau de venituri, iar pe de altă parte, de mărimea gospodăriilor agricole. Micile gospodării țărănești puteau fi constrânse de o recoltă proastă să mistuie chiar părți din rezerva statală de grâne, destinată semănăturilor următoare. În perioadele de criză, prețurile cerealelor creșteau mult mai puternic decât prețurile altor produse agrare a căror necesitate era mai puțin imperioasă sau chiar ale produselor meșteșugărești. Raza de acțiune a orășenilor, care depindeau de cumpărarea alimentelor de bază, era limitată: desfacerea pe piață a produselor meșteșugărești stagna și criza economică se extindea ori de câte ori prețul cerealelor creștea prea mult. Consecințele recoltelor proaste și ale scumpirilor erau deosebit de grave atunci când prețul cerealelor atingea un nivel înalt, iar salariile erau relativ mici, așa cum s-a întâmplat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Foametea din 1771-1772, care s-a caracterizat printr-o creștere deosebit de puternică a prețurilor, poate servi aici drept exemplu.

În anii 1771-'72 s-a ajuns în multe părți ale Europei centrale la o gravă catastrofă a foametei, care a fost însoțită pretutindeni de creșteri uriașe ale prețului cerealelor și a dus la sărăcirea teribilă a unor largi straturi ale populației. De pildă, în unele localități izolate din Munții Metaliferi prețul secarei a urcat de zece ori, iar prețul

pâinii de şase ori, astfel încât a apărut o gravă criză a aprovizionării, s-au răspândit o serie de boli şi au fost jelite multe victime ale foametei. Din Eichsfeld, din Turingia, unde solul pietros nu permitea decât recolte slabe, un medic relata atunci despre consecinţele pustiitoare ale foametei: „Nu mă voi putea gândi niciodată altfel decât cu groază la mizeria satelor noastre, la starea nevoiaşă, jalnică, cumplită a locuitorilor noştri. Pacienţii zăceau fără speranţă: fânul, otava, poamele de grădină, legumele, fructele erau distruse; cu jale îşi privea ţăranul sudoarea amară risipită în zadar o dată cu recolta; torente de nefericiri şi cea mai cumplită dintre toate, foametea, se năpusteau asupra nefericitului... Nu e de mirare, deci, că aceşti mizerabili trebuiau să decadă, pentru a-şi păstra sărmana existenţă, la utilizarea unei hrane animalice şi împotriva naturii, şi mă refer la folosirea ierbii, a scaieţilor, a unor cărbuni nocivi, a terciului de tărâţe, a plevei de orz prăjite, a măzărichei şi a altor fructe sălbatice. Ba sărăcia îi constrângea în cele din urmă să recurgă chiar la hrana destinată vulpilor".[56]

Specialiştii francezi definesc crizele din ciclul recoltei, de tipul acestei crize a foametei din 1771-'72, cu termenul de *type ancien*. Aceste crize ale scumpirilor, analizate în detaliu de E. Labrousse, aveau cu siguranţă efecte mai mari asupra existenţei maselor largi ale populaţiei din epoca preindustrială decât spectaculoasele crize financiare şi comerciale din epoca modernă, care au fost cercetate detaliat de mulţi istorici ai economiei. Crizele recoltei şi scumpirii marcau profund condiţiile de trai ale multor oameni din sate şi oraşe. Deosebit de afectate erau regiunile în care micile gospodării ţărăneşti coexistau cu meşteşugurile, ca regiunea Munţilor Metaliferi sau Eichsfeld, unde gospodăriile ţărăneşti pe de o parte scăzuseră prin fragmentarea în subdiviziuni pentru moştenitori, iar pe de altă parte erau aşezate pe un sol mai prost. Regiuni de acest fel existau în Europa centrală şi occidentală în multe ţări; oamenii de acolo depindeau de câştigurile suplimentare obţinute pe lângă micile venituri din agricultură: torsul, ţesătoria, mineritul, dulgheria şi cărăuşia, comerţul cu mărunţişuri şi meşteşugurile de tot felul le procurau venituri în plus, pe lângă hrana asigurată de pe ogor, din grajd şi din grădină.

Pe lângă crizele recoltei, societatea agrară europeană veche se caracteriza prin evoluţia pe termen lung a conjuncturii agrare, cu fazele ei de creştere şi descreştere, era strâns legată de evoluţia

generală a prețurilor, salariilor și datelor economiei în ansamblul ei. După ce a fost depășită criza agrară de lungă durată de la sfârșitul Evului Mediu, care s-a soldat cu pierderi demografice grave, la începutul secolului al XVI-lea a început, direct proporțional cu creșterea populației, un nou avânt al agriculturii. În pofida extinderii suprafețelor de cultură, volumul producției agricole n-a putut ține pasul cu mărirea populației; prețurile cerealelor și chiar prețurile produselor meșteșugărești au crescut puternic, astfel încât s-a vorbit, referitor la secolul al XVI-lea, despre o revoluție a prețului (*cf.* Fig. 17). Prețurile cerealelor au crescut, în timpul secolului al XVI-lea, în Franța de 6,5 ori, în Anglia, Belgia și Polonia de 4 ori, în Țările de Jos de 3 ori, iar în Germania și Austria de ceva mai mult decât 2,5 ori. În ansamblu, creșterea prețurilor cerealelor în aceste șapte țări din 1500 până în 1600 s-a ridicat la aproximativ 3,86%; anual, ea a fost așadar de aproximativ 4%; în comparație cu creșterea prețurilor din economia rurală modernă, această creștere era încă relativ mică, așa încât expresia „revoluția prețului" sună exagerat.

Puterea de cumpărare rămânea totuși în urma nivelului prețului cerealelor. Prin urmare, marea masă a populației trebuia să-și modifice comportamentul de consum și să se orienteze spre acele alimente care aveau cele mai avantajoase prețuri în raport cu valoarea lor nutritivă. Ea trebuia deci să se hrănească mai mult cu produse cerealiere și vegetale și să-și diminueze consumul de carne. Spre deosebire de prețurile cerealelor, prețurile pentru cele mai multe produse meșteșugărești și, de asemenea, salariile au crescut doar cu 50%. Pentru gospodăria muncitorului salariat, aceste denivelări în structura prețurilor și salariilor însemnau că, la același consum de hrană, cheltuielile pentru pâine și alte bunuri alimentare creșteau semnificativ, iar în privința celorlalte necesități rămâneau disponibile prea puține mijloace, așa încât nivelul de viață al straturilor inferioare țărănești și orășenești se înrăutățea simțitor. Dimpotrivă, economia rurală țărănească a profitat de prețurile cerealiere crescute, atunci când gospodăria nu era prea mică, prea departe de piețe și prea împovărată de datorii. Câștigurile care puteau fi atinse în unele regiuni în această epocă de conjunctură agrară favorabilă sunt atestate de casele țărănești bogate și amenajarea lor interioară costisitoare. Aceasta ne face să conchidem asupra unei bunăstări crescânde a populației țărănești și în special a chiaburilor, care întreținеau relații de piață intense.

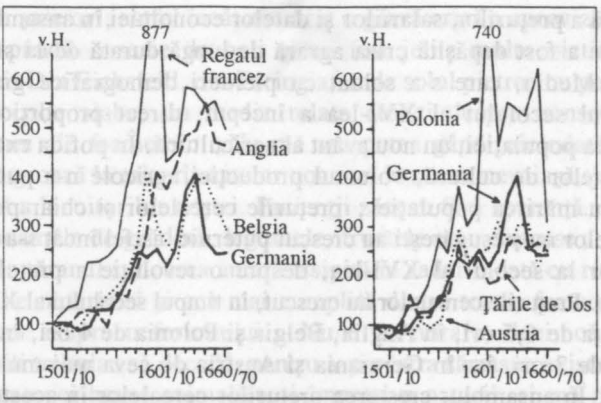

Fig. 17. Preţurile cerealelor în Europa centrală (1500-1670)

La începutul secolului al XVII-lea, avântul agriculturii a încetat subit şi, în principalele ţări ale Europei, a început o fază mai lungă de depresiune a agriculturii. În Germania elementele de criză economică au fost accentuate în special de Războiul de treizeci de ani, cu pierderile lui demografice ridicate, dar şi în Franţa şi Anglia au fost prezente elemente de criză în evoluţia demografică şi economică din spaţiul rural. Exporturile de cereale din Europa de Est şi exporturile de vite din zonele de păşune daneze în Europa occidentală au scăzut. Preţurile produselor agricole au stat o lungă perioadă sub o presiune ce a întârziat reconstrucţia din Germania, câtă vreme preţurile de cost din agricultură nu le urmau. Spre deosebire de preţurile mici ale cerealelor, salariile au crescut şi s-au menţinut multă vreme la un nivel înalt. În cercetarea istorică a economiei se vorbeşte pe drept despre o perioadă de stagnare şi depresiune, ceea ce se referă în primul rând la preţurile pentru produsele agrare şi la agricultură.

Dar, în evoluţia istorică pe termen lung, faza de depresiune din secolul al XVII-lea a reprezentat numai o perioadă intermediară. Ea a întrerupt evoluţia care începuse în secolul al XVI-lea cu avântul agriculturii şi care a continuat apoi în secolul al XVIII-lea, ce-i drept, cu deosebiri de la ţară la ţară. În Germania, unde în urma Războiului de treizeci de ani involuţia conjuncturală fusese mai puternică decât în ţările învecinate, refacerea a început cel mai devreme. Dacă privim Europa occidentală şi centrală în ansamblul ei, putem plasa această schimbare în perioada din jurul lui 1750,

când s-a înregistrat în general o puternică creștere demografică. În fiecare țară a Europei există, într-o măsură diferită, date de încredere referitoare la dezvoltarea demografică. Între 1740 și 1805, populația din Regatul Prusiei a crescut de mai bine de două ori, dacă ne raportăm la situația din 1740. Populația Franței a crescut în același interval de timp la aproximativ 150%, adică de la 20 la 30 de milioane, populația Angliei la aproximativ 165%, adică de la 6 la aproximativ 10 milioane. O consecință a acestei creșteri demografice considerabile a fost mărirea substanțială a prețurilor agricole și un avânt general al agriculturii.

Sporirea producției agricole, imperios cerută de populația în creștere, putea fi atinsă pe de o parte prin lărgirea suprafețelor de cultură și prin diferite forme de extindere teritorială, despre care am vorbit deja, iar pe de altă parte printr-o ameliorare a formelor de producție, adică prin utilizarea intensă a muncii și capitalului pe suprafețele existente. În primul rând trebuie menționată aici practica, răspândită în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, de semănare a unor porțiuni din terenul înțelenit pentru a obține astfel un asolament mai bun pe trei tarlale. Ca plantă principală se folosea pentru aceasta trifoiul ; datorită culturilor de trifoi, a putut să se dezvolte zootehnia și, cu ajutorul îngrășământului natural produs de vite, să fie intensificată cultura cerealelor. Pe lângă trifoi, s-au statornicit și alte plante, ca varza, sfecla furajeră, mazărea de câmp, lintea și măzărichea. Dar impunerea acestei forme îmbunătățite de exploatare a solului a fost deseori împiedicată de cultivarea uniformă obligatorie a ogoarelor și de drepturile tradiționale de pășunat, de drepturile de cens și de neîncrederea țăranilor în înnoiri. Pe coastele Mării Baltice au progresat asolamentul combinat, cu mai multe tarlale și culturi alternative pe fiecare tarla, și asolamentul culturilor în sistem altern.

Gospodăriile gata să experimenteze orice s-au servit de diferite plante noi. Pe lângă tutun, floarea soarelui și porumb, trebuie evidențiat aici cartoful, care se răspândise deja puternic încă de la începutul veacului al XVIII-lea și care a salvat Europa de la prăbușirea într-o catastrofă a aprovizionării. Foametea din anii 1771-'72, despre care am vorbit deja, a ajutat la marea răspândire a acestei plante importate din America. Contemporanii au calculat că bulbii de cartofi puteau produce triplul valorii nutritive a culturii de cereale de pe aceleași suprafețe de câmp. În plus, solul era lucrat mai bine prin cultivarea cartofului, fertilitatea sa era crescută, și prin aceasta

se mărea şi recolta culturii de cereale. Creşterea vitelor a fost favorizată în ansamblu de sporirea cantităţii de nutreţ, rezultată din mai buna exploatare a solului. Semănarea câmpului înţelenit şi îmbunătăţirea fâneţelor au permis creşterea mai multor vite şi hrănirea lor şi pe timpul verii în grajduri. În plus, creşterea vitelor a fost modernizată prin atenţia mărită acordată selecţionării şi procurarea planificată a unor animale bune de prăsilă pentru obţinerea anumitor rase. În invenţii şi noi tehnici agrare secolul al XVIII-lea nu mai era sărac, dar ele se răspândeau cu viteze diferite în fiecare ţară în parte. Marea masă a utilajelor noi sau îmbunătăţite a ajuns la o utilizare generală abia în secolul al XIX-lea, în special utilajele mai eficiente de arat, grăpat şi treierat.

Dar care a fost efectul măririi producţiei agricole şi al progresului agrotehnic asupra situaţiei generale a aprovizionării? În pofida creşterii producţiei agricole şi a unei agriculturi mai bune, problemele de alimentaţie dificile apărute la sfârşitul secolului al XVIII-lea, din pricina sporului demografic foarte mare, nu au putut fi decât parţial rezolvate. Pentru masa populaţiei, o aprovizionare suficientă cu alimente era asigurată numai de recoltele bune; când recoltele erau proaste, se răspândeau foametea şi mizeria. Alimentaţia populaţiei ţărăneşti se compunea în Europa, până târziu în epoca modernă, aproape exclusiv din produsele naturale locale. Despre fiecare tip de alimentaţie suntem în general destul de bine informaţi, dar ştim, dimpotrivă, puţin despre prepararea felurilor de mâncare. Pe plitele ţărăneşti fierbea în general ceea ce creştea la îndemână în sat, pe câmp sau în pădure. Cerealele pregătite în fel şi chip au constituit multă vreme componenta principală a hranei ţărăneşti. În zona sud-est-europeană grâul era larg răspândit, iar în Europa occidentală şi centrală i se adăuga secara, importantă pentru făcutul pâinii. În spaţiul nord-european, cu scurta lui perioadă de vegetaţie, principalele cereale folosite pentru pâine erau cele de primăvară, în special orzul şi ovăzul. Începând din secolul al XVI-lea, în Europa centrală a pătruns hrişca; ea a fost cultivată mai ales pe suprafeţele de nisip şi mlaştină, sărace în substanţe nutritive. Până la introducerea îngrăşământului artificial, hrişca a constituit o completare importantă la bugetul alimentar al multor familii ţărăneşti şi era socotită, împreună cu cartoful, hrana populaţiei sărace.

Pâinea şi produsele cerealiere erau completate în viaţa de zi cu zi a ţăranilor cu legume, poame şi alte fructe de grădină, cât şi cu

preparate din lapte, ouă, peşte şi carne. Carnea era conservată cu multă sare sau fiartă proaspătă în oala de supă şi mâncată cu pâine; de regulă, carnea era friptă numai la ocazii speciale. Consumul de carne, care atinsese la sfârşitul Evului Mediu un nivel înalt şi consta în cel puţin 60 kg de carne pe an pentru o persoană, a prezentat din secolul al XV-lea până în secolul al XIX-lea o puternică tendinţă regresivă. Ca urmare a situaţiei schimbate a cererii şi ofertei, preţurile vitelor şi cărnii au crescut în secolul al XVI-lea neobişnuit de mult. Pentru o mare parte din straturile sociale inferioare rurale şi orăşeneşti consumul de produse din carne, inclusiv carnea de vită, a fost de neatins, dacă nu puteau recurge la vitele din propriul grajd. La începutul epocii moderne consumul mediu de carne a scăzut de aceea substanţial, nemaiatingând, pentru marea masă a populaţiei, pe la 1800, decât aproximativ 15 kg de persoană pe an. Abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, pe măsură ce veniturile maselor au crescut, s-a mărit şi consumul de carne în statele europene industrializate, atingând din nou, în jur de 1900, un nivel de aproximativ 50 kg de persoană pe an.

Scăderea consumului de carne de la începutul epocii moderne şi trecerea la o hrană unilaterală vegetală şi cerealieră demonstrează convingător coborârea standardului de viaţă al unor pături tot mai largi ale populaţiei. Când, spre sfârşitul secolului al XVIII-lea, crizele de aprovizionare s-au înmulţit ca urmare a creşterii demografice, pâinea ca aliment de bază a trebuit să fie progresiv înlocuită de cartofi. Cantitatea recoltelor de cartofi o depăşea cu mult pe cea a cerealelor, aşa încât se înţelege de ce această legumă a avut o largă răspândire în grădinile ţăranilor săraci, cu gospodării mici, şi ale familiilor de muncitori cu ziua. Nici un alt aliment nu a câştigat atât de repede o importanţă atât de mare cum a făcut-o cartoful la începutul secolului al XVIII-lea şi în secolul al XIX-lea. El a devenit, mai ales în ţările industrializate ca Anglia şi Germania, un aliment popular cu o mare rată de utilizare; dar în spaţiul mediteranean el n-a putut atinge niciodată aceeaşi importanţă în economia alimentară a populaţiei simple.

Rapida răspândire a cartofului a contribuit indubitabil la reducerea problemelor alimentaţiei, de care erau afectate cel mai mult straturile inferioare ale populaţiei. La ultima mare foamete, cea din 1846-1847, instalată în majoritatea statelor Europei ca urmare a oscilaţiilor climaterice extreme, s-a văzut încă o dată neputinţa omenească în

faţa naturii. Recoltele proaste de cartofi împreună cu eşecul recoltelor de grâne au dus la o situaţie a aprovizionării catastrofală. În Irlanda, unde ţărănimea săracă era predominantă, iar hrana populară la mijlocul secolului al XIX-lea era caracterizată în mare parte de consumul unilateral de cartofi, recolta proastă a avut cele mai nocive efecte. Din cele opt milioane de locuitori rurali irlandezi, se spune că tot al optulea a murit de foame; o parte a populaţiei s-a salvat atunci emigrând în America.

Din exemplul consumului diferit de cereale, carne şi cartofi se vede clar că alimentaţia populaţiei europene s-a modificat la începutul epocii moderne. Caracterul unilateral şi sărăcia hranei erau evidente până la mijlocul secolului al XIX-lea; abia în cursul industrializării şi al progreselor din agricultură s-a ajuns, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, la o creştere pe lungă durată a veniturilor şi, o dată cu aceasta, la o ameliorare sensibilă a alimentaţiei şi în cazul straturilor inferioare ale populaţiei. Standardul alimentaţiei şi, în general, nivelul de trai difereau însă în Europa de la ţară la ţară, în funcţie de stadiul lor de dezvoltare; în secolul al XIX-lea diferenţele între Europa occidentală şi cea estică erau observabile mai ales în privinţa nivelului de trai al ţărănimii. Ţăranii din Europa de Est aveau încă, la 1900, un nivel de trai mult mai scăzut decât ţăranii din Europa de Vest; călătorii descriu viaţa simplă a ţăranilor ruşi în imagini impresionante. În anii 1891-1892, în Rusia s-a ajuns, după câteva recolte proaste, la o foamete cumplită cu urmări catastrofale, care a făcut multe victime în populaţia rurală.

Standardul de viaţă scăzut al populaţiei rurale din Europa vestică la începutul epocii moderne este prezentat în cuvinte plastice de Sebastian Münster, un orăşean din Basel, la 1544, în *Cosmografia* sa. Descrierea simplităţii vieţii de zi cu zi a ţăranilor în domeniul hranei, îmbrăcămintei şi condiţiilor de locuit se referă în special la populaţia rurală din sudul Germaniei, dar poate fi tot atât de valabilă pentru multe alte ţări din Europa de atunci: „A treia clasă este formată de oamenii de pe ogor; ei locuiesc în sate, în gospodării şi cătune, şi sunt numiţi ţărani, deoarece cultivă ţarina şi o pregătesc pentru recoltă. Ei duc o viaţă proastă şi sărăcăcioasă. Fiecare e izolat de ceilalţi şi trăieşte pentru sine, cu cerealele şi vitele sale. Casele lor sunt proaste, făcute din chirpici şi lemn, aşezate direct pe pământ şi acoperite cu paie. Hrana lor este pâinea neagră de secară sau terciul de ovăz sau mazărea şi lintea fiartă. Nu beau aproape

nimic altceva decât apă şi zer. O haină de doc, două opinci şi o pălărie de filţ le e îmbrăcămintea. Aceşti oameni n-au linişte niciodată, de dimineaţa până seara muncesc întruna. Duc în cel mai apropiat oraş, ca s-o vândă, hrana obţinută de pe ogor şi de la vitele lor şi cumpără în schimb lucrurile de care au nevoie. Trebuie să facă tot felul de servicii, de mai multe ori pe an, pentru stăpânii lor, să lucreze pământul, să-l semene, să strângă recolta şi să o ducă în hambare, să taie lemne şi să sape şanţuri. Nu există ceva ce să nu trebuiască făcut de poporul sărman, fără să poată fi amânat din lipsă de chef".[57]

Din vestimentaţia simplă a ţăranilor făceau parte, conform celor spuse de Sebastian Münster, pe lângă haina de doc, în special opincile, care în războiul ţărănesc german au servit drept simbol al revoltei împotriva stăpânilor nobiliari şi ecleziastici. Vestimentaţia ţărănească era confecţionată, în funcţie de materia primă disponibilă, în primul rând din lână şi pânză de in. Atât lâna naturală de oaie, cât şi fibrele vegetale obţinute din in erau apoi toarse manual în gospodărie şi ţesute aici spre a deveni pânză şi, apoi, piese vestimentare. Surplusul de tort şi pânză era scos pe piaţă în oraşele învecinate sau vândut unor negustori ambulanţi. Până la schimbările aduse de producţia industrială în masă, producerea firelor de in şi a pânzei de in a rămas o sursă importantă de câştig suplimentar a populaţiei ţărăneşti; şi aceasta, mai ales în regiunile în care s-a concentrat prelucrarea rurală a inului, înainte de a fi învinsă, la începutul secolului al XIX-lea, de concurenţa industriei textile în ascensiune.

Hainele de croitorie, pantalonii şi paltoanele, au luat în epoca modernă, progresiv, locul cămăşilor de lucru confecţionate rudimentar şi al cojoacelor care ofereau protecţie împotriva intemperiilor. Dar în ţinuturile izolate şi în Europa de Est acestea s-au păstrat încă multă vreme ca îmbrăcăminte de zi cu zi, deosebind clar aspectul exterior al ţăranilor de straiele alese ale nobilimii şi burgheziei orăşeneşti. În oraşe, paftalele, curelele de piele şi nasturii au înlocuit şnururile simple şi cingătorile de pânză care ţineau la un loc piesele vestimentare ţărăneşti; în loc de obiele şi saboţi de lemn, se purtau ciorapi şi pantofi. Deşi pantofii de piele erau cunoscuţi la ţară încă din secolul al XVIII-lea, ca încălţăminte de zi cu zi ei s-au impus abia în secolul al XIX-lea. Cheltuielile vestimentare ale ţăranilor au crescut o dată cu creşterea veniturilor şi au devenit un obicei în special la pătura superioară a ţărănimii, unde un

anumit lux în confecţiile bărbăteşti şi în vestimentaţia femeiască servea drept simbol al statutului social. Îmbrăcămintea sărbătorească scumpă a chiaburilor corespundea normelor clasei lor sociale, dar nu era reprezentativă pentru masa populaţiei ţărăneşti. Datorită unei bune prelucrări şi calităţii fine a materialelor, aceste straie de sărbătoare s-au păstrat multă vreme şi împodobesc astăzi vitrinele muzeelor etnografice.

Condiţiile de locuit ale ţăranilor erau de regulă simple şi sărăcăcioase. În privinţa dimensiunilor şi dotării caselor ţărăneşti din diversele regiuni agrare suntem bine informaţi graţie excelentelor muzee în aer liber care s-au amenajat în cele mai multe ţări europene, în amintirea unei culturi trecute a locuinţei ţărăneşti; aici au fost strânse la un loc şi reconstituite scrupulos cele mai răspândite tipuri de case şi gospodării, cu diversele lor inventare. În contextul unei conjuncturi agrare favorabile, casele ţărăneşti din multe regiuni, ca Ţările de Jos şi Alsacia, au devenit, începând din secolul al XVI-lea, mai scumpe şi mai spaţioase. În gospodăriile mai mari s-a impus împărţirea spaţiului locuinţei în bucătărie, cămară şi odaie. Alături de acestea, mai existau însă, chiar şi în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, încă multe case ţărăneşti constituite dintr-o singură încăpere mare.

Atunci când gospodăria era formată din mai multe clădiri cu funcţii diferite, locuinţa ţăranului era înconjurată de grajduri, hambare şi colibe de lemn; amenajarea interioară a încăperilor rurale de locuit rămânea de cele mai multe ori săracă. Dacă locuinţa consta dintr-o singură încăpere mare, în jurul vetrei deschise şi al mesei se grupau laviţe, care serveau iniţial atât la şezut, cât şi la dormit. Cu timpul şi o dată cu creşterea bunăstării, s-au confecţionat culcuşuri speciale pentru soţi şi pentru copiii mici. În pofida separării spaţiale treptate a diferitelor funcţiuni ale locuinţei, vatra a rămas mai departe punctul central al spaţiului locuit. O dată cu începutul confecţionării paturilor, a trebuit ca laviţele să le cedeze acestora locul de-a lungul pereţilor exteriori; de cele mai multe ori, servitorii şi servitoarele îşi căutau locuri de dormit în grajduri. Pentru a mânca, toţi ai casei se strângeau în jurul mesei mari, în mijlocul căreia, la mesele principale, trona oala mare de supă. Din această oală comună se mai mânca încă, în multe case ţărăneşti, la începutul secolului al XIX-lea.

Standardul de viaţă al ţăranilor, schiţat aici din perspectiva condiţiilor de alimentaţie, vestimentaţie şi locuit, se diferenţia în

primul rând în funcție de situația materială a fiecărui țăran. Populația rurală din cele mai multe țări ale Europei nu forma nicidecum la începutul epocii moderne o clasă demografică omogenă, ci era mai degrabă puternic fragmentată. Din unele liste de taxe din epoca războiului țărănesc (1525) putem afla că în sud-vestul Germaniei, dar și în satele din Turingia, situația materială a țăranilor era foarte diferită. Țăranii bogați, deținători de posesiuni întinse, stăteau alături de țăranii săraci, care nu-și puteau achita decât cu mare efort taxele curente. Această risipire a averii a crescut o dată cu mărirea populației, mai ales în zonele cu distribuție funciară, ca Württemberg, în timp ce în regiunile cu ereditate fixă, ca Saxonia Inferioară, numărul și dimensiunile gospodăriilor țărănești la începutul epocii moderne au rămas relativ constante. Dar, pentru populația țărănească din cele două zone cu forme diferite de transmitere ereditară, putem constata același lucru: că procentul locuitorilor rurali cu proprietăți funciare mici a crescut puternic din secolul al XVI-lea până în secolul al XVIII-lea, iar pe la 1800 reprezenta în multe sate aproape jumătate din populație. Îngroșarea stratului social al țăranilor cu pământ puțin și al celor fără pământ și situația nesatisfăcătoare a veniturilor rezultată de aici au generat o serie de probleme dificile.

În ducatul Braunschweig-Wolfenbüttel, o regiune în care dreptul de succesiune asupra moșiilor țărănești indivizibile era reglementat juridic, existau în anul 1656 aproximativ 830 de gospodării mari (11%), 1200 de gospodării mijlocii (17%) și 5182 de gospodării țărănești mici (72%).[58] Din această clasificare în linii mari a gospodăriilor țărănești rezultă că, încă din prima jumătate a secolului al XVII-lea, procentul țăranilor înstăriți – deci al celor care puteau trăi doar din produsele gospodăriei lor – era relativ mic. Țăranii înstăriți (*Vollmeier*), mijlocașii (*Halbmeier*) și țăranii săraci (*Kötter*) formau împreună obștea țărănească și aveau drepturi de folosință comună asupra pădurii și pășunii comunale. Lor li se adăuga, în număr tot mai mare, o populație rurală care nu făcea parte din obște. Între membrii acesteia existau numeroși lucrători zilieri cu mici gospodării proprii, dar și muncitori agricoli găzduiți cu chirie, celibatari, și, în fine, o mulțime de servitori. Aceste pături rurale inferioare nu se bucurau de regulă de drepturile membrilor obștei. Fiindcă dispuneau de prea puțin pământ propriu, ele depindeau de folosința comună a

păşunii şi pădurii obştei, dacă voiau să crească un cât de mic inventar de vite. La început, când numărul lor nu era prea mare, acest drept li s-a permis accesul la păşunile comunale, dar, o dată cu creşterea demografică, li s-a refuzat progresiv. Deseori chiar fiii fără drept de moştenire ai ţăranilor din sat îşi încropeau o mică gospodărie, ca să-şi înceapă existenţa pe o bază proprie, ce trebuia completată prin muncă zilieră şi îndeletniciri meşteşugăreşti. Puternica înmulţire a acestei grupe demografice în secolul al XVIII-lea a tulburat din ce în ce mai mult echilibrul intern al satelor. În ducatul Braunschweig-Wolfenbüttel, între mai sus menţionatul an 1656 şi perioada din jurul anului 1800, creşterea gospodăriilor mari şi mijlocii a atins doar 40%, pe când micile gospodării ţărăneşti au crescut cu 123%.

Procese similare de evoluţie în structura socială rurală de la începutul epocii moderne se pot observa şi în alte regiuni. De la începutul epocii moderne, dar mai cu seamă în secolul al XVIII-lea, stratificarea socială s-a modificat fundamental în multe sate germane. Ţăranii înstăriţi au devenit frecvent o minoritate, însă au reuşit să-şi afirme predominanţa politică în sat, chiar prin faptul că drepturile comunale erau în multe privinţe proporţionale cu mărimea gospodăriei. Societatea rurală şi-a schimbat astfel puternic structura socială în perioada de la începutul epocii moderne; fireşte că au existat însă deosebiri între satele din Saxonia Inferioară, care cunoşteau reglementarea dreptului de moştenire a proprietăţii ţărăneşti indivizibile, satele moşiereşti din Est şi comunităţile cu o mare densitate a populaţiei şi bogate în meşteşugari din sud-vestul Germaniei, unde gospodăria ţărănească putea fi divizată. O parte tot mai mare a populaţiei rurale a început să-şi asigure mijloacele de subzistenţă prin muncă salariată sau prin venituri obţinute din activităţi meşteşugăreşti. Chiar dacă aceste familii ajungeau să posede o casă, membrii lor rămâneau de regulă nişte locuitori ai satelor dezavantajaţi din punct de vedere social, având drepturi mai puţine.

Stratul social rural inferior, al familiilor cu pământ puţin sau lipsite de pământ, s-a extins permanent în secolul al XVIII-lea în cele mai multe ţări din Europa; oamenii aceştia îşi câştigau existenţa ca muncitori agricoli dependenţi, ca zilieri plătiţi sau ca meşteşugari rurali. Din această pătură inferioară făcea parte în plus servitorimea, care trăia în casele ţărăneşti sau ale stăpânilor nobili. Deşi persoanele respective, neapărat celibatare, dispuneau de condiţii de lucru şi de

trai relativ sigure, ele erau totuși lipsite de drepturi și șanse de viață esențiale: n-aveau nici o posibilitate să-și întemeieze o familie proprie, erau strâns legate de stăpânii lor chiar în ce privește viața particulară și aveau de învins mari dificultăți economice la anularea contractului de muncă. Aceste forțe de muncă ale servitorimii sunt deseori greu de sesizat în izvoare, căci erau integrate în gospodăria stăpânului. Procentul lor în populația satelor poate fi aproximat pentru Europa estică, pe baza numărului mare de moșii boierești din jurul anului 1800, la 10 sau 15%; în restul Europei, având în vedere structura agrară în care predominau gospodăriile țărănești mici și mijlocii, procentul era substanțial mai mic.

În prezent, grație unui stadiu evoluat al cercetării și unui nivel excelent al surselor, putem cunoaște cu precizie structura socială a populației rurale din Franța în ajunul Revoluției din 1789; de aceea o vom schița aici în încheiere. Stratul țărănesc superior era alcătuit din proprietarii și arendașii unor gospodării agricole ale căror dimensiuni făceau frecvent necesară utilizarea unor lucrători salariați. Caracteristica acestui strat superior era independența lui economică, dublată de sensibilitatea scăzută la oscilațiile conjuncturale și la crizele agrare provocate de intemperii. Căci aprovizionarea sa cu alimente nu era niciodată stânjenită; acești oameni puteau să vândă vite și cereale în momentele favorabile, asigurându-și astfel prețuri maxime. Procentul stratului superior al populației rurale varia de la regiune la regiune: în Departement du Nord procentul era de 2 până la 3%, dar în unele regiuni din vestul Franței el creștea până la aproximativ 20%. Reversul superiorității economice a chiaburilor era dependența puternică a celorlalți locuitori ai satului de această pătură rurală superioară, ceea ce era valabil în special pentru mica țărănime, lucrătorii cu ziua și servitori. Puterea economică și poziția socială privilegiată își spuneau cuvântul și în domeniul politic, astfel încât chiaburii dădeau tonul în adunările obștei rurale.

Trăsătura comună a celor ce aparțineau stratului mediu țărănesc era faptul că ei își câștigau strict mijloacele de subzistență și o făceau utilizând de regulă exclusiv forța de muncă a membrilor familiei. De aceea lor li se aplică cel mai bine criteriile stabilite de economistul agrar rus A. Ciajanov cu privire la gospodăria țărănească familială, dezvoltate de el pe baza studierii unei familii de țărani ruși.[59] Ciajanov spunea că scopul principal al acestor gospodării țărănești era producerea alimentelor necesare pentru existența

familială, iar din situaţia respectivă rezultau în mod firesc doar relaţii de piaţă marginale; ţăranul era silit să vândă o parte din produsele sale pentru procurarea îmbrăcămintei şi pentru plata taxelor şi a dărilor feudale. În regiunile din vestul Franţei, caracterizate de o diferenţiere socială relativ mică, întâlnim o structură socială ţărănească stabilă, cu o largă pătură mijlocie. În departamentul Sarthe, ţăranii mijlocaşi formau, cu aproximativ 60%, nucleul ţărănimii, înconjurat de câte 20% ţărani înstăriţi (*laboureurs*) şi, respectiv, zilieri (*journaliers*). Din pătura mijlocie făceau parte şi cei mai mulţi viticultori, care erau puternic reprezentaţi în multe regiuni.

Membrii stratului social inferior al micii ţărănimi reprezentau deja, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, în multe regiuni ale Franţei majoritatea absolută a populaţiei rurale. Proprietari cel mult ai unei case cu grădină şi cu puţin ogor, ei practicau o agricultură relativ nerentabilă, de pe urma căreia obţineau recolte de cereale sărace pe cel mai mic spaţiu posibil, împreună cu cultivarea legumelor şi creşterea animalelor mici, care nu garantau însă decât strictul necesar pentru alimentaţia familiei o parte a anului. Pentru aceşti ţărani cu parcelă proprie, munca salariată şi câştigul suplimentar deveneau o necesitate inevitabilă; în sectorul neagrar, mica manufactură, olăritul şi împletitul coşurilor, dar în special industria textilă rurală, care s-a extins rapid în secolul al XVIII-lea, asigurau venituri suplimentare. Dincolo de acest strat inferior ţărănesc putea fi întâlnit proletariatul rural; acesta era alcătuit preponderent din zilieri, care dispuneau în cele mai multe cazuri de o casă cu puţină grădină, apoi mai erau muncitorii ambulanţi sezonişti şi, în fine, cerşetorii. Procentul acestei sărăcimi rurale – care trebuia să-şi asigure mijloacele de subzistenţă în principiu din munca salariată – atingea în unele zone din Normandia, pe la 1789, cam 60% din populaţia rurală, dar în alte regiuni mult mai puţin. Mai bine asiguraţi decât zilierii, dar nu mai bogaţi, erau servitorii, care erau angajaţi tot anul în marile gospodării, unde li se purta de grijă.

Evoluţia socială a populaţiei rurale franceze tindea în ansamblu, la sfârşitul Vechiului Regim (*Ancien Régime*), către polarizarea între stratul ţărănesc superior în consolidare şi o masă a micii ţărănimi sărăcite şi a zilierilor, în vreme ce numărul ţărănimii mijlocaşe scădea. Cei decăzuţi social din stratul mijlocaşilor măreau cifra zilierilor (*manouvriers*), care în secolul al XVIII-lea mai dispuneau

încă de proprietate funciară, dar obțineau o mare parte a venitului lor din munca salariată. Cel mai mult a crescut numărul servitorimii, activă în marile gospodării, care nu dispunea practic de nici o proprietate și se afla într-o relație de dependență totală de stăpâni. Creșterea acestei grupe este un indiciu al extinderii capitalismului agrar de tip englez în unele regiuni ale Franței. În epocă aici apăreau elementele conflictuale care aveau să explodeze, împreună cu alte probleme sociale, în Revoluția Franceză de la 1789.

10

Relaţiile de vecinătate şi obştea sătească

Multă vreme s-a crezut că nu merită să se ocupe cineva serios de obştea sătească de la începutul epocii moderne, deşi tocmai din această epocă exista un material documentar bogat pe tema respectivă. Care erau motivele acestei atitudini rezervate? După înfrângerea suferită în războiul ţărănesc, importanţa multor obşti săteşti din regiunile răsculate din sud-vestul Germaniei părea să fi scăzut mult. Se indica în acest sens mai ales schimbarea poziţiei politice şi juridice a ţăranilor: ţăranii deveniseră subordonaţi. În multe sate ţăranii au fost mai întâi dezarmaţi, iar ocazional li s-au interzis chiar şi adunările; în plus, autoadministrarea ţărănească a fost pe cât posibil limitată. Ţăranii din comuna Reichenau au trebuit, de exemplu, să-i predea abatelui primăria şi n-au mai avut voie să-şi aleagă primar; în Rheingau s-a instalat o nouă stăpânire locală, care a anulat aproape total autonomia obştilor ţărăneşti. Pe de altă parte, ţăranii şi-au păstrat, în pofida războiului ţărănesc, reprezentanţa stării lor nu numai în Tirol, ci şi în alte domenii din sudul Germaniei; în unele zone s-a ajuns chiar la o reorganizare a acestei reprezentanţe ţărăneşti. Dar în ansamblu sfârşitul nefericit al războiului ţărănesc a lăsat cale absolut liberă suveranităţii pentru a extinde statul teritorial suveran şi pentru a limita autonomia obştilor ţărăneşti. Acolo unde dreptul roman erudit s-a putut impune, ţăranii au fost progresiv excluşi de la colaborarea în problemele juridice.

Pe lângă aceasta, poziţia pe care a dobândit-o obştea sătească în regiunile de la est de Elba după extinderea feudalismului moşieresc era apreciată ca extrem de nesemnificativă. În cercetarea teritoriilor de la est de Elba, au interesat în primul rând absolutismul şi structurile feudalismului moşieresc, nu obştile săteşti. Lipsa de libertate a ţăranilor, care în spaţiul de la est de Elba lua forma dependenţei ereditare, a concentrat asupra sa atenţia maximă, în vreme ce influenţa

obştei săteşti s-a bucurat de o apreciere minimă. În numeroasele reglementări teritoriale şi poliţieneşti din veacul al XVIII-lea, ţăranii şi obştile săteşti apar de fapt preponderent ca obiecte ale asistenţei teritorial-statale şi prea puţin ca reprezentanţi ai unei atitudini autonome. Din perspectiva statului absolutist, al cărui punct de vedere a fost preluat de mulţi istorici, obştea sătească era o instituţie retrogradă, care se opunea progresului economiei agrare şi eficienţei organizării statale moderne. Moşieri şi slujbaşi ai suveranităţii se plângeau în aceeaşi măsură de încăpăţânarea ţăranilor şi a obştilor de a nu renunţa la tradiţiile lor şi de a se feri de înnoiri în chestiunile juridice, în administraţia comunală şi în regulamentele agrare. Dar oare decăzuseră cu adevărat obştile de la începutul epocii moderne la o totală lipsă de însemnătate în procesul de formare a primelor state moderne? În acest context, trebuie să ţinem cont şi de perspectiva europeană şi să ne punem întrebarea cum s-a dezvoltat obştea sătească în general în Europa şi cum s-a putut ea afirma ca instituţie. Înainte de a răspunde la aceste întrebări, trebuie să trecem în revistă câteva trăsături principale ale evoluţiei comunităţii rurale.

Obştile ţărăneşti au apărut, începând din secolele al XI-lea – al XII-lea, în principalele ţări ale Europei occidentale şi centrale, din societatea agrară europeană veche. În orice caz, obştea sătească nu exista, în forma ei pregnantă, de la începutul Evului Mediu, ci şi-a făcut apariţia abia în epoca de înflorire medievală, sub influenţa unor multiple schimbări în modul de colonizare, economia agrară şi reglementările juridice. Din cauza structurilor diverse ale aşezărilor rurale şi a condiţiilor politice şi juridice divergente din Europa medievală, nici originile şi nici formele obştilor săteşti nu pot fi aduse la un numitor comun. A spune că satul, cu ogorul cultivat uniform şi zonele de păşune şi de pădure comune, a apărut la sfârşitul Evului Mediu din „solidaritatea germană de marcă", bazată pe proprietatea funciară comună şi utilizarea în comun a ogorului, aşa cum au făcut-o mulţi istorici ai dreptului din secolul al XIX-lea, nu mai este cu putinţă după ce s-a renunţat la această teorie. Nişte premise importante pentru geneza obştei săteşti au fost schimbările intervenite în modul de colonizare al ţăranilor şi în organizarea economică.

Creşterea demografică puternică a făcut, în epoca de înflorire medievală, ca resursele funciare să trebuiască exploatate mai intens şi să apară sate adunate, cu ogor cultivat uniform. Dorinţa de a

utiliza mai bine suprafeţele de pământ disponibile şi de a extinde cultura de cereale i-a constrâns pe ţărani să treacă la asolamentul pe mai multe tarlale şi să segmenteze suprafeţele de cultură în ţarini mari, care erau utilizate în special în sistemul asolamentului trienal, adică în succesiunea: recoltă de toamnă, de primăvară şi mirişte. Prin această inovaţie a apărut comunitatea sătească a ogorului, cu cultivarea uniformă obligatorie şi reglementări agrare stricte; ţăranilor li se interzicea acum asolamentul individual, cultivarea ogorului fiind controlată de legi obligatorii. Trecerea la asolamentul de trei ani şi, respectiv, la alte sisteme similare de exploatare a solului în vecinătatea satelor s-a petrecut în multe regiuni vest-europene începând din secolul al XI-lea până în secolul al XIV-lea. În Europa de Est, sistemul asolamentului pe mai multe tarlale s-a răspândit însă abia în secolele al XV-lea şi al XVI-lea sau chiar mai târziu. Pretutindeni unde a pătruns acest sistem, el a devenit în cursul vremii o normă dominantă şi i-a constrâns pe ţărani să coopereze mai îndeaproape. Totuşi, asolamentul de trei ani nu s-a putut impune în acele părţi ale Europei care nu erau potrivite pentru o cultură intensivă a cerealelor; în aceste regiuni legăturile dintre ţărani au rămas mult mai laxe şi au lăsat gospodăriilor ţărăneşti individuale mult mai multă independenţă decât în zonele de cultură a cerealelor.

Introducerea asolamentului de trei ani, cu obligativitatea culturii uniforme, a adus cu sine o mulţime de prescripţii şi reglementări noi pentru satele în care se aplica. Trebuiau votate planurile culturilor succesive, trebuiau stabilite drepturile de acces, iar câmpurile cu semănături trebuiau protejate prin îngrădiri de vitele scoase la păşune. Apoi, era necesar să se reglementeze păşunatul comun al vitelor satului pe terenurile înţelenite, trebuiau stabilite termene obligatorii pentru încheierea semănăturilor şi pentru strânsul recoltei şi multe alte chestiuni trebuiau hotărâte împreună, pentru a asigura o existenţă comună lipsită de conflicte. Formarea unor sate cu o cultură uniformă obligatorie a oferit astfel cadrul exterior pentru apariţia unei mentalităţi săteşti şi pentru contopirea familiilor ţărăneşti localnice în obşti săteşti bine legate. Pe lângă factorii ţinând de tipul de colonizare şi de cei economici ai genezei satului, trebuie luate în primul rând în considerare transformarea – prezentată deja – a feudalismului şi relaxarea legăturilor dintre feudali şi ţărani în epoca de înflorire medievală. În procesul de dizolvare a vechiului sistem

feudal al curţii senioriale, în centrul căruia se aflau curtea feudalului cu gospodăria proprie şi serviciile obligatorii prestate de ţărani feudalului, gospodăria proprie feudală s-a restrâns substanţial, iar serviciile ţărăneşti de clacă au fost desfiinţate în cea mai mare parte. Trecerea la renta plătită cu preponderenţă în bani şi produse a consolidat autonomia gospodăriilor ţărăneşti, pregătindu-le pentru noile sarcini pe care le aveau de îndeplinit în cadrul economiei rurale şi al obştei săteşti. În secolele al XII-lea şi al XIII-lea, când s-au format câteva elemente importante ale obştei săteşti, vechiul sistem feudal al curţii senioriale a fost abolit în cele mai multe regiuni din Europa de Vest şi centrală în care existase până atunci. Şi chiar în regiunile în care nu era reprezentat, feudalismul a cunoscut forme noi, mai libere, de atribuire a pământului şi de dependenţă ţărănească.

Între factorii care au jucat un rol în formarea obştei, trebuie în fine să numim modificările fundamentale ale structurii de guvernare din epoca de înflorire medievală, care au mărit puterea stăpânirii la ţară şi au dus la formarea obştilor săteşti, cu instanţele lor juridice inferioare. Localizarea şi judecarea pe proprie răspundere a cauzelor minore în sat poate fi apreciată ca o finalizare şi încoronare a obştei săteşti pe deplin formate, deşi deţinerea competenţei juridice nu este, prin natura ei, în mod necesar o caracteristică a obştei. Cucerirea dreptului de a deţine aceste mici tribunale consolida fără îndoială autonomia unei obşti săteşti, dar nu era o premisă necesară pentru constituirea unei obşti autonome ; capacitatea juridică a obştei şi câmpul ei de acţiune erau obţinute o dată cu poziţia ei economică şi juridică distinctă. Spre deosebire de satele din vechiul teritoriu colonizat german, multe sate de colonişti din regiunile centrale şi de la est de Elba au constituit încă de la început instanţe juridice cu puterea unor mici tribunale, ceea ce le întărea poziţia în mod considerabil.

În procesul de teritorializare s-a ajuns, în secolele al XII-lea şi al XIII-lea, la nivelul cel mai de jos, la înfiinţarea unor raioane guvernamentale care circumscriau un spaţiu mic, de multe ori un singur sat. De această autoritate locală în formare era legată de regulă o putere de dispoziţie şi interdicţie, ce devenea competenţa principală a autorităţii rurale. Teritoriul unui sat reprezenta de acum înainte circumscripţia de la cel mai de jos nivel al autorităţii, în care îşi exercita puterea un feudal cu drept de jurisdicţie. Comunitatea

rurală constituia în acest sens nu numai o unitate cooperatistă, ci şi una feudală. Acest dublu aspect al satului şi-a găsit expresia în organele obştei săteşti, şi mai ales în funcţiile administrative săteşti. Administratorul satului era pe de o parte reprezentantul stăpânirii, iar pe de altă parte delegatul consătenilor. Astfel, autoritatea şi cooperaţia sătească se intersectau în obştea sătească şi acţionau una asupra celeilalte.

Obştea sătească a avut nu rareori, încă de la sfârşitul Evului Mediu, o pecete proprie; se cunoaşte chiar o contabilizare a stemelor fiecărui sat. De asemenea, unele sate dispuneau de primărie proprie, care servea de multe ori şi drept sală de dans şi jocuri. La pecete şi stemă se adăuga în unele locuri steagul, utilizat la ocaziile festive. Fireşte, obştea sătească avea şi personalitate juridică, putând să intenteze singură procese; obştea sătească apărea în faţa tribunalelor de tot felul, ca parte în proces. Uneori conflictele între obştea sătească şi reprezentanţii stăpânirii erau încredinţate spre aplanare unor arbitri; dacă nu se ajungea la nici o înţelegere, obştea îşi continua procesul în faţa unor instanţe superioare. Obştea sătească dispunea în plus de propriile ei averi şi putea iniţia măsurători. Unor obşti săteşti le reveneau şi supravegherea averilor bisericeşti şi dreptul alegerii preotului. Fiecare sat s-a străduit, începând din Evul Mediu, să dispună de o biserică proprie şi de un preot, pentru ca astfel să devină autonom şi din punct de vedere bisericesc. Identitatea obştei săteşti trebuia consolidată prin comunitatea de cult, iar preotul trebuia şi el înglobat în solidaritatea sătească.

Organul de decizie suprem în obştea de la sfârşitul Evului Mediu şi începutul epocii moderne era adunarea obştei, la care trebuiau să participe toţi membrii acesteia. Ea dispunea în cele mai multe ţări ale Europei de putere decizie, alegea demnitarii obştei şi numea slujbaşii ei. Frecvenţa cu care se întrunea această adunare diferea de la ţară la ţară. În satele din Boemia şi Ungaria, adunarea obştei se întrunea cel puţin o dată pe an, în satele din Danemarca şi nordul Franţei, uneori în fiecare duminică, iar în alte locuri nu existau termene fixe de adunare, astfel încât adunarea era convocată de cel aflat în fruntea satului în funcţie de necesităţi; de multe ori preotul era cel care anunţa data adunării de la amvonul bisericii din sat. Începutul propriu-zis al adunării era anunţat prin bătăi de tobă sau prin sunetul clopotelor de la biserică. În multe sate adunarea obştească se întrunea în aer liber: deseori sub un anumit copac (stejar, tei), în

curtea bisericii sau în piaţa primăriei. În satele daneze, fiecare participant la adunare avea piatra lui personală pe care şedea ; aceste pietre erau aşezate în semicerc. Ţăranii au ţinut multă vreme cu străşnicie la adunarea tradiţională în aer liber, chiar după ce exista de mult posibilitatea de a-şi ţine întrunirile în spaţii închise.

De regulă se aştepta de la toţi cei care aveau drept de vot să participe efectiv la adunările săteşti. Absenţa fără un motiv întemeiat sau întârzierea erau pedepsite prin amenzi al căror cuantum era calculat în funcţie de poziţia socială şi calitatea la curte a celui în cauză. Adunările se desfăşurau frecvent extrem de tumultuos şi erau acompaniate de injurii reciproce şi de încăierări ocazionale. Cel puţin aşa pare să se fi petrecut lucrurile mai cu seamă în Rusia, unde multe adunări săteşti erau lipsite de orice regulament de desfăşurare ; nimeni nu conducea adunarea, oricine putea să participe şi să ia cuvântul după bunul său plac. Aceasta ducea de multe ori la o dezordine anarhică, după cum relatează unii călători din secolul al XIX-lea prin satele ruse. Şi dacă după o vreme rezulta totuşi o voinţă comună, aceasta se datora intervenţiei celui aflat în fruntea satului. Un raport oficial cu privire la satele de ţărani ruşi de la începutul secolului al XIX-lea constata că adunările săteşti degenerau deseori în beţii sălbatice, astfel încât deciziile se luau în cele din urmă în favoarea celui care le oferea cel mai mult de băut sătenilor cu drept de vot. Relatări din alte ţări descriu şi ele atitudini turbulente la adunările populare şi participanţi care se evidenţiau mai ales prin gălăgie şi chef de ceartă. În satele austriece, regulamentul interzicea portul armelor la adunări ; în spatele acestei decizii se ascundea desigur teama de confruntări violente.

În fruntea obştilor săteşti stăteau bărbaţi, fie aleşi de adunarea sătească, fie numiţi de stăpânire. Cel din fruntea satului era desemnat cu diverse nume, în funcţie de ţară şi regiune ; în satele germane, precumpăneau denumirile *Bauermeister, Heimbürge şi Schulze*. În Europa de Est, funcţia de „bătrân al satului" era deseori ereditară şi în plus legată de posesia unei gospodării deosebit de mari. În Norvegia şi Danemarca, poziţia din fruntea satului era ocupată pe rând, la anumite intervale de timp şi pentru o perioadă determinată, de ţăranii care deţineau cele mai mari gospodării din sat. Fruntaşul satului era cea mai importantă verigă de legătură între obştea sătească şi stăpânul satului ; în atribuţiile sale intra şi aceea de a veghea ca ţăranii să-şi îndeplinească datoriile faţă de stăpân, care era de multe

ori şi moşier. Uneori el primea şi sarcina de a strânge taxele şi de a se îngriji de buna întreţinere a drumurilor şi podurilor. Cum acest fruntaş se situa la mijloc între consătenii săi, pe de o parte, şi stăpânul satului, pe de alta, el resimţea avantajele şi dezavantajele poziţionării sale între două fronturi. Căci nu trebuia doar să îndeplinească corect directivele stăpânului şi ale puterii statale, ci şi, totodată, să se străduiască să rămână în bună înţelegere cu consătenii. Totuşi, funcţia aceasta aducea cinste şi consideraţie celui care o avea, ba de multe ori chiar şi avantaje materiale. În multe sate, deţinătorul acestei funcţii era scutit total sau parţial de anumite îndatoriri, pe care ceilalţi le aveau faţă de stăpân, de stat sau obşte. În multe locuri, funcţia respectivă era legată în plus de distribuirea unor parcele de pământ suplimentare şi de acordarea unor drepturi speciale în privinţa utilizării pădurilor şi păşunilor obşteşti. Unui deţinător lipsit de scrupule al acestei funcţii îi era uşor să tragă foloase necuvenite din poziţia respectivă. De aceea nu e de mirare că, în Franţa, multor administratori săteşti din secolul al XVIII-lea le-a mers vestea pentru cât erau de corupţi.

În multe sate, acest administrator era secondat de un colegiu format din doi, patru sau chiar doisprezece membri; în unele sate, administratorul era subordonat sfatului şi depindea de acordul său. Sfatul putea acţiona în numele adunării obştei, scutind-o astfel de întrunirile prea dese şi dezbaterile prea lungi. Administraţiei autonome săteşti i se subordonau diverşi slujbaşi, al căror număr şi ale căror îndatoriri depindeau de dimensiunea satului şi de formele administraţiei rurale. Dintre ei făceau parte persoane angajate de obşte, ca: păstori, paznici de noapte, pădurari sau scribi. Unii dintre ei erau plătiţi din Casa comunală, alţii primeau o casă sau parcele de pământ şi erau scutiţi de anumite îndatoriri.

Dacă ne întrebăm care erau elementele de construcţie ale satului şi ale obştei săteşti, trebuie să indicăm în primul rând relaţia de vecinătate. Vecinătatea a fost principiul cel mai important pentru dezvoltarea solidarităţilor ţărăneşti şi a constituit în toate ţările Europei un element principal al vieţii obşteşti rurale. În funcţie de situaţie, în regiunile cu gospodării izolate sau în satele adunate, şi în funcţie de gradul diferit de contacte sociale, vecinătatea ţărănească a evoluat de la formele laxe ale locuirii în comun până la relaţiile de vecinătate intensă. Pe plan local, vecinătatea a fost la început cea

mai importantă legătură între gospodăriile izolate. Solidaritatea lor s-a întemeiat pe necesitatea întreprinderii unor acţiuni colective împotriva duşmanului comun şi pe cea a asigurării unui trai comun în pace. Familiile şi casele unite, care trăiau alături în aşezările rurale, trebuiau să ţină cont unele de altele şi să ajungă la o acţiune comună, atunci când era vorba de administrarea ogorului şi utilizarea păşunii. De-a lungul timpului, relaţiile de vecinătate s-au intensificat şi au ajuns în cele din urmă la o dezvoltare deplină în satele cu populaţie numeroasă.

Apropierea spaţială a gospodăriilor ţărăneşti în sate a produs o conştiinţă comunitară specială, definită prin expresia „bună vecinătate". Dimensiunile reduse ale unor sate ce puteau fi literalmente cuprinse cu privirea confereau vieţii din aceste aşezări o atmosferă familiară, întărită şi mai mult de legăturile matrimoniale încheiate în interiorul satului. Oamenii munceau în imediata vecinătate, participau duminica la acelaşi serviciu divin şi celebrau împreună sărbătorile. Şi dacă înăuntrul satului se ajungea uneori la confruntări aprige sau la duşmănii de ani în şir, solidaritatea constituia totuşi un important element de legătură privind din exterior. În persoana stăpânului toţi aveau un rival comun, faţă de care se puteau afirma ca obşte sătească solidară. În viaţa de zi cu zi, fiecare gospodărie din sat se baza pe ajutorul celorlalte. Dacă trebuiau să fie construite case noi sau renovate locuinţe vechi, dacă una sau mai multe familii erau grav afectate de o nenorocire, oamenii din sat se puteau baza pe sprijinul vecinilor lor. Ajutorul vecinătăţii s-a manifestat mai ales în procesul muncii, în cazul incendiilor şi al altor nenorociri survenite fără vina nimănui, când solidaritatea obştei săteşti se evidenţia cel mai clar.

Dar o idealizare a spiritului comunitar sătesc nu este nicidecum potrivită. Vecinătatea sătească nu era o idilă, ci produsul unei solidarităţi necesare, în care fiecare depindea de ajutorul celorlalţi. Intimitatea coexistenţei săteşti putea face uşor ca bârfa satului să preia conducerea şi să violeze sfera privată a familiilor, provocând certuri aprige în şi între familii sau intervenţii violente. Apăreau deseori conflicte între ţăranii înstăriţi din pătura superioară, care dădeau tonul în sat, şi masa celor cu gospodării mici, care sufereau din pricina drepturilor lor limitate de utilizare a păşunilor comunale şi care se plângeau de repartizarea nedreaptă a drepturilor şi îndatoririlor în viaţa economică sătească.

Toţi locuitorii satului făceau parte din obştea sătească şi aveau obligaţia de a se supune legilor ei scrise şi nescrise, o dată ce se stabiliseră în acel sat. Dar dreptul de a locui în sat nu era de la sine înţeles, iar obştea sătească permitea cu greu vreunui străin să pătrundă într-însa. Prin aceasta se voia evitarea unei suprasolicitări a proprietăţii obşteşti şi a periclitării apei, păşunii şi pădurii. Acceptarea câte unui străin în obştea sătească era legată în multe locuri de o taxă de acceptare sau de o decizie pozitivă a adunării săteşti.

În satele austriece, nou veniţii care voiau să utilizeze păşunea şi pădurea aveau de plătit o taxă de acceptare, după cum se stipula formal în anumite regulamente. În Danemarca, trebuiau să se supună unui anumit ritual de acceptare, a cărui componentă principală o constituia un chef organizat de nou veniţi. Taxa de acceptare era aşadar de multe ori un aldămaş sub formă de bere şi vin, oferit noilor vecini. Denumirile pentru această taxă indică şi ele uneori acest lucru, de vreme ce în insula Fehmarn din Marea Baltică, de pildă, ea se numea „berea de intrare". Şi când un străin intra prin căsătorie într-un sat, el tot trebuia să plătească o taxă; cuantumul acestei taxe era stabilit de multe ori pentru toţi şi împărţit, în funcţie de un anumit raport, între obşte şi stăpânire. Şi plecarea din sat, prin urmare ieşirea din relaţia de vecinătate, se petrecea după anumite reguli. În multe regulamente săteşti se stipula că cel care pleca trebuia să se socotească cu stăpânirea şi vecinii şi să-şi plătească toate datoriile, înainte de a i se acorda libertatea de a părăsi satul.

Naşterea, nunta şi moartea ofereau principalele ocazii şi sărbători la care vecinii participau intens. Participarea festivă şi întrajutorarea vecinilor se întâlneau la nuntă, care, cu bogatele ei obiceiuri, reprezenta în multe locuri o veritabilă sărbătoare a vecinătăţii. La cele mai multe nunţi ţărăneşti erau prezenţi toţi vecinii; ei participau din plin la ceremonii, care se întindeau uneori pe mai multe zile. În codurile şi regulamentele săteşti se găsesc numeroase reglementări care se referă la nunţile ţărăneşti şi excesele survenite cu aceste ocazii. În fine, vecinătatea avea o poziţie centrală şi în cazul morţii şi înmormântării: ajutorul dat în caz de deces şi participarea la înmormântare se încadrau în inventarul esenţial al îndatoririlor de vecinătate. În Westfalia, vecinii preluau pe rând, de la membrii familiei din casa îndoliată, toate pregătirile necesare pentru înmormântare. În special primul vecin, numit pe bună dreptate şi „vecinul

mortului", lua asupra sa sarcina aranjării şi îmbrăcării mortului pentru înmormântare; şi săpatul gropii şi trasul clopotelor erau treaba vecinilor. Iar după încheierea înmormântării, marele praznic pentru mort, la care lumea se aduna pentru a mai medita o dată la cel dus, cădea tot în sarcina vecinilor.

Să revenim, de la aceste explicaţii cu privire la vecinătatea ţărănească şi dezvoltarea obştei săteşti, la întrebarea iniţială: ce poziţie au ocupat obştile săteşti în Europa la începutul epocii moderne? Devenise cu adevărat obştea sătească în statul absolutist o instituţie subordonată, lipsită de orice importanţă? Trebuie menţionate aici lozincile precum „disciplinare socială", „confesionalizare" şi „legiferare", prin care este descrisă impunerea forţată a statului modern la începutul secolului al XVI-lea. Monopolizarea exercitării legitime a forţei de către statul premodern nu a acţionat nicidecum doar asupra obştilor ţărăneşti, a căror autonomie a fost îngrădită. La fel de afectate au fost şi oraşele, care de cele mai multe ori n-au reuşit să-şi păstreze relativa autonomie anterioară, ca şi nobilimea de la ţară şi Biserica; toate acestea au devenit din ce în ce mai subordonate statului. Nobilimea şi-a păstrat însă, pe de o parte, puterea în domeniul moşieresc, iar pe de altă parte a cucerit poziţii privilegiate în administraţia princiară, pentru care s-a cerut o calificare profesională din ce în ce mai bună.

Subordonarea faţă de principatul modern i-a afectat în mod evident cel mai tare pe ţărani şi obştile lor. Deşi stăpânii teritoriali se străduiau să reunească pe cât cu putinţă în mâna lor toate drepturile stăpânirii şi să le exercite prin slujbaşi dependenţi de ei, obştile ţărăneşti au continuat să existe în forma lor de bază, dar au fost înglobate în administraţia statală ca unităţi administrative ultime; iar reprezentanţii lor au fost obligaţi să preia progresiv sarcinile încredinţate de stat. Juraţii şi judecătorii ţărani şi-au pierdut competenţa în justiţie în epoca juriştilor eruditi; obştile ţărăneşti care voiau să-şi facă dreptate erau silite să recurgă acum la intervenţia mediatoare a unui jurist şcolit. Reversul „legiferării" generale a relaţiilor sociale şi în special a rezolvării conflictelor a fost o depreciere a vechiului drept, care a afectat în mod deosebit obştile ţărăneşti. Gruparea mai multor sate în umbra unor instituţii în fruntea cărora stăteau funcţionari ai stăpânirii locale facilita la rândul său controlul asupra obştilor ţărăneşti.

În vestul Germaniei, satele au fost făcute dependente şi de consecinţele confesionalizării. Pacea religioasă de la Augsburg (1555) dădea definitiv stăpânirii dreptul de a decide asupra confesiunii supuşilor. Inspecţiile făcute Bisericii şi obştei, cât şi regulamentele bisericeşti valabile pe tot teritoriul, pe care suveranii le concepuseră împreună cu sfetnicii lor în chestiunile religioase, au putut fi dezvoltate în continuare. Efectele acestei politici ecleziastice statale au apărut cu limpezime atât în statele de confesiune evanghelică, cât şi în cele de confesiune catolică. Regulamentele pentru bisericile evanghelice mergeau până la cele mai mici amănunte : ele reglementau nu numai desfăşurarea serviciului divin, ci şi toate problemele comunităţii, controlate doar într-o anumită măsură de Biserică Suverană. Prin rapoartele regulate din sate, clerul rural a devenit totodată colaborator la administraţia centrală a suveranităţii. Evident, ţăranii şi-au pierdut pe parcursul acestei evoluţii posibilităţile tradiţionale de a-şi manifesta evlavia individuală ; libertatea lor în plăsmuirea religiei rurale a fost puternic îngrădită.

Alături de confesionalizare, trebuie menţionat procesul de „disciplinare socială" (G. Oestreich) de la apariţia absolutismului. Acest concept se referă la includerea tuturor supuşilor în regulamentele şi legile stăpânirii statale. El defineşte în primul rând înglobarea treptată a tuturor supuşilor în stat, ca plătitori de taxe, soldaţi, producători de mărfuri şi consumatori. Caracteristici importante ale acestei disciplinări sociale la ţară au fost creşterea planificată a taxelor statale, care nu mai aveau nevoie de acordul feudalului, şi serviciul militar obligatoriu într-o trupă uniformizată. Asupra ţăranilor s-a revărsat o mulţime de legi şi regulamente, care au afectat sectoare esenţiale ale vieţii lor : cum aveau să fie moştenite gospodăriile, în ce cadru puteau să-şi celebreze sărbătorile din sat, cum trebuiau să fie îngrijiţi ţăranii bătrâni şi în ce cazuri se puteau obţine uşurări ale dărilor. Consecinţa a fost că multe dintre lucrurile pe care ţăranii le hotărâseră până atunci autonom în obştea lor erau reglementate acum de oficialitate. Totuşi, rămâne să ne întrebăm dacă toate aceste dispoziţii oficiale au putut fi impuse efectiv în obştile săteşti. Multe decrete şi edicte ale stăpânirii au rămas pur şi simplu vorbe pe hârtie şi au fost silite să capituleze în faţa statorniciei obstinate a tradiţiei ţărăneşti.

Obştile ţărăneşti s-au afirmat prin instituţiile lor, chiar dacă nu pretutindeni cu aceleaşi competenţe, totuşi încă substanţial, până în

secolul al XVIII-lea. Instanţa juridică inferioară a obştei a putut fi îngrădită numai printr-un proces foarte lung ; jurisdicţia benevolă şi cazurile minore de justiţie penală au rămas, chiar şi în teritoriile de la est de Elba, la tribunalele conduse de şoltuz (primarul rural). În satele în care exercitarea jurisdicţiei era transferată unor avocaţi statali instruiţi în dreptul roman, jurisdicţia judecătorilor şi a juraţilor ţărani a fost limitată treptat. Acolo unde obştile avuseseră competenţa de a judeca delictele împotriva vecinătăţii şi în privinţa ogorului, iar acest drept fusese consolidat prin lege, ele şi-au menţinut în general competenţa. Volumul considerabil de sarcini ce reveneau obştei se vădea mai cu seamă în regulamentele săteşti : ele conţineau decizii cu privire la regimul ogorului şi al pădurii, la creşterea vitelor şi protecţia împotriva focului, la cumpărare şi vânzare, la angajarea servitorimii şi încă multe altele.

Mai puternic decât în Europa de Vest a fost îngrădită autonomia obştilor săteşti în estul Europei centrale, prin transformări sociale şi în special prin extinderea moşierimii. De aceea în spaţiul de la est de Elba obştile ţărăneşti erau expuse nu atât intervenţiei tot mai agresive a statului, cât presiunii nobilimii, în contextul apririi stăpânirii moşiereşti. În acest sens, satele moşiereşti de la est de Elba au devenit pur şi simplu un sinonim pentru satele dependente. Spre deosebire de situaţia din Europa occidentală, ţăranii din spaţiul de la est de Elba trebuiau să-şi petreacă cea mai mare parte a timpului lor de lucru pe moşia boierească şi, chiar numai prin aceasta, libertatea de făurire a unei vieţi particulare în sat era considerabil îngrădită. Dar până şi în condiţiile regimului moşieresc, s-a păstrat totuşi „o obşte ţărănească funcţională, oricât de slab dezvoltată ar putea să pară aceasta în comparaţie cu alte regiuni" (H. Harnisch).[60] Deşi autonomia obştei ţărăneşti nu a fost astfel compromisă în zona de la est de Elba, deosebirile faţă de satele vest-europene nu puteau fi trecute cu vederea. Tradiţia de dependenţă a continuat în satele moşiereşti de la est de Elba şi după reformele agrare din secolul al XIX-lea, când cei mai mulţi locuitori din regiune nu şi-au mai câştigat existenţa ca ţărani, ci ca muncitori agricoli.

Diversitatea obştilor ţărăneşti din ţările Europei s-a păstrat şi în epoca de la începutul modernităţii. Factorii economici, sociali şi politici care au influenţat spaţiul rural nu s-au impus însă deodată în obştile săteşti, ci în faze diferite şi cu intensitate diferită, astfel încât afirmaţiile general valabile cu privire la structura obştei rămân

problematice. Obştea sătească franceză – pe care o vom descrie aici pe scurt – era şi în secolul al XVIII-lea o unitate fundamentală în Franţa rurală. Coeziunea ei rezulta din necesitate, din faptul că locuitorii satului aveau de rezolvat probleme comune, în raport cu stăpânul feudal de pildă, sau chestiuni de utilizare colectivă a pământurilor comunale (*communaux*). Organul ei cel mai important era adunarea obştei, care se întrunea la nevoie şi alegea de regulă unul sau doi membri din rândurile ei, care să stea în frunte. Aceştia, ca reprezentanţi ai satului, care în epoca absolutismului constituia unitatea fiscală minimă a regatului, aveau grijă să se facă o repartiţie cât mai dreaptă a taxelor impuse colectivităţii săteşti. Sub conducerea lor, adunarea obştei se sfătuia în privinţa lucrărilor necesare pentru întreţinerea clădirilor oficiale, a străzilor şi podurilor, alegea rectorul şcolii, hotăra rotaţia necesară a culturilor în asolamentele pe trei ani, trata cu feudalitatea în privinţa îndatoririlor colective şi se ocupa în plus de toate problemele ce priveau pământurile comunale. După cum reiese din protocoalele unor adunări ale obştilor, deciziile în privinţa pământurilor comunale reprezentau şi în secolul al XVIII-lea partea esenţială a dezbaterilor; acesta era cazul în special acolo unde suprafaţa terenurilor comunale dintre hotarele satului era relativ mare.

Dacă în ţinuturile montane şi în regiunile izolate viaţa comunală rurală şi luarea deciziilor în comun de către toate grupele de ţărani a rămas şi în secolul al XVIII-lea legată în mare măsură de formele tradiţionale, în alte ţinuturi, ca în regiunea Toulouse sau în Bourgogne, au apărut tensiuni serioase în cadrul obştilor săteşti, ce trebuie considerate semne ale unor profunde conflicte de interese între straturile societăţii rurale. Ţăranii înstăriţi îşi înglobau în proprietăţile lor, bucată cu bucată, părţi din pământul comunal şi cădeau la învoială, ignorând stratul inferior ţărănesc, în privinţa utilizării păşunilor comunale de către cirezile lor – în cele mai multe cazuri considerabile –, tăindu-le prin aceasta ţăranilor săraci resursele creşterii vitelor. Împotriva intereselor ţăranilor săraci, terenuri comunale erau parţial arendate sau vândute, pentru stingerea unor datorii comunale sau pentru acoperirea cheltuielilor de construcţie a drumurilor şi a clădirilor publice. De la mijlocul secolului al XVIII-lea, Coroana s-a străduit, sub influenţa fiziocraţilor, să impună o partajare a terenurilor comunale, dar a avut prea puţin succes în această privinţă. Cauza principală a eşecului decretelor de partajare a fost desigur

faptul că multe obşti săteşti s-au opus împărţirii. În special straturile ţărăneşti mai sărace s-au împotrivit împărţirii păşunilor şi pădurilor comunale, fiindcă vedeau în drepturile de păşunat un mijloc indispensabil de asigurare a propriei existenţe.

Un caracter deosebit de pronunţat avea obştea sătească rusă *(mir, obşcina)*, care mai prezenta încă în secolul al XIX-lea trăsături esenţiale ale vechilor ei forme şi care a fost desfiinţată abia prin reforma agrară a lui Stolîpin (1906-1907). Spre deosebire de obştile ţărăneşti vest-europene, colectivismul agrar, proprietatea colectivă asupra pământului, fusese mult mai puternic în satele ruseşti ; obştea sătească rusă a reprezentat fără îndoială în Europa forma extremă a controlului comunal asupra proprietăţii funciare. Chiar la mijlocul secolului al XIX-lea, în marile provincii ruse, mai mult de 90% din ogor nu se afla în posesia unor persoane particulare, ci a obştei săteşti. *Mir*-ul rus domina în Rusia Mare, cu preponderenţă în guberniile interne, dar lipsea în Ucraina şi Bielorusia. Gospodăriilor particulare ţărăneşti le aparţinea, ca unică proprietate, doar casa sau coliba cu un petec de grădină. Fiecare gospodărie particulară avea dreptul de a utiliza păşunile şi pădurile ce aparţineau obştei săteşti şi putea să aibă pretenţii la distribuirea loturilor arabile. Această repartiţie a loturilor era de competenţa obştei, fie în prezenţa adunării săteşti, fie prin funcţionari care acţionau în numele obştei săteşti.

Dimensiunile lotului atribuit se socoteau în funcţie de mărimea familiei sau după forţa de muncă din fiecare gospodărie particulară. De câte ori aceşti factori se modificau sau dacă se întemeia o nouă familie, obştea putea să facă o nouă repartiţie a pământului, mărind sau micşorând dimensiunile şi numărul loturilor, în raport cu necesităţile fiecărei familii. Prin redistribuiri regulate, obştea nivela totodată inegalităţile dintre gospodăriile din sat, contracara fragmentarea loturilor şi punea la dispoziţie pământ noilor veniţi sau cuplurilor tinere. Redistribuirea comunitară a pământului garanta în plus stăpânilor feudali şi statului ţarist că fiecare gospodărie familială era în stare să-şi îndeplinească îndatoririle faţă de moşierime şi stat – ceea ce a contribuit cu siguranţă la conservarea obştei săteşti.

Intervalele la care aveau loc redistribuirile difereau. Indicii precare din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea ne îndreptăţesc să tragem concluzia că pe atunci nu se întreprindeau redistribuiri prea dese. În secolul al XVIII-lea acestea au devenit din ce în ce mai mult o uzanţă, iar la mijlocul secolului al XIX-lea aproape toate obştile

săteşti întreprindeau periodic redistribuiri, cel mult la intervale de doisprezece ani. În unele sate redistribuirile generale aveau însă loc mult mai frecvent: din şase în şase ani sau din trei în trei ani, uneori chiar anual. Se mai făceau şi noi repartizări parţiale de pământ, dacă se întemeia o nouă familie sau dacă o familie se înmulţise neobişnuit de mult. Dreptul de a pretinde pământ era garantat fiecărui locuitor al satului, aşa încât el putea fi susţinut în faţa obştei săteşti. Iar un locuitor al satului care părăsise satul cu decenii în urmă putea să se întoarcă oricând şi să-şi aroge acelaşi drept.

Efectele redistribuirii pământului asupra agriculturii Rusiei au fost controversate. Pe de o parte, cei care subliniau dezavantajele regimului agrar individualist al Europei occidentale descopereau în obştea sătească rusă salvarea economiei ţărăneşti; ei vedeau în dreptul fiecărui om plecat din sat de a se întoarce şi de a-şi pretinde bucata lui de pământ rezolvarea unei probleme sociale. Se recunoştea că orice progres agrotehnic şi de altă natură întâmpina aici piedici şi nu se impunea decât extrem de încet, dar se susţinea în continuare că prin dreptul la atribuirea pământului fiecare era inclus în acest proces. Pe de altă parte, existau cei care considerau obştea (*mir*), dimpotrivă, drept o piedică în calea oricărui progres şi drept cel mai solid sprijin al regimului reacţionar ţarist. Dezavantajele redistribuirii funciare periodice şi piedicile puse agriculturii progresiste în satele ruseşti au dus în cele din urmă la desfiinţarea obştei (*mir*): în legislaţia sa agrară (1906-'07), Stolîpin le-a dat ţăranilor dreptul de a ieşi din obşte, cu anumite condiţii, şi de a pretinde ca lotul respectiv să le revină lor. Era începutul distrugerii obştei, care s-a definitivat apoi în anii următori.

Dacă privim în ansamblu această controversă cu privire la obştea sătească rusă, există totuşi multe argumente împotriva capacităţii de reformă a *mir*-ului. În această privinţă, Max Weber constata: „Datoria faţă de pământ precumpănea dreptul la pământ, aşa încât şi într-un caz, şi într-altul obştea răspundea solidar de dările cuvenite moşierului". [61] În Rusia a existat totodată multă vreme o legătură fatală între obştea sătească şi iobăgia rusă, deosebit de severă. Economia moşierească rusă exploata ţăranii, întrucât ea nu poseda aproape nici un inventar agricol, iar moşiile erau lucrate preponderent cu inventar ţărănesc şi cu caii ţăranilor. Pământul era fie arendat ţăranilor, fie lucrat în regie proprie de moşier, cu clacă de cărăuşie ţărănească. Dar răspunderea solidară faţă de feudal şi

iobăgia au existat abia din secolele al XVI-lea – al XVII-lea ; şi din ele a apărut, în mod evident, ideea redistribuirii terenului. Abolirea iobăgiei (1861) şi desfiinţarea obştei (1906-1907) trebuie privite însă ca două etape strâns legate una de alta, care doar împreună au putut introduce întârziata reformă a regimului agrar rus. În Europa de Vest şi centrală reforma agrară şi eliberarea ţăranilor avuseseră loc deja de un secol, după cum vom vedea în cele ce urmează.

11

Eliberarea ţăranilor şi reformele agrare din secolul al XIX-lea

Eliberarea ţăranilor este fără îndoială unul dintre evenimentele decisive din istoria socială europeană mai recentă. Rareori au intervenit atât de hotărâtor nişte măsuri statale în structura şi economia societăţii rurale ca eliberarea ţăranilor şi reformele agrare, ce au avut loc în Europa mai cu seamă în perioada dintre 1770 şi 1870 şi care au deschis drumul pentru o agricultură orientată spre rentabilitate şi piaţă. Numeroasele măsuri aplicate pe parcursul acestui secol în ţările Europei pentru a desfiinţa vechiul regim agrar feudal, tradiţional, sunt desemnate astăzi de regulă prin sintagma „eliberarea ţăranilor". În limbajul epocii, eliberarea ţăranilor iobagi se numea însă de cele mai multe ori *reglare*, *răscumpărare* a ţăranilor iobagi sau *degrevare a proprietăţii*. Abia de la importanta lucrare a lui G.F. Knapp despre eliberarea ţăranilor din Rusia, apărută în 1887[62], s-a impus varianta „eliberarea ţăranilor". Ea are avantajul unei formulări pregnante, de dimensiuni reduse, dar aduce cu sine pericolul unilateralităţii, al unei mărci lozincarde aplicate unor procese diverse. Patosul liberal asociat noţiunii de eliberare a ţăranilor este de fapt echivoc, întrucât ideile de libertate sunt supuse unei schimbări permanente. În epoca Revoluţiei Franceze, libertatea era cea mai importantă lozincă revoluţionară, şi a rămas astfel şi în secolul al XIX-lea, când toate revoluţiile au fost purtate sub lozinca libertăţii şi dreptăţii.

Dar cum trebuie înţeleasă de fapt sintagma „eliberarea ţăranilor"? Ce fenomene de istorie agrară erau cuprinse în acest concept? Sintagma „eliberarea ţăranilor" caracterizează în general trei procese de reformă: 1) răscumpărări, 2) împărţiri ale proprietăţii comune şi 3) separări. „Răscumpărarea" înseamnă dezlegarea ţăranului de numeroasele dependenţe feudale; ea desemnează deci eliberarea ţăranului în cel mai strict sens. Expresia „împărţirea proprietăţii

comune" se referă la împărţirea suprafeţelor din preajma satului utilizate până atunci în comun – numite şi: bun obştesc, păşune comunală, pădure comunală, ogor comunal – unor indivizii îndreptăţiţi să le folosească. În fine, separarea sau comasarea se referă la reîntregirea ogorului împărţit în loturi în gospodăria colectivă de mai înainte a terenului agricol sătesc, pentru a obţine complexe agrare mai mari, astfel încât acestea, scăpate de constrângerea culturilor uniforme, să poată fi administrate independent de o singură gospodărie.

Chiar dacă dezlegarea de relaţiile feudal-ţărăneşti a stat în centrul reformelor agrare din secolul al XIX-lea, măsurile nu s-au limitat totuşi la aceasta. De ele s-au legat, de regulă, şi alte procese reformatoare, în primul rând desfiinţarea modului de administrare în întovărăşire a ogorului şi a proprietăţii obşteşti de către ţărani. O dată cu desfiinţarea obligativităţii culturilor uniforme şi a reglementărilor constrictive pentru agricultură, precum şi o dată cu crearea unor suprafeţe mai mari prin comasare, a devenit posibilă administrarea individuală, după metode îmbunătăţite. Împărţirea suprafeţelor obşteşti şi încheierea folosirii în comun a păşunii au procurat fiecărei gospodării ţărăneşti individuale noi loturi de pământ, considerabile, pe care trebuia să le desţelenească prin ameliorări. Pe de o parte se punea problema înlăturării formelor de dependenţă feudală şi de iobăgie, iar pe de altă parte era vorba despre desfiinţarea legăturilor de întovărăşire. Noua idee de libertate le excludea deci pe ambele: atât dependenţa ţăranilor de stăpânire, cât şi legătura silită într-o întovărăşire.

Motive practice şi de conţinut ne fac prin urmare să ţinem la noţiunea uzuală de „eliberare a ţăranilor". Împărţirea proprietăţii comune şi separarea au reprezentat şi ele, pentru mulţi ţărani din satele vechi, o eliberare serioasă: eliberarea de dependenţa colectivă. Numeroasele suprafeţe utilizate în întovărăşire şi păşunatul colectiv îngustau mult câmpul de acţiune al fiecărui ţăran, dacă acesta voia să treacă la forme noi de administrare în sensul unei agriculturi moderne. În unele locuri, obligativitatea cultivării uniforme a ogorului putea fi, pentru unii ţărani, mai apăsătoare decât constrângerea din partea vechii stăpâniri feudale. Eliberarea ţăranilor este în plus strâns legată de complexa operă de reformă care a modernizat statul şi societatea la începutul secolului al XIX-lea, cum s-a putut observa cel mai clar în cazul reformelor prusace. Căci nu era vorba de fapt de nişte măsuri speciale de politică agrară, ci de o remodelare profundă, politică, economică şi socială a statului prusac în ansamblul său, după ce acesta suferise în 1806 o înfrângere nimicitoare din partea Franţei

napoleoniene. Prin urmare, eliberarea ţăranilor trebuie considerată un prim pas al unui proces de modernizare ce durează până în ziua de astăzi, „prin care a fost desfiinţată societatea feudală împărţită în clase, pentru a se trece în mod emancipat la sistemul, definit de industrie, al lumii moderne".[63] Eliberarea ţăranilor avea ca ultim scop înglobarea în noua ordine statală, în regimul liberal al secolelor al XIX-lea şi XX, şi a ţărănimii, respectiv a populaţiei rurale, care, în jurul lui 1800, cuprindea aproximativ 80% din totalul populaţiei.

De la mijlocul secolului al XVIII-lea, strădaniile pentru o reformă a agriculturii şi a regimului agrar crescuseră; iluminismul, raţionalismul şi liberalismul au fost forţele intelectuale decisive în această direcţie. Ideile reformatoare au fost propulsate, pe de o parte, de enorma creştere demografică care a avut loc în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în principalele ţări ale Europei şi a înmulţit atât de tare numărul locuitorilor de la ţară, încât suprafeţele arabile şi inventarul de vite au devenit insuficiente pentru asigurarea hranei. Pe de altă parte, reformele au fost îndeplinite şi pentru a creşte numărul plătitorilor de taxe şi încasările pentru principat. O serie de căi posibile pentru reforma vieţii agrare fuseseră deschise de agronomia modernă, în plină înflorire pe atunci; ea formulase scopuri noi prin conceptul de „agricultură naţională", a cărei idee centrală era intensificarea producţiei agricole. Propunerile de reformă cereau nu doar înlăturarea sistemului feudal, ci şi, mai ales, măsuri pentru stimularea dezvoltării gospodăriei ţărăneşti individuale, precum dispariţia drepturilor de utilizare comună a izlazului şi păşunii, împărţirea pământului obştesc, desfiinţarea haturilor (comasarea), cultivarea pârloagei sau hrănirea vitelor în grajd.

Însă, din pricina strânsei legături dintre efectele paralizante ale întovărăşirilor pe de o parte şi ale feudalismului pe de alta, nu se putea evita necesitatea intervenţiilor în sistemul feudal. Doctrina individualistă a proprietăţii din dreptul natural arăta drumul în această privinţă şi pretindea libertate personală şi gospodărire autonomă pentru fiecare individ. Astfel, claca, drepturile de proprietate nesatisfăcătoare ale ţăranilor şi în special iobăgia, ce apărea în spaţiul de la est de Elba ca o subordonare ereditară ce lega ţăranul de pământ, au intrat în vizorul criticii. Regimul moşieresc de la est de Elba necesita imperios, după părerea specialiştilor, anumite reglementări legislative, în vreme ce pentru regimurile caracterizate de stăpânirea feudală din Vest se aveau în vedere intervenţii mai puţin radicale. Pentru judecarea critică a iobăgiei est-germane, numită

polemic de unii agitatori sclavie, este reprezentativă opinia lui Adolf von Knigge din celebra sa carte *Despre relaţiile cu oamenii*: „În majoritatea provinciilor din Germania, ţăranul trăieşte într-un fel de opresiune sau sclavie, care este într-adevăr mult mai dură decât iobăgia din alte ţări. Împovăraţi de dări, condamnaţi la corvezi grele, oftând sub jugul unor funcţionari cruzi şi nemiloşi, ţăranii nu se bucură niciodată de viaţă, n-au nici o urmă de libertate, nici o proprietate sigură şi nu lucrează pentru ei şi ai lor, ci numai pentru tirani. Or, cel pe care Providenţa l-a pus în fericita situaţie de a putea să contribuie la ridicarea acestei clase de oameni atât de năpăstuiţi: o! acela să-şi facă dulcea plăcere de a răspândi bucuria în micile colibe ale ţăranilor şi de a-şi auzi numele rostit cu binecuvântări de copii şi nepoţi!".[64]

Reformele împlinite în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea au adus în general doar puţine schimbări sistemului feudal existent. E drept că monarhii luminaţi nu s-au limitat în strădaniile lor reformatoare doar la ţăranii de pe domeniile lor, ci au dat edicte menite să restrângă şi puterea discreţionară a feudalilor asupra ţăranilor. Dar măsurile acestea nu au produs îmbunătăţiri demne de menţionat, cu câteva excepţii. În Savoia, în 1771, s-a decretat printr-un edict princiar încetarea subordonării feudale a ţăranilor, iar în Austria, sub împăratul Iosif al II-lea, iobăgia a fost oficial desfiinţată în 1781. Aceste edicte înlăturau desigur unele drepturi senioriale restrictive pentru ţărani, dar ţăranii rămâneau supuşi seniorilor, care păstrau în continuare o putere considerabilă asupra populaţiei ţărăneşti. În multe ţări, intenţia monarhilor luminaţi de a îmbunătăţi situaţia ţăranilor a fost subminată de nobilime şi birocraţia administrativă, astfel încât celor mai mulţi ţărani din Europa, în ajunul Revoluţiei Franceze, nu le mergea cu mult mai bine decât înainte.

Izbucnirea Revoluţiei Franceze în vara lui 1789 a dat apoi, prin eliberarea ţăranilor, un semnal clar pentru întreaga Europă: pe 4 august 1789, Adunarea Naţională de la Paris a hotărât, sub presiunea agitaţiilor ţărăneşti continue, abolirea radicală a oricăror drepturi de stăpânire asupra ţăranilor. După negocieri de zile în şir, Adunarea Naţională a emis pe 11 august un decret în care proclama „distrugerea totală a regimului feudal". Acesta prevedea abolirea fără răscumpărare a tuturor drepturilor asupra persoanei ţăranului, desfiinţarea oricăror privilegii onorifice şi posibilitatea de amortizare a dărilor ce trebuiau achitate anual. Numeroasele apeluri la Adunarea Naţională şi relatările despre agitaţiile ţărăneşti dădeau de înţeles că

pretenţiile stăpânirii feudale din acea vreme nu mai puteau fi susţinute mult timp. Izbucnirea războiului în aprilie 1792 a adus cu sine necesitatea unor noi concesii făcute ţărănimii, pentru a linişti situaţia internă. Câteva luni mai târziu, legislativul a decretat prin urmare abolirea fără nici o compensaţie a tuturor drepturilor feudale, întrucât foştii feudali nu puteau prezenta nici un fel de dovezi care să le legitimeze pretenţiile. După revolta sanculoţilor parizieni, Convenţia Naţională a decis în fine, la 17 iulie 1793, abolirea definitivă şi fără nici o compensaţie a tuturor drepturilor feudale.

Cu câteva săptămâni înainte, Convenţia luase o hotărâre importantă şi în privinţa pământurilor comunale. Ea permitea obştilor săteşti să împartă în mod democratic între ţărani suprafeţele comune. Împărţirea era condiţionată de acordul unei treimi din membrii obştei şi fiecare locuitor al satului urma să primească o parcelă de pământ egală cu a celorlalţi. Exceptate în mod expres de la împărţire erau pădurile, pieţele publice şi mlaştinile neasanate încă. Deşi acest decret cu privire la împărţirea proprietăţii comune a fost primit în unele sate cu entuziasm, partajările par să nu fi atins o cotă prea mare nici după câţiva ani. Aceasta probabil din cauză că numeroase sate dispuneau doar de suprafeţe comunale relativ restrânse, aşa încât împărţirea lor între locuitori nu era rentabilă. În regiunile de munte cu vegetaţie puţină, din perspectiva creşterii vitelor practicată extensiv vreme îndelungată, doar puţini ţărani aveau interesul să privatizeze păşunea comună.

Succesul principal al mişcării ţărăneşti din timpul Revoluţiei Franceze este considerat a fi, pe bună dreptate, abolirea fără despăgubiri a tuturor drepturilor feudale, care a împlinit în mare măsură dorinţele ţăranilor, legându-i de Revoluţie. Dar unele cercetări mai recente au arătat că beneficiarii legislaţiei de atunci nu s-au regăsit în aceeaşi măsură în toate straturile ţărăneşti. În fapt, desfiinţarea drepturilor feudale i-a favorizat doar pe cei care erau proprietari ai pământului lor ; pentru masa micilor ţărani arendaşi şi a lucrătorilor zilieri, desfiinţarea drepturilor feudale a fost o amară deziluzie. Mulţi ţărani arendaşi cu gospodării mici s-au simţit înşelaţi în privinţa avantajelor legislaţiei revoluţionare, dar n-au putut face mai nimic împotriva frontului solidar al proprietarilor de pământ. O mare parte a ţărănimii franceze a profitat însă de eliberarea de toate dările feudale şi avea să deţină, începând din 1793, o proprietate liberă. S-a evidenţiat mai cu seamă stratul ţărănesc de sus, victorios

în Revoluţie ; mai mult ca oricând, acesta s-a ridicat din masa ţărănimii prin superioritatea sa economică.

Mersul eliberării ţăranilor în Germania a fost influenţat în mare măsură de evenimentele din Franţa, dar a atins punctul culminant mai târziu. Epoca dominaţiei napoleoniene, când statele din Confederaţia Renană se bazau îndeaproape pe Franţa, constituie în Germania momentul de cotitură, în care s-au realizat importante reforme agrare. Dacă pentru Confederaţia Renană este greu să stabilim o datare exactă, pentru Regatul Prusiei se ştie clar că breşa s-a efectuat în anii 1810-1811. Atunci, colaboratorul lui Hardenberg, Friedrich von Raumer, a cerut într-un memoriu acordarea de proprietate neîngrădită pentru ţăranii cu drept de proprietate dezavantajos ; în edictul de regularizare din 14 septembrie 1811, această lege a fost decretată oficial. În documentul respectiv se spunea lapidar, dar neechivoc : „Posesiunile ţărăneşti împrumutate până acum fără drept de proprietate vor deveni proprietatea ţăranilor, în baza prescripţiilor şi obligaţiilor conţinute în prezentul regulament, iar serviciile şi drepturile ce decurgeau din acest împrumut vor fi anulate contra unor despăgubiri reciproce neînsemnate". [65]

De ce a avut loc revoluţia regimului agrar din Germania tocmai în acel moment ? Cauzele eliberării ţăranilor din Prusia ne oferă cel mai bun răspuns în această privinţă. În primul rând războiul împotriva lui Napoleon, pierdut la modul dezonorant, a fost cel care a adus în fruntea regimului din Prusia politicieni ai reformei, cu idei novatoare. Înfrângerea totală în faţa Franţei revoluţionare îi făcuse să vadă cu limpezime că statul seniorial al absolutismului luminat nu mai făcea faţă condiţiilor schimbate. Apusul Imperiului German în anul 1806 a înlăturat garanţia privilegiilor de clasă şi a deschis drumul pentru reforme fundamentale, după ce desfiinţarea vechii Biserici Imperiale, în 1803, învinsese rezistenţa forţelor clerului. Principii au folosit imediat spaţiul de acţiune proaspăt câştigat în politica internă pentru a stabili o nouă orânduire a regimului feudal şi noi relaţii cu nobilimea. În noile state ale Confederaţiei Renane şi în Prusia s-a dezvoltat o formă statală suverană modernă, care se baza, în locul clasei senioriale prăbuşite, pe o funcţionărime tehnocrată şi păşea hotărât spre reformă.

În Prusia, momentul înfrângerii, care dezvăluise slăbiciunile statului frederician, a fost punctul de lansare a unei modernizări radicale. După ce în fruntea guvernului ajunseseră noi miniştri, o tânără generaţie de funcţionari şi politicieni s-a apucat să reformeze

statul şi societatea. Aceştia înţeleseseră că sistemul absolutist din Prusia excludea încă orăşenii şi ţăranii de la orice responsabilitate şi îi transforma în supuşi pe care regele nu putea conta la nevoie. Statul şi societatea aveau nevoie prin urmare de o transformare fundamentală, după cum au arătat unii reformatori precum Stein şi Hardenberg. Pe lângă revigorarea autoadministrării orăşeneşti, scopul principal al legislaţiei reformatoare era eliberarea ţăranilor. Imediat după pacea de la Tilsit, Stein a fost numit în fruntea politicii prusace. La 9 octombrie 1807, s-a emis celebrul edict „privitor la degrevarea posesiunii şi utilizarea liberă a proprietăţii funciare, cât şi la relaţiile personale dintre locuitorii rurali".[66] Aici se decreta desfiinţarea oricăror raporturi de supunere moşierească, ţăranii dobândind libertatea personală şi dreptul de a se muta unde vor. Însă deocamdată rămâneau în vigoare clăcile manuale şi cărăuşia, precum şi renta în bani plătită feudalilor; dar ele nu mai erau legate de persoană, ci de pământ. Concomitent au dispărut toate îngrădirile de clasă, astfel încât nobilii şi ţăranii puteau învăţa o meserie citadină şi puteau trece dintr-o clasă într-alta.

Pentru ţăranii de pe domeniile Prusiei Orientale, Stein a impus în 1808 un regulament care a făcut pentru prima oară cu putinţă o adevărată eliberare a ţăranilor; supuşii regelui au obţinut proprietate deplină asupra pământului, plătind pentru aceasta o despăgubire. La puţin timp după aceea, s-a îndrăznit aceeaşi mişcare cu ţăranii supuşi nobilimii. Edictul regularizărilor din septembrie 1811 le permitea tuturor ţăranilor cu drept de proprietate dezavantajos regularizarea, adică înlăturarea completă a tuturor obligaţiilor feudale şi a limitării proprietăţii, contra cedării unei treimi sau jumătăţi din pământul lor. Ca să înţelegem importanţa acestui edict, trebuie să ne fie foarte clar că el desfiinţa principalele privilegii nobiliare. Iar nobilimea a protestat pe măsură, însă niciodată guvernul nu a reuşit să unească clasele opuse. Birocraţia câştigase o victorie importantă: ea introdusese dreptul de proprietate modern şi asigurase un regim de muncă liber. Eliberarea ţăranilor avantaja cam o jumătate din ţăranii prusaci înzestraţi cu o căruţă, adică aproximativ 150 000; dar numărul mare al iobagilor ereditari a rămas pentru moment în afara reformei.

Spre deosebire de regiunile prusace de la est de Elba, cu stăpânirea lor moşierească predominantă, orânduirea agrară a statelor din Confederaţia Renană purta amprenta seniorială. Trecerea revoluţionară de la simpla reformă a regimului agrar feudal la înlăturarea lui s-a petrecut aici mai devreme decât în Prusia. În marele ducat Berg, recent format, la 1808 au fost desfiinţate radical legăturile

feudale pentru toţi ţăranii, aceştia fiind obligaţi să le plătească feudalilor taxe de răscumpărare. Dar pentru început, aici, ca şi în alte state ale Confederaţiei Renane, s-a schimbat în practică prea puţin, ceea ce s-a datorat nu în ultimul rând atitudinii lui Napoleon, care a încercat să stabilizeze regimul de guvernământ ce începea să se clatine. Procesul de modernizare şi reformele social-politice au fost dificile şi în statele germane sudice din Confederaţia Renană. În principiu, eliberarea ţăranilor reuşise să pătrundă şi aici, iar proprietatea liberă fusese avizată până şi pentru supuşii nobilimii. Dar metoda răscumpărării nu era contestată niciunde, căci nu exista o alternativă realistă la despăgubirea în bani. Progresul efectiv al eliberării ţăranilor n-a mai depins aşadar, în deceniile următoare, de judecăţi principiale, ci de conjuncturile politice, mai mult sau mai puţin favorabile, din fiecare stat.

În perioada dintre Congresul de la Viena (1815) şi anul revoluţionar 1830, eliberarea ţăranilor a cam trenat în regiunile germane vestice şi sudice marcate de stăpânirea feudală, fapt care trebuia pus nu în ultimul rând pe seama opoziţiei nobilimii. În regatul Hanovrei nu s-au întreprins eforturi serioase de continuare a eliberării ţăranilor, iar în regatul Saxoniei dezbateri de ani de zile au rămas fără nici un rezultat. În fine, în Nassau şi Bavaria legile răscumpărării nu au avut un efect puternic, căci ţăranilor le lipseau banii necesari. Nicăieri nu s-au comis abateri de la principiul liberului consimţământ şi nici un guvern nu a îndrăznit să aplice în mod radical dezlegarea ţăranilor de cele mai importante sarcini materiale, şi anume taxele de arendă.

Altfel a decurs evoluţia în zonele prusace de la est de Elba, deşi restauraţia a reprimat şi aici influenţa partidei reformatoare. Dar nu au existat abdicări de principiu, direcţia indicată de Hardenberg fiind urmată cu statornicie. În 1816, un decret ministerial a restrâns autorizaţia de regularizare, acordată în 1811 tuturor ţăranilor supuşi moşierilor, numai la deţinătorii unor loturi capabile de extindere, deci la ţăranii cu proprietate funciară. Or, tocmai iobagii, ţăranii cu drepturi de proprietate dezavantajoase, erau în mod frapant cei care insistau să-şi regularizeze sarcinile feudale ; încă din 1812, slujbaşii însărcinaţi cu aceasta fuseseră uimiţi de faptul că în special ţăranii fără proprietate funciară erau puternic interesaţi de reforma agrară. Acum, într-o perioadă de criză agrară, se arătau avantajele procedurii – clară în sine, dar prudentă – de a înlocui banii de răscumpărare prin pământ : în 1831 se regularizaseră deja 82% din gospodăriile luate în discuţie. Deosebirea faţă de Germania vestică şi sudică, unde răscumpărarea cu bani progresa lent, era în orice caz evidentă.

Desigur, pierderea de pământ a fost considerabilă pentru ţărani; acestora le rămânea acum doar o jumătate de milion de hectare, corespunzând aproximativ unei treimi din pământul aflat iniţial în mâna lor. Dar prin partajarea hotarelor ţăranii au primit totuşi ceva pământ în schimb, căci la 1831 36% din sate introduseseră sau isprăviseră deja partajarea proprietăţii obşteşti. La cinci ani după decretul din 1816, guvernul a căzut de acord cu moşierii şi asupra condiţiilor în care puteau fi eliberaţi de taxe şi servicii aproximativ 170 000 de iobagi, prin urmare de ţărani dependenţi de feudali. Legea din 1821 permitea în fapt cererea de eliberare doar celor care deţineau un lot de pământ complet; cesiunea pământului era posibilă şi aici, dar de cele mai multe ori se alegea calea răscumpărării contra unei sume ce reprezenta de douăzeci şi cinci de ori produsul anual. Aplicarea deciziei eliberării ţăranilor a progresat în Prusia, în ansamblu, într-un ritm susţinut, astfel încât la 1838 regularizările erau aproape încheiate, în vreme ce răscumpărările au trenat încă multă vreme, iar partajările hotarelor au mai cerut şi ele mult timp şi multă răbdare.

În Germania de la vest de Elba, mersul eliberării ţăranilor a beneficiat în anii de după 1830 de imbolduri noi, provenite pe de o parte dinspre mobilizarea generală prin revoluţia din iulie, iar pe de altă parte dinspre diverse revolte ţărăneşti. Ştirile privitoare la revoluţia izbutită din Franţa şi agitaţiile orăşeneşti au provocat în multe teritorii germane revolte spontane la ţară. În Saxonia, mai ales ţăranii supuşi nobililor au fost cei care s-au văzut oprimaţi de refuzul de a li se fixa claca, de munca silită ca servitori la curte şi de taxele mari şi s-au revoltat; în Hessen, s-au ridicat mulţi ţărani din regiunile mai sărace ale ţării şi au cerut o diminuare a dărilor. Răscoalele ţărăneşti au găsit o rezonanţă puternică în dietele landurilor, unde opoziţia liberală şi-a apropriat îndată tema. Comisii ministeriale de cercetare au scos la lumină de ce suferea întreaga operă de eliberare de până atunci şi care fuseseră cauzele ce au dus la întârzierea ei: în special problema finanţării fusese insuficient aprofundată. În anii care au urmat au fost promulgate în aproape toate statele germane o serie de legi prin care taxele funciare şi dijmele au fost decretate răscumpărabile; cât despre finanţare, înfiinţarea unor bănci i-a deschis drumuri noi. Începutul l-a făcut în 1834 Saxonia, unde s-a creat după modelul englez o bancă de rentă funciară. Prin faptul că statul se interpunea între ţărani şi feudali, situaţia conflictuală de la ţară s-a relaxat. Cei îndreptăţiţi să primească taxele cedau aceste drepturi băncii, obţinând în schimb titluri de rentă aducătoare de

dobânzi, în timp ce datornicii îşi plăteau datoria fixată la bancă; diferenţa de taxă şi finanţările intermediare erau plătite din fondul de impozite de stat. Pe domeniile senioriale răscumpărarea a reînceput, de data aceasta cu succese considerabile.

Apoi, o dată cu anul revoluţionar 1848, a început ultima fază, de încheiere a eliberării ţăranilor. Încă de la primele ştiri venite de la Paris şi din mai multe capitale germane, pretutindeni în Germania au izbucnit tulburări atât de mari cum nu se mai întâmplase de multă vreme. În Hessen, Baden, în unele părţi din Saxonia şi în alte regiuni, s-au stârnit răscoale şi rebeliuni aprige. Aceste revolte ţărăneşti fuseseră provocate de voinţa comună, hotărâtă, de a recupera starea de înapoiere în care se ajunsese prin politica indecisă a guvernelor. În multe locuri s-a ridicat pretenţia de desfiinţare a tuturor drepturilor feudale, ba chiar a răsunat apelul la deposedarea totală - un indiciu că acum, pe lângă ţărani, îşi făcea auzite pretenţiile şi sărăcimea citadină. Cauzele şi obiectivele rebeliunilor au fost diverse. În Baden şi Saxonia s-au răsculat în special ţăranii supuşi nobililor, întrucât mulţi feudali nu întreprinseseră încă eliberarea prin răscumpărare, dar în Nassau şi Silezia protestul s-a îndreptat direct împotriva statului.

Guvernele statelor feudale germane şi miniştrii lor liberali au acţionat de astă dată rapid şi consecvent. În primăvara lui 1848 dietele din sudul Germaniei au hotărât desfiinţarea tuturor obligaţiilor feudale aflate în vigoare şi înfiinţarea unor bănci agricole de rentă funciară acolo unde nu existau încă. Cuantumul despăgubirii era sensibil mai mic decât înainte, aşa încât eliberarea prin răscumpărare a progresat mai repede. Totuşi, tulburările micii ţărănimi, ale lucrătorilor cu ziua şi ale straturilor sărace au continuat, căci cererile lor erau greu de împlinit: obţinerea de pământ, creşteri salariale şi îmbunătăţirea drepturilor comunale. În acelaşi timp, Adunarea Naţională din Frankfurt a elaborat un catalog al drepturilor fundamentale, în care erau anulate toate relaţiile de supunere şi iobăgie. Toate taxele şi serviciile legate de pământ au fost decretate răscumpărabile; au fost desfiinţate fără despăgubire tribunalele senioriale şi taxele personale ce decurgeau din legătura cu moşierul sau protectorul. Erau abolite în continuare şi drepturile de vânătoare pe pământ străin şi clăcile de vânătoare care treziseră ura ţăranilor. În Prusia au fost emise în fine, în martie 1850, şi acele articole de lege care le permiteau micilor ţărani prestatori de clacă manuală răscumpărarea îndatoririlor lor. Dar eliberarea ţăranilor nu s-a sfârşit practic nicidecum o dată cu

aceste hotărâri parlamentare. Din perspectiva contractelor de despăgubire cu băncile agricole de rentă funciară, centrul de greutate al degrevării proprietăţii s-a precizat abia în anii de după 1850, dar până în 1865 acest proces se încheiase din punct de vedere juridic. Totuşi, plăţile au continuat încă multă vreme, căci termenele erau de regulă de cincizeci de ani.

Şi partajările proprietăţii comune, care, împreună cu eliberarea ţăranilor, au constituit o parte esenţială a reformelor agrare liberale, au durat în multe regiuni tot până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În măsura în care se creaseră baze legislative suficiente, partajările proprietăţii comunale şi comasările s-au putut îndeplini într-un ritm accelerat. Dacă în regatul Hanovrei pentru comasări mai fusese nevoie, până în 1856, de acordul a două treimi din ţăranii în cauză, de acum încolo era suficientă o jumătate din voturi pentru a urni procedurile. Prin aceste măsuri legislative, împărţirea terenurilor comunale în Hanovra a fost atât de forţată, încât până în 1869 87% din suprafeţele comune erau deja împărţite. Dar prin aceasta s-ar fi câştigat prea puţin dacă nu se făcea concomitent o redistribuire şi o comasare a ţarinilor parcelate. Pentru comasare, trebuia mai întâi să se lămurească neclarităţile legate de structura parcelelor şi reţeaua drepturilor de tot felul, înainte de a se trece la noul regim. După o înregistrare detaliată a noii stări de fapt, s-a proiectat şi s-a jalonat o nouă reţea de drumuri şi şanţuri; fiecare trebuia să poată ajunge direct la ogorul său, fără să depindă de acordul vecinului ca să-şi croiască drum prin parcela aceluia. După ce şi ultimele urme de rezistenţă au fost înlăturate, ogorul dintre hotare a fost împărţit conform proprietăţii fiecăruia, între gospodăriile individuale.

Partajările proprietăţii comune au avut consecinţe serioase pentru grupurile inferioare de ţărani din sate, căci de multe ori aceştia nu au profitat de noul regim. Dacă înainte păturile de ţărani cu pământ puţin erau şi ele lăsate să utilizeze proprietatea comună, deşi nu exista nici o reglementare juridică pentru aceasta, acum se isprăvise, căci era vorba despre drepturi şi despăgubiri. Ţăranii cu drepturi depline ţineau la acest pământ care le permitea să se extindă şi l-au împărţit între ei, fără să le pese de deţinătorii micilor gospodării, de lucrătorii zilieri şi de săraci. La mijlocul secolului al XIX-lea, după împărţirea proprietăţii comune, stăteau prin urmare faţă în faţă în multe sate două grupuri inegale: pe de o parte, deţinătorii unor mici loturi şi lucrătorii zilieri, care pierduseră dreptul de păşunat pentru

vitele lor, iar pe de altă parte, chiaburii, ţăranii înstăriţi care se temeau de revolta stratului social inferior. Printre lucrătorii cu ziua se vehicula pe-atunci în multe sate zicala: „Împărţirea proprietăţii comune i-a făcut pe ţărani nobili şi pe noi cerşetori".[67] Problema sărăciei şi cea a împilării populaţiei rurale s-au rezolvat însă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, prin emigrarea în America sau în regiunile industriale. Centrele urbane care creşteau rapid în procesul industrializării au absorbit forţele de muncă eliberate din spaţiul rural şi le-au oferit noi posibilităţi de câştig.

Dacă trecem în revistă eliberarea ţăranilor în ansamblul ei, ne frapează lungimea duratei acestui proces. Eliberarea ţăranilor s-a întins în Europa centrală pe o perioadă de timp uimitor de lungă şi a durat, cu câteva excepţii, în cele mai multe cazuri din primul deceniu al secolului al XIX-lea până peste mai bine de cincizeci de ani, când s-a încheiat complet. Răscumpărarea pământului a avut nevoie de mai multe decenii, fiindcă era legată de chestiunea complicată a finanţării. Şi opoziţia obstinată a nobilimii a avut o influenţă esenţială asupra trenării reformelor agrare. Pe de o parte, nobilimea refuza să renunţe fără luptă la poziţia ei dominantă, pe care o exercitase secole de-a rândul asupra ţăranilor; pe de altă parte, în zona feudalismului vest-german, ea trebuia să devină iarăşi din primitoare de rentă proprietară de moşii, situaţie care aducea cu sine probleme dificile de reorientare economică. În spaţiul est-german, regularizarea pretinsă de statul prusac a însemnat desfiinţarea clăcilor ţărăneşti tradiţionale. Cărăuşia prestată de ţărani şi aratul cu plugurile au trebuit înlocuite, iar clăcile manuale ale deţinătorilor de mici parcele să fie transformate în muncă retribuită, ceea ce deseori s-a dovedit a fi extrem de complicat.

Ce efecte a avut eliberarea ţăranilor în ansamblul ei asupra economiei societăţii în secolul al XIX-lea? Un rezultat principal al reformei agrare trebuie văzut în faptul că populaţia rurală şi agricultura au fost înglobate în noua orânduire statală liberală şi în noua orânduire socială. Ceea ce visau să facă monarhii absoluţi încă din epoca iluminismului, şi anume crearea unei cetăţenii universale, au reuşit revoluţiile burgheze de la începutul secolului al XIX-lea. Şi chiar dacă acest proces de transformare a durat în Germania, spre deosebire de Franţa, decenii de-a rândul, rezultatul a fost totuşi acelaşi: sistemul social de dinainte, bazat pe diferenţierea de clasă, a fost înlocuit de un regim al egalităţii universale, juridică şi politică, într-un stat constituţional liberal. Ceea ce însemna totodată că orice

forme de dependenţă personală privative de libertate pentru ţărani erau abolite, iar în locul acestora nu mai existau decât relaţii de drept material şi creanţă. Că de aici puteau să rezulte noi forme de dependenţă economică, uneori mult mai dure decât relaţiile personale anterioare, nu le scăpase reformatorilor, fără să-i facă totuşi să se lase impresionaţi de critica publiciştilor conservatori şi socialişti. Moşierii şi seniorii s-au transformat în simpli proprietari de pământ, iobagii în ţărani liberi, respectiv în muncitori agricoli. Conceptul de proprietate dobândise un conţinut a cărui esenţă purta amprenta dreptului roman, renunţând la vechea diferenţă dintre proprietatea superioară şi cea inferioară. Şi cum această concepţie trimitea la unele forme de drept medievale, vom putea spune că în domeniul regimului agrar Evul Mediu s-a sfârşit abia o dată cu eliberarea ţăranilor.

Agricultura ca ramură producătoare de câştig a fost înglobată în principiul economiei liberale de piaţă, iar piedicile ce decurgeau din regimul proprietăţii funciare au fost înlăturate din temelie. Libera concurenţă avea să hotărască de atunci înainte cine obţinea şi utiliza pământul, nu privilegiile şi anumite relaţii. După cum suna propaganda agronomilor, pământul se cuvenea celui mai bun gospodar, în vreme ce gospodăriile proaste aveau să rămână de căruţă. Această orientare spre economia de piaţă funcţiona încă de mai multă vreme, în special în prejma oraşelor prospere, dar acum principiul regimului liberal ajunsese să se impună definitiv, căci economiei i se rezerva un domeniu autonom. Desigur, unele forme şi moduri de viaţă politică, economică şi socială mai vechi s-au păstrat şi în noul regim economic şi social, afirmându-şi forţa. Astfel, desfiinţarea privilegiilor juridice ale nobilimii nu a împiedicat-o pe aceasta să-şi poată menţine în continuare, şi în secolul al XIX-lea, o poziţie conducătoare în domenii importante ale economiei, politicii şi societăţii. Spre sfârşitul secolului, ea a înregistrat, ce-i drept, unele pierderi faţă de burghezia împroprietărită, dar în ansamblu nobilimea a păstrat, nu numai în Prusia, ci şi în Bavaria şi Austria, o poziţie socială puternică.

Şi ţăranii au conservat încă multă vreme vechea gândire de clasă, aşa încât n-au devenit prea uşor simpli producători agrari. Mai cu seamă ţăranul înstărit, care, peste tot unde s-a păstrat obiceiul transmiterii gospodăriei unitare, a rămas ţăranul pur şi simplu, ca în Bavaria, în zonele alpine austriece şi în nord-vestul Germaniei. Mentalitatea sa, reprezentările şi formele de comportament, raportarea celorlalte grupuri rurale la gospodăria sa s-au menţinut şi ele, la fel cum şi ţăranul s-a străduit să conserve gospodăria ca avere a

familiei, prin transmiterea ei nescindată, potrivit tradiţiei (dreptul de moştenire). În spaţiul de la est de Elba, unde moşierul devenise posesorul moşiei, ţăranii care îi fuseseră odinioară supuşi ajunseseră acum şi ei proprietari de pământ liberi. Dar aici a rezultat, sub influenţa vechilor tradiţii şi ca urmare a noului regim prusac al comunităţii rurale întemeiate pe raioanele moşiereşti, o orânduire care avea trăsături autoritare puternice şi, în pofida egalităţii juridice, menţinea o ierarhie strictă a clasa nobilimii şi cea a ţărănimii.

În ansamblu, după ce problemele tranziţiei au fost învinse, ţărănimea a cunoscut o consolidare sensibilă a poziţiei sale economice şi sociale. Aceasta se datora pe de o parte faptului că fusese avantajată economic de partajările proprietăţilor comunale, pe de altă parte profitului adus de câştigurile nete crescute din agricultură, ca urmare a conjuncturii agrare în ascensiune începând cu jumătatea secolului al XIX-lea. Eliberarea ţăranilor urmărise cu siguranţă, pe lângă scopul politic al modernizării statale prin luarea puterii din mâinile nobilimii, şi scopuri economice, căci dezavantajele considerabile ale îngrădirilor libertăţii personale şi ale regimului proprietăţii erau cunoscute de mult. Iar aceste obiective, promovarea agriculturii şi creşterea producţiei agrare, au fost atinse cu adevărat de reformă, oricât de mare a fost volumul plăţilor la care au fost supuşi ţăranii. Putem spune aceasta în special despre ţăranii din Germania de la est de Elba, unde se poate constata o creştere considerabilă a activităţii ţărăneşti, atât pentru îngrijirea propriilor gospodării, cât şi pentru creşterea producţiei prin cheltuieli mai mari. Eliberarea ţăranilor a declanşat în plus în Germania estică o puternică creştere demografică: între 1815 şi 1871 numărul locuitorilor de acolo s-a dublat. Populaţia putea fi însă hrănită fără dificultăţi, graţie extinderii suprafeţelor de cultură şi metodelor de cultură îmbunătăţite, chiar dacă în acelaşi timp se exportau mari cantităţi de cereale. Aceste succese excepţionale nu s-ar fi putut atinge, fără îndoială, în lipsa reformelor agrare. Eliberarea ţăranilor a disponibilizat în mod evident forţe deosebit de puternice, tocmai acolo unde energia ţărănească fusese multă vreme încătuşată prin constrângerile moşiereşti.

După tratarea detaliată a evoluţiei din Franţa şi Germania, se pune întrebarea cum a decurs eliberarea ţăranilor în celelalte ţări ale Europei. Principii pregătiţi să facă reforma, tendinţele noi din economie şi nemulţumirea crescândă a ţăranilor au fost câţiva dintre factorii care au impulsionat procesul de modernizare a lumii rurale. Victoria Revoluţiei Franceze şi abolirea drepturilor feudale în Franţa

revoluţionară au întârziat însă la început eliberarea ţăranilor din ţările vecine. Căci succesele Revoluţiei au stârnit frica elitelor dominante de răsturnarea violentă şi au făcut să stagneze cele câteva măsuri reformatoare introduse deja. În Austria, şocul Revoluţiei a izgonit spiritul reformei care începuse să se facă simţit sub împăratul Iosif al II-lea şi care, de altfel, întâmpinase deja opoziţia puternică a nobilimii. Armatele victorioase ale Revoluţiei şi ale lui Napoleon au avut grijă apoi, în ţările pe care le-au cucerit, să dea noi imbolduri eliberării ţăranilor. Înfrângerea nimicitoare pe care Prusia a suferit-o în 1806 din partea armatei lui Napoleon le-a arătat politicienilor prusaci necesitatea imperioasă a reformelor, care nu puteau lăsa neatinsă nici relaţia dintre moşieri şi ţărani. Ceva similar s-a întâmplat o jumătate de secol mai târziu în Rusia, unde înfrângerea în războiul Crimeei (1856) a făcut ca guvernul rus să aplice în sfârşit o serie de reforme fundamentale în stat şi societate şi să deschidă calea desfiinţării iobăgiei. Revoluţia din 1848 a contribuit şi ea decisiv în multe ţări ale Europei la accelerarea reformelor agrare şi la eliberarea ţăranilor; acolo unde mai existau la acea dată ţărani iobagi, s-a folosit această ocazie pentru a scăpa de legăturile feudale.

Între primul decret de emancipare a ţăranilor, care a fost emis în 1771 la Savoia, şi abolirea iobăgiei în Rusia ţaristă au trecut aproape o sută de ani – un indiciu pentru dificultatea procesului de eliberare. Cu toate că numeroasele decrete şi legi date în acest interval de timp în fiecare ţară a Europei au fost concepute foarte diferit, ele au purtat amprenta unor principii comune. Peste tot ţăranilor li se garanta în principiu libertatea personală, deşi legile emise prevedeau deseori perioade de tranziţie, pentru a le acorda feudalilor timp de adaptare la neobişnuita situaţie. Noile legi le procurau ţăranilor egalitatea în faţa legii, ca tuturor celorlalţi cetăţeni, le dădeau libertatea de a pleca unde voiau, ca şi libertatea alegerii profesiei, şi desfiinţau stratificarea societăţii în clase strict delimitate şi închise. Eliberarea ţăranilor din iobăgie şi dobândirea drepturilor cetăţeneşti egale au necesitat în toate ţările măsuri multiple pentru modificarea instituţiilor politice existente; justiţia şi poliţia, serviciul militar obligatoriu şi politica taxelor, ca şi aparatul administrativ al oficialităţilor centrale şi locale au trebuit reorganizate. În fiecare ţară, acest proces de reconstrucţie a statului şi societăţii a progresat într-un ritm lent şi a durat decenii în şir.

Primele decrete pentru eliberarea ţăranilor, salutate cu speranţă pretutindeni, nu au pus nici pe departe capăt, în cele mai multe ţări,

statutului de subordonare al ţăranilor ; în pofida decretelor generale de eliberare, multe forme de dependenţă rămâneau încă în vigoare. Desigur că decretele merită tot respectul, fiindcă au netezit calea pentru impunerea principiului şi au pus la dispoziţie liniile orientative pentru legislaţia de mai târziu ; totuşi, aproape pretutindeni au urmat ani de ezitări până când ultimele rămăşiţe ale iobăgiei ţărăneşti au dispărut. Opoziţia feudalilor, obstrucţia reprezentanţilor clasei nobiliare, politica reacţionară a anumitor regimuri şi lipsa de experienţă politică a ţăranilor sunt elemente care ne ajută să explicăm durata lungă a procesului de eliberare. Intervalele de timp dintre primele decrete pentru eliberarea ţăranilor şi promulgarea definitivă a legilor cu ajutorul cărora au fost înlăturate ultimele drepturi şi ultimele pretenţii feudale au variat ca durată : în Savoia 21 de ani, în Danemarca 73 de ani, iar în Prusia 43 de ani. Despăgubirea feudalilor pentru pierderile de taxe, servicii şi pământuri a fost o caracteristică comună celor mai multe legi de degrevare a proprietăţii.

Diferenţele survenite în procesul de eliberare a ţăranilor în fiecare ţară în parte, cu efectele ei prelungite până în prezent, se pot ilustra foarte bine prin exemplul Italiei. Peninsula Italică prezenta la începutul secolului al XIX-lea o orânduire agrară tripartită : în Sud şi în insule, o alăturare de latifundii feudale şi mici gospodării ţărăneşti sărace ; în Italia centrală şi pe dealurile din Nord, o predominanţă a strictelor relaţii de arendă, lăsând deseori ţăranilor abia necesarul ; iar în Câmpia Padului din nordul Italiei, în fine, un sistem agrar care, pe baza divizării lui în proprietari funciari feudali, arendaşi intermediari şi lucrători zilieri şi graţie agriculturii intensive practicate, se număra printre cele mai progresiste regiuni agrare ale Europei. Înlăturarea sistemului feudal prin dispoziţii statale a introdus de fapt în Sud numai mobilizarea proprietăţii funciare, schimbând altminteri prea puţin situaţia reală a ţăranilor. Nici pătura conducătoare a nobilimii şi marii burghezii din Italia superioară nu a considerat multă vreme necesară o reformă agrară profundă, după ce poziţia ei în monarhia piemonteză se consolidase din nou. Modernizarea economică şi socială a Italiei a reînceput apoi în Nord abia spre sfârşitul secolului al XIX-lea, când, ca urmare a industrializării, s-au luat noi măsuri reformatoare. O birocraţie ineficientă a întârziat de altfel, spre deosebire de situaţia din Germania, transformarea necesară a regimului agrar italian.

Panorama procesului de eliberare a ţăranilor din diversele ţări ale Europei ne arată că nu putem vorbi despre o aplicare şi un efect

unitar ale modernizării. Decisive pentru consecinţele acestui proces de transformare au fost în primul rând condiţiile de pornire din fiecare ţară în parte; numai acolo unde regimul proprietăţii era, încă de dinainte de reformă, astfel conceput încât clarificarea pretenţiilor juridice privitoare la pământ a fost posibilă fără mari dificultăţi, opera de eliberare a avut rezultate favorabile. Aici, reformele agrare au fost însoţite de schimbarea macazului pentru o industrializare ce a putut în fine să îmbunătăţească situaţia socială a populaţiei ţărăneşti, prin impulsionarea procentului de creştere economică şi prin măriri permanente ale veniturilor. Şi şansele de dezvoltare a parlamentarismului şi democraţiei au depins substanţial de modul în care s-au desfăşurat reformele agrare şi emanciparea ţăranilor în fiecare ţară (B. Moore). Legile ce urmau să ducă la încheierea procesului de eliberare nu au avut în multe cazuri nicidecum ca efect un sfârşit rapid al dezavantajării politice şi sociale a ţăranilor. Tradiţiile şi formele de comportament seculare, pretenţia claselor superioare la o poziţie privilegiată şi desconsiderarea ţăranilor, adânc înrădăcinată, n-au putut fi înlăturate dintr-o dată de câteva legi reformatoare. Elitele dominante nu erau nici ele în general pregătite să renunţe fără împotrivire la vechile privilegii şi poziţii.

Mulţi ţărani au fost şi pe mai departe împiedicaţi, prin diverse mijloace, să uzeze de libertatea lor, au fost dezavantajaţi în alegeri printr-o modalitate de a vota nefavorabilă sau au fost chiar excluşi de la dreptul de vot. În plus, într-o serie de ţări s-a conservat decenii de-a rândul, şi după eliberarea ţăranilor, puterea juridică seniorială, ca de exemplu în circumscripţiile moşiereşti prusace. Cu toate aceste insuficienţe, desfiinţarea iobăgiei a deschis o nouă epocă în istoria ţărănimii europene: „o epocă de libertate fără precedent". [68] Eliberarea ţăranilor nu a înlăturat doar un sistem perimat de servicii feudale şi dări, ci a schimbat în totalitate condiţiile de viaţă ţărăneşti. Regimul de existenţă feudal a fost înlocuit de un individualism căruia i-au căzut victime limitele puse căsătoriei sau profesiei, dar şi practicile colective frenatoare de la sat. Egalitatea cetăţenească i-a deschis ţăranului, pentru propria evoluţie şi pentru recunoaşterea demnităţii profesiei sale, uşi până atunci închise. Eliberaţi de dependenţă şi de îndatoririle discriminatoare, ţăranii Europei au devenit o pătură influentă a populaţiei, cu interese politice şi economice proprii, care a putut găsi audienţă şi în societatea industrială modernă al secolului XX.

12

Ţăranii europeni în societatea industrială modernă

Mecanizarea şi industrializarea agriculturii

În secolele al XIX-lea şi XX economia şi societatea Europei s-au transformat fundamental în procesul industrializării. În general, studiul acestei transformări se concentrează asupra modificărilor condiţiilor de viaţă din centrele industriale meşteşugăreşti şi asupra oraşelor care se extindeau, dar mai puţin asupra economiei agrare şi a spaţiului agrar, care s-a modificat însă şi el profund. Aceste schimbări s-au făcut simţite atât în domeniul producţiei agrare, cât şi în structura socială agrară, astfel încât pe de o parte productivitatea agriculturii a crescut enorm, iar pe de altă parte ponderea salariaţilor din agricultură în totalul populaţiei s-a diminuat considerabil. Impresionante sunt în această privinţă mai ales progresele agriculturii din cele patru decenii de după al doilea război mondial. Dacă în Germania la 1800 mai bine de 60% din populaţie mai era încă activă în sectorul agrar, acest procent a scăzut până în 1950 la 25%; într-un interval de timp relativ scurt, din 1950 până în 1990, acest procent s-a micşorat în Republica Federală, într-un ritm şi mai accelerat, până la doar 5%. În acelaşi timp, productivitatea agriculturii a crescut substanţial: dacă în 1950 abia se recoltau de pe o suprafaţă de un hectar 27 de chintale de grâu, recolta de pe aceeaşi suprafaţă a crescut până în 1975 la 44 de chintale. Astfel că supraproducţia a devenit o problemă capitală a agriculturii europene moderne.

Care au fost cauzele acestor progrese uimitoare în agricultura secolelor al XIX-lea şi XX? Producţia agricolă a fost mai mult decât dublată încă din secolul al XIX-lea; apoi, ea a fost şi modificată în

structura ei, întrucât producţia animală a crescut mai mult decât cea vegetală. Creşterea producţiei agrare trebuie raportată în esenţă la următoarele cauze: schimbările în modul de exploatare a pământului, îmbunătăţirea culturii plantelor, extinderea creşterii animalelor şi utilizarea unei agrotehnici progresiste. În anii '30 ai secolului al XIX-lea a început o fază de evoluţie favorabilă pentru agricultura europeană, care a durat aproape fără întrerupere patru decenii. Aşa cum se întâmplase şi în secolul al XVIII-lea, presiunea populaţiei, cu cererea ei din ce în ce mai mare de alimente, a acţionat asupra pieţei agrare provocând o creştere a preţurilor, dar această tendinţă a fost acum accentuată de venitul în creştere al maselor, ca urmare a industrializării; puterea de cumpărare a acestora a acţionat mai întâi asupra sectorului alimentar, deoarece nu se atinsese încă o alimentaţie optimă a populaţiei.

În agricultură, asolamentul pe trei tarlale a lăsat tot mai mult loc unei forme îmbunătăţite de asolament prin rotaţia culturilor, iar pârloaga a dispărut treptat. Asolamentul de trei ani îmbunătăţit din această epocă se baza pe un sistem în care, printr-o rotaţie de trei ani, după doi ani de cereale urma câte un an cu legume de câmp (trifoi, cartofi, sfeclă). Chiar şi numai renunţarea la pârloagă a avut drept consecinţă o mărire considerabilă a suprafeţei agricole şi o creştere semnificativă a producţiei vegetale (*cf.* Fig. 18). Exploatarea mai intensă a solului cerea acum şi o îngrăşare mai bună, pentru a procura pământului un substitut suficient pentru substanţele nutritive extrase. În acest scop, anterior exista la dispoziţie numai gunoiul de grajd, căci importurile de guano şi salpetru de Chile s-au extins pe piaţa europeană abia după 1840. Dar câtă vreme agricultura depindea de îngrăşământul natural, ea se afla într-un cerc vicios: o creştere a cantităţii de îngrăşământ natural putea fi realizată doar printr-o creştere a zootehniei; dar aceasta se făcea cu preţul extinderii suprafeţelor de nutreţ pentru vite, deci în dauna suprafeţelor utilizate pentru obţinerea hranei umane. Iar pe de altă parte, extinderea culturii cerealelor nu putea să aibă loc decât pe socoteala creşterii vitelor şi prin urmare a producţiei de îngrăşământ, ceea ce ar fi însemnat însă recolte scăzute la hectar. De aceea creşteri mai mari ale productivităţii erau cu putinţă numai dacă se reuşea ieşirea din acest cerc vicios, aşadar dacă agricultura devenea independentă de îngrăşământul natural.

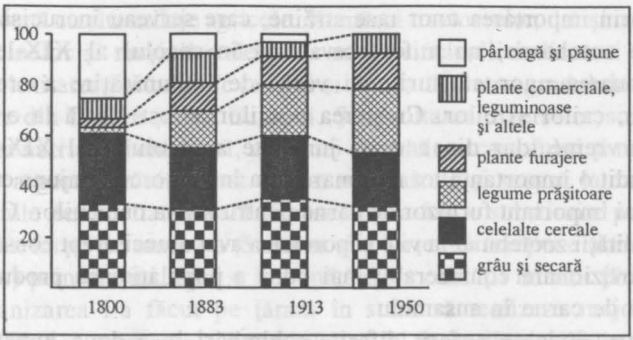

Fig. 18. Transformarea exploatării ogorului în Germania (1800-1950)

Meritul de a fi rezolvat această problemă capitală a agriculturii preindustriale şi a alimentaţiei din secolul al XIX-lea este atribuit pe drept lui Justus von Liebig, care a publicat în 1840 opera epocală; *Chimia organică şi aplicarea ei în aplicarea ei în agricultută şi fiziologie*; Liebig a reuşit să deschidă calea pentru producerea îngrăşământului mineral. Calciul şi făina de oase au fost la început cei mai importanţi înlocuitori pentru îngrăşarea solului; dar utilizarea lor a rămas încă o vreme relativ nesemnificativă. Abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea îngrăşământul mineral cu produşi din potasiu, azot şi fosfat a dobândit o aplicare pe scară largă. Producţia de fosfat a luat un mare avânt prin obţinerea zgurei Thomas, din deşeurile metalurgice ale minereului de fier.

Concomitent cu eforturile pentru ameliorarea îngrăşământului, s-a încercat cultivarea planificată a plantelor, care punea la dispoziţia ţăranilor soiuri de cereale mai productive şi seminţe mai bune. Dar mai importantă pentru hrana generală a populaţiei a fost totuşi extinderea în continuare a culturii cartofului, pentru că el nu numai că servea ca aliment de bază straturilor inferioare ale populaţiei, ci le stătea la dispoziţie ţăranilor şi ca nutreţ pentru îngrăşarea porcilor. Triumful cartofului ca aliment în hrana oamenilor şi animalelor a fost atins în momentul în care pârloaga a dispărut din sistemul agricol. O influenţă nu mai puţin neglijabilă a avut şi extinderea cultivării sfeclei de zahăr.

Zootehnia s-a întărit în secolul al XIX-lea prin înmulţirea numărului de animale întreţinute, prin creşterea producţiei de lapte şi prin îmbunătăţirea calităţii raselor. Controlul planificat al inventarelor de

vite prin importarea unor rase străine, care serveau încrucişării cu rasele autohtone, nu a fost ceva nou în secolul al XIX-lea, ci continuarea unor eforturi mai vechi de îmbunătăţire a creşterii vitelor, cailor şi oilor. Creşterea porcilor a fost lăsată la o parte multă vreme, dar din a doua jumătate a secolului al XIX-lea a dobândit o importanţă tot mai mare, aşa încât porcul a ajuns curând cel mai important furnizor de carne pentru hrana oamenilor. Creşterea calităţii zootehniei la vite şi porcine a avut atunci drept consecinţă o aprovizionare considerabil mai bună a populaţiei cu produse de vită şi de carne în ansamblu.

Agrotehnica a suferit diferite schimbări în a doua jumătate a secolului al XIX-lea în toate ţările Europei. În vreme ce agricultura engleză juca un rol avangardist în utilizarea unei agrotehnici moderne, în agricultura franceză şi germană mecanizarea progresa doar şovăielnic. E drept că productivitatea muncii creştea, şi respectiv producţia corespunzătoare forţei de muncă, dar aceasta se întâmpla în primul rând din cauza unei productivităţi crescute a solului. Plugurile, grapele şi căruţele, îmbunătăţite treptat din punct de vedere al calităţilor tehnice, erau şi acum cele mai importante utilaje folosite, dintre cele cu tracţiune animală. Dintre maşinile care economiseau forţa de muncă şi care s-au răspândit în agricultura cerealieră până la primul război mondial, făceau parte în special semănătoarele în şiruri, maşinile de treierat şi maşinile de măcinat. Cum cerealele ocupau cea mai mare parte a ogorului, s-a încercat evident eliminarea efortului cerut de semănat, recoltare şi treieriş. Curând treierătoarele puteau fi văzute în cele mai multe gospodării ţărăneşti; la 1910 nu mai exista nici o gospodărie mare în care să nu se afle o treierătoare.

Faza principală a mecanizării agriculturii vest-europene a început după al doilea război mondial. În cele patru decenii din 1950 până în 1990, agricultura s-a modificat graţie maşinilor şi noilor tehnici agrare ca niciodată în istoria ei precedentă. În Europa s-a realizat în acest interval o revoluţie a agrotehnicii, care în America dusese încă din prima jumătate a secolului XX la schimbări profunde în agricultură şi la un regres progresiv al cifrei populaţiei active în sectorul agrar. Principalul punct de pornire al mecanizării tot mai accelerate a majorităţii proceselor muncii din agricultură a fost introducerea pe scară largă a tractorului, care a putut fi utilizat nu doar ca maşină de tracţiune, ci şi, cu ajutorul hidraulicii, ca maşină cu utilitate multiplă,

împreună cu alte utilaje agricole. Numărul tractoarelor, dar şi numărul combinelor şi maşinilor de muls sunt principalii indicatori pentru complexitatea parcului de maşini şi totodată pentru gradul de mecanizare din fiecare ţară a Europei. Şi recoltarea diverselor soiuri de plante nutritive pentru sol, a sfeclei de zahăr, a cartofului şi mai nou chiar a porumbului, a fost treptat mecanizată şi scoasă la capăt cu maşinile de recoltare totală. Consecinţa a fost o substituire pe scară largă a forţei de muncă a ţăranilor şi a forţei de tracţiune animală (a cailor) prin maşini, apoi o îmbunătăţire a calităţii muncii ţărăneşti. Mecanizarea i-a făcut pe ţărani în stare să realizeze majoritatea lucrărilor în momentele favorabile, astfel încât pierderile de recoltă s-au diminuat.

Mecanizarea întârziată a agriculturii europene în comparaţie cu Statele Unite are mai multe cauze. Economia americană era evident, din principiu, mai ferm orientată spre progresul tehnic, în toate domeniile, ceea ce s-a văzut şi în agricultură. În plus, condiţiile climaterice erau în Europa occidentală, spre deosebire de America, mai puţin favorabile pentru utilizarea unor maşini de recoltare, în primul rând a combinei. La acestea se adăuga elementul structurii diferite a gospodăriei: fermele americane, cu suprafeţele lor de cultură mari, puteau folosi raţional o tehnică a capitalului intensiv, în vreme ce gospodăriile ţărăneşti mici şi mijlocii din Europa erau mai puţin receptive la utilizarea maşinilor ce economiseau munca. De aceea mecanizarea agriculturii europene nu a condus, începând din anii '50, doar la o eliminare a forţelor de muncă din agricultură, ci şi la gospodării mai mari, mai apte pentru mecanizare. Dacă la 1950 numărul gospodăriilor agricole din Republica Federală Germană era încă de 1,6 milioane, el s-a redus până în 1986 la 0,7 milioane; totodată, dimensiunea medie a unei gospodării a crescut de la 8 la 16 hectare. Când dăm aceste cifre trebuie să ţinem cont de faptul că, încă din 1976, numai aproximativ o jumătate din gospodării erau o sursă principală de câştig, pe când celelalte trebuiau încadrate în categoria gospodăriilor rurale suplimentare, pentru completarea veniturilor sau venituri accesorii. Ocuparea forţei de muncă în gospodăriile mari, cu mai mult de 50 de hectare, era, cu o medie de numai patru forţe de muncă la 100 de hectare, evident mai mică decât în cazul gospodăriilor mici, de 10 ha, având în medie 11 muncitori.

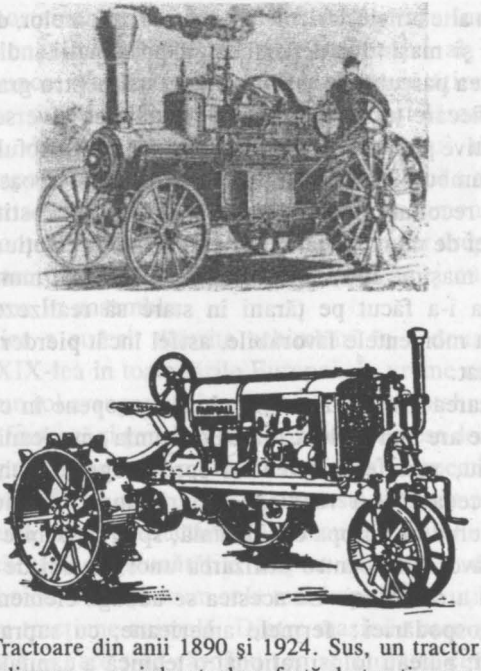

Fig. 19. Tractoare din anii 1890 şi 1924. Sus, un tractor cu abur, care dispunea, ce-i drept, de o forţă de tracţiune mare, dar era greu de manevrat pe câmp. Jos, un tractor cu benzină, folosind roţi de fier, cu o mobilitate mai mare

Mecanizarea agriculturii în ţările industriale ale Europei occidentale de la al doilea război mondial până în prezent face parte dintr-un proces mai larg, descris recent ca „industrializarea agriculturii". Cu acest concept este descrisă o evoluţie caracterizată prin pătrunderea rapidă a formelor industriale de producţie în domeniul agriculturii, al cărei rezultat îl reprezintă agricultura intensivă modernă; dând naştere la fenomene precum acela al creşterii în masă a animalelor sau al cultivării unor suprafeţe mari, ea a schimbat radical imaginea agriculturii. Această transformare structurală profundă este salutată în discuţia referitoare la politica agrară, de una dintre părţi, drept utilizare consecventă a progreselor agrotehnice, pe când cealaltă parte atrage atenţia asupra efectelor negative, sociale şi ecologice, şi operează cu noţiuni ca „fabrică agrară" şi „industrie agrară". În realitate, procesul industrializării este legat

de o mulţime de consecinţe problematice, care pot fi înţelese ca simptome ale unei crize a agriculturii.

Or, care sunt caracteristicile principale ale acestei „industrializări a agriculturii", cercetată de agronomia de dată mai recentă?[69] Când vorbim despre o industrializare a producţiei agricole, caracterizăm prin aceasta în primul rând patru tendinţe de evoluţie a agriculturii moderne, având trasee paralele şi totodată aflate într-o legătură reciprocă: inovaţii agrotehnice, capitalizare a producţiei, concentrare sectorială şi regională a gospodăriilor agricole. Fără îndoială, progresul agrotehnic, cu multiplele sale inovaţii, reprezintă forţa motrice principală a industrializării. Şi aceasta se referă în special la mecanizarea progresivă, dar şi la utilizarea pe scară tot mai largă a substanţelor chimice, ale căror începuturi se plasează, după cum am arătat, la mijlocul secolului al XIX-lea şi care acţionează fără întrerupere până în prezent. Introducerea îngrăşământului mineral, dezvoltarea tractoarelor şi a altor maşini auxiliare, utilizarea unor substanţe chimice pentru protejarea plantelor şi, mai recent, utilizarea cunoştinţelor genetice în îmbunătăţirea raselor de animale şi a soiurilor de plante marchează câteva puncte principale ale acestei evoluţii. Baza acestui progres agrotehnic este constituită din ce în ce mai mult de cercetarea agronomică cu diversele ei discipline, a cărei valoare funcţională pentru dezvoltarea agriculturii intensive moderne nu poate fi îndeajuns apreciată.

Strâns legată de inovaţiile agrotehnice este pierderea masivă de importanţă a factorilor de producţie tradiţionali: solul şi forţa de muncă umană, care sunt înlocuiţi treptat de factorul capital. Nevoia crescută de capital din agricultură e cauzată de progresul mecanizării, care face cu putinţă ca tot mai multe activităţi umane să fie preluate de forţa maşinilor. Se ajunge astfel la un regres puternic al forţelor de muncă active în agricultură, al căror număr s-a redus, de pildă, în Republica Federală Germană, între 1950 şi 1986, de la 3,5 milioane la numai 0,8 milioane, deci cu 77%. Pe lângă utilizarea tractoarelor şi a maşinilor de recoltare totală în agricultură, cheltuielile financiare din interiorul gospodăriei aveau o pondere din ce în ce mai mare datorită instalaţiilor de furajare, maşinilor de muls şi altor utilaje. În afara mecanizării, au mai existat şi alţi factori au jucat un rol în capitalizarea producţiei agrare, de exemplu utilizarea crescută a îngrăşământului mineral şi a substanţelor pentru protejarea plantelor în agricultură. Folosirea masivă a cerealelor şi nutreţului concentrat în zootehnie – deseori prin achiziţionarea suplimentară de nutreţ,

pentru că propria producţie de plante nu mai ajunge pentru inventarul crescut de animale – este de asemenea un indicator pentru plasamentul crescut de capital în gospodăriile agricole. În paralel cu aceasta, se desfăşoară achiziţionarea unor animale productive folositoare, obţinute prin hibridare (galinacee, porcine). O consecinţă a acestei evoluţii este creşterea de patru ori a capitalului străin plasat în agricultura germană între 1960 şi 1985.

O altă caracteristică a industrializării este concentrarea sectorială progresivă din agricultură. Din ce în ce mai mult, gospodăriile mici şi mijlocii dispar din agricultură, astfel încât producţia se concentrează într-un număr tot mai mic de gospodării mari; „moartea gospodăriilor" merge mână în mână cu creşterea dimensiunilor medii ale gospodăriilor ţărăneşti rămase. O dată cu această evoluţie, se poate observa o dezvoltare evidentă a agriculturii de câştig accesoriu: ţăranii care nu îşi mai pot administra rentabil gospodăria ca principală sursă de venit sunt siliţi să caute această sursă în industrie sau în sectorul deservirii populaţiei, dar continuă să se ocupe de gospodărie în timpul liber. O evoluţie specială o reprezintă dezvoltarea întreprinderilor agrar-industriale („fabricile agrare"), aşa cum se observă în special în producţia de tip industrial în sens strict, cu forme noi de organizare a întreprinderii şi de management.

Ca o caracteristică a industrializării, e important, în fine, şi un proces ce apare sub forma concentrării regionale a agriculturii. Se poate observa că, în diferite ramuri, se ajunge la o concentrare spaţială a producţiei şi a prelucrării produselor agrare. Regiunile de acest fel sunt denumite frecvent „zone de agricultură intensivă": perimetre care, pe baza unor avantaje locale specifice (infrastructură, piaţa muncii, calitatea solului), au favorizat o concentrare spaţială a agriculturii intensive. Trebuie deosebite de acestea regiunile agrare extensive, în care, din cauza unor dezavantaje structurale (regiuni montane, distanţe mari, soluri proaste), producţia agrară are o tendinţă regresivă. Regiunea Weser-Ems din nord-vestul Germaniei şi regiunea Nord-Limburg din Olanda constituie două exemple marcante de regiuni agrare intensive. Ambele regiuni au devenit cunoscute ca urmare a înaltei lor specializări şi intensificări a zootehniei (galinacee şi porcine) şi fac parte dintre centrele de frunte în ce priveşte înnobilarea raselor animaliere din spaţiul economiei nord-vest-europene – cu toate fenomenele adiacente, pozitive şi negative.

Procesul de industrializare descris şi formarea unor zone agrare intensive nu au decurs fără conflicte, ci au adus cu ele o serie de consecinţe ce afectează decisiv viitorul agriculturii ţărăneşti. Este vorba în primul rând de două categorii de probleme: efectele social-economice şi consecinţele ecologice ale industrializării agriculturii. Fără îndoială, problema principală se află în planul social-economic, constând în periclitarea existenţială şi renunţarea la numeroase gospodării mici şi mijlocii. Presiunea permanentă a intensificării şi concentrării din sectorul agrar, sub motto-ul „Wachsen oder Weichen" („Ori creşti, ori te dai la o parte"), face, evident, pe termen lung, ca numai gospodăriile mari, cu un capital puternic, să aibă şanse de supravieţuire. Mai întâi trebuie menţionate aici, firește, problemele sociale considerabile ale familiilor ţărăneşti atinse în mod direct de acest fenomen. Pierderea locului de muncă şi a sursei de venit, dificultăţile reorientării profesionale, dar şi tensiunile crescute din familii aparţin acestui câmp conflictual. Prin diferite măsuri, statul încearcă să ofere un suport social acestor probleme, fie prin rente de renunţare, fie prin programe de reorientare profesională. Dar renunţarea la numeroase gospodării ţărăneşti are efecte importante şi asupra vieţii şi structurii spaţiului rural. Îmbătrânirea şi emigrarea populaţiei, dispariţia dispozitivelor necesare de aprovizionare (magazine, ateliere meşteşugăreşti) şi reducerea infrastructurii publice elementare (şcoală, cale ferată, poştă) sunt fenomene care pot fi observate în multe sate. Acest proces poate fi preîntâmpinat doar parţial prin măsurile de aşa-zisă „reînnoire a satelor", pentru că de cele mai multe ori se ţine cont numai de aparenţe, de aspectul exterior al acestora, neluându-se în calcul şi o susţinere economică regională.

În centrul interesului general stau de mai multă vreme consecinţele ecologice ale industrializării agriculturii. Cauza acestei evoluţii este acutizarea dramatică a multor probleme ale mediului prin practicarea agriculturii, care a provocat reacţii corespunzătoare nu doar în ştiinţă şi politică, ci şi în publicitate. În regiunile agrare cu o zootehnie intensivă, problemele relevante ale mediului se concentrează preponderent în zona producţiei animaliere intensive, una dintre acestea (şi nu cea din urmă) fiind aşa-numita problemă a băligarului. Din cauza marelui inventar de vite, se adună un gunoi format din mari cantităţi de băligar, astfel încât eliminarea acestei materii fără a afecta mediul este foarte dificilă. Iar agricultura modernă intensivă din zonele de cultură a ogorului aduce cu sine alte probleme ale

mediului. Extinderea culturilor pe suprafeţe mari, ca şi utilizarea excesivă a îngrăşămintelor chimice şi a ierbicidelor au făcut ca agricultura intensivă să fie astăzi unul dintre principalii factori care provoacă regresul rapid al multor specii de animale şi plante. O altă serie de probleme, care a găsit o largă rezonanţă la public, este posibila încărcare negativă a alimentelor de provenienţă animală şi vegetală cu o serie de reziduuri biologice (pesticide, hormoni etc.).

Industrializarea agriculturii a modificat deci în multe feluri structura producţiei agrare din nord-vestul Europei şi a adus cu sine problemele greu de învins ale consecinţelor. În această privinţă se pune în primul rând chestiunea efectelor sociale ale noilor mari gospodării industrial-agrare. Dacă ne gândim la implicaţiile economice şi ecologice, oare sunt într-adevăr fabricile agrare mai productive decât gospodăriile familiale ţărăneşti moderne? Oferă fabricile agrare mai multă siguranţă socială decât, de exemplu, marile întreprinderi din sectorul industrial-meşteşugăresc? Poate că fabrica agrară e mai expusă la conjuncturi şi mai predispusă la crize decât gospodăria ţărănească familială, care în cursul istoriei sale a rezistat cu succes la multe crize. Înainte de a aborda aceste chestiuni în contextul politicii agrare a U.E., să aruncăm o privire asupra evoluţiei agrare din Europa de Est şi a marilor gospodării socialiste apărute acolo.

Colectivizare şi criză în Europa de Est

Situaţia agrară din Europa de Est a fost determinată de colectivizarea agriculturii, constituirea marilor gospodării agricole şi distrugerea economiei ţărăneşti tradiţionale. Ceea ce s-a petrecut în 1929-1930 în Rusia sub regimul dictatorial al lui Stalin şi al Partidului Comunist a fost cea mai mare şi mai brutală revoluţie agrară din istoria europeană recentă. Regimul sovietic a aruncat atunci cu de-a sila Rusia într-o colectivizare în masă, fără preparative organizatorice suficiente şi fără să fi creat premisele tehnice necesare. În vara lui 1929, el a cerut organizaţiilor de partid din cele mai importante regiuni cerealiere ale ţării să urgenteze la maxim ritmul colectivizării. Regimul justifica trecerea bruscă la colectivizarea în masă prognosticând o iminentă catastrofă a foametei, căci ţăranii nu mai pridideau să livreze cantităţile de produse necesare alimentaţiei.

Partidul a mobilizat în primul rând ţărănimea săracă împotriva culacilor, a mijlocaşilor şi chiaburilor, care se opuneau cu încrâncenare colectivizării silite, tăindu-şi vitele. În cele din urmă Stalin a câştigat lupta împotriva acerbei opoziţii ţărăneşti: pe puţin cinci milioane de culaci au fost deportaţi şi lichidaţi fără scrupule. La sfârşitul primului cincinal (în 1932) se colectivizaseră 61% dintre gospodăriile ţărăneşti, iar în 1936 deja 90%. Cum s-a ajuns la această radicală „revoluţie agrară de sus", care a schimbat complet structura agrară rusă?

Când, în 1861, iobăgia s-a desfiinţat în sfârşit în Rusia, ţăranii mai reprezentau încă 90% din totalul populaţiei ruse. Starea de înapoiere a Imperiului Ţarist era în parte rezultatul întârzierii eliberării ţăranilor, care a fost pentru statele vest-europene o premisă importantă a dinamicii sociale în epoca industrială ce a urmat. Acest decalaj Vest-Est corespunde procesului de industrializare acompaniat de liberalizarea politică, ce a avansat, pas cu pas, în profunzime în spaţiul continental european. Moşierimea preponderentă la est de Elba şi baza materială a straturilor superioare conducătoare au constituit însă factori de întârziere din punct de vedere social. În Rusia europeană exista acest regim agrar moşieresc, ca simbioză între moşia ce procura cereale pe piaţă şi micii ţărani cu obligaţii feudale, care se aprovizionau singuri. Desfiinţarea treptată şi hotărâtă de către stat, prin politica sa, a acestor relaţii feudale a fost – ca odinioară în provinciile Prusiei Orientale – legată în Rusia de întrebările cum să fie despăgubiţi moşierii – care vor depinde de acum înainte de propriile lor investiţii – pentru forţa de muncă pe care o pierdeau prin eliberarea ţăranilor, cum să-şi poată câştiga existenţa ţăranii eliberaţi şi cum să fie ocupate forţele de muncă disponibilizate la ţară. Aceste probleme complexe nu au fost rezolvate, în contextul creşterii demografice rapide şi al unei productivităţi a solului scăzute, nici după desfiinţarea dependenţei moşiereşti, până la Revoluţia din 1917.

În satele din Rusia centrală, ţăranilor nu li se acordase în 1861 pământul cuvenit lor ca proprietate privată liberă. Acesta a fost mai degrabă trecut în proprietatea obştei săteşti (*mir*) descrisă mai sus, care a păstrat totodată răspunderea colectivă pentru despăgubirea fostului moşier şi pentru taxele cuvenite statului ţarist. În continuare obştea sătească distribuia fiecărei gospodării lotul ei de pământ, împărţind o dată cu pământul şi sarcinile; ţăranii îşi cultivau loturile individual, până când obştea sătească întreprindea din nou, după

câţiva ani, o redistribuire a pământurilor. Eliberarea ţăranilor ruşi la 1861 realizase astfel, ce-i drept, o abolire a dependenţei moşiereşti, dar nu îi eliberase nicidecum pe ţărani de legăturile de întovărăşire în comunitatea de redistribuţie.

Sărăcia şi foamea de pământ ale unor mari părţi din populaţia satelor au rămas cauzele esenţiale ale instabilităţii sociale în Rusia rurală de la sfârşitul secolului al XIX-lea. Câştigurile crescânde din exportul de cereale au însufleţit desigur piaţa internă şi au stimulat constituirea de capital şi în afara centrelor industriale în formare, însă mari regiuni persistau încă într-o economie ţărănească de autoaprovizionare de tip tradiţional. Nemulţumirea din ce în ce mai mare a ţăranilor s-a descărcat apoi în Revoluţia din 1905, când s-a ajuns la numeroase tulburări agrare. Sub presiunea evenimentelor, conducerea statală şi-a revizuit atitudinea şi a fixat obiective noi în politica agrară. Dacă autocraţia ţaristă considerase obştea sătească un factor de stabilitate conservatoare, ea fusese contrazisă de evoluţia ulterioară, căci tulburările ţărăneşti izbucneau şi în regiunile în care obştile erau puternice. Prin urmare, instituţia vechii obşti săteşti avea să se prăbuşească şi să nu mai împiedice formarea gospodăriilor ţărăneşti individuale, productive. Răspunderea solidară a obştei săteşti fusese anulată încă din 1903 ; în 1905 au fost desfiinţate, în cadrul reformei agrare a lui Stolîpin, şi nesuferitele răscumpărări. Din toamna lui 1906, fiecare ţăran şi-a putut înregistra lotul de pământ ca proprietate privată, fără să ceară permisiunea obştei ; dreptul său de folosire a terenurilor obşteşti rămânea totodată neatins.

Noua politică agrară a lui Stolîpin avea ca scop eliberarea ţăranului rus de legăturile obştei săteşti şi aducerea lui în situaţia de a creşte producţia şi de a-şi lărgi proprietatea. Mulţi ţărani au reacţionat cu dezamăgire la legile reformei : s-ar fi aşteptat la mai mult pământ, din cel al moşierilor, al statului şi al Bisericii. Nu li se dădea în fapt decât dreptul de proprietate pentru ceea ce deţineau deja şi se distrugea şi comunitatea de redistribuţie, care-i ajutase să trăiască şi pe ţăranii săraci. Lupta statală împotriva obştilor a unit o mare parte a ţărănimii sărace şi a reînsufleţit vechi tradiţii. Doar în vestul Rusiei, unde regimul agrar luase alte forme, politica agrară a lui Stolîpin pare să se fi bucurat de o acceptare mai largă. Însă în Rusia centrală un ţăran care voia să iasă din obştea sătească simţea deseori împotrivirea consătenilor săi. Satul răspundea cu injurii şi

ameninţări, cu excluderea din adunarea sătească şi cu alte măsuri de boicot ori de câte ori câte un ţăran bogat, ambiţios, se desprindea din comunitatea de redistribuţie. Aşa încât nu era de mirare că rezultatele reformei agrare rămâneau modeste, în pofida pronosticurilor optimiste.

Un nou capitol al istoriei agrare ruse a început o dată cu Revoluţia din octombrie 1917, când bolşevicii, sub conducerea lui Lenin, au răsturnat, printr-o revoltă armată, regimul burghez şi au instaurat un nou guvern, „Consiliul Comisarilor Poporului", care a deposedat moşierimea, Biserica şi mănăstirile şi a naţionalizat industria şi băncile. S-a respins ideea preluării parlamentarismului occidental şi s-a creat în schimb un stat sovietic. La ţară s-au constituit soviete săteşti, care aveau să devină, împreună cu consiliile muncitoreşti şi ale armatei, coloana vertebrală a noului regim. Confiscarea pământului Coroanei, Bisericii şi moşierimii şi acordarea pământului numai acelor persoane care voiau să-l lucreze cu propriile lor mâini au fost măsuri ce au răspuns vechilor idealuri ale ţăranilor şi în special ale marii mase a păturii rurale inferioare. Dar Lenin şi partidul au explicat totodată că această redistribuire spontană a pământului trebuie privită doar ca o cotitură pe drumul victorios spre organizarea socialistă a satului. Devierile de la această linie în anii ce au urmat au fost manevre tactice susţinute de situaţia alimentaţiei.

Ca urmare a problemelor legate de aprovizionare şi a luptei îndârjite a ţăranilor împotriva cotelor de cereale la care erau constrânşi, critica politicii interne referitoare la noua situaţie agrară s-a ascuţit. Distrugerea marii proprietăţi funciare şi împărţirea pământului în mici gospodării ţărăneşti scăzuseră productivitatea agrară, măriseră consumul propriu ţărănesc şi făcuseră aproape imposibilă o planificare statală regulată a necesarului pentru consum. Ostil producţiei s-a dovedit a fi însuşi principiul practicat, cel al repartiţiei pământului în funcţie de numărul de guri, şi nu de forţele de producţie. Căci autonomia locală a repartiţiei ducea, în raport cu dimensiunea terenului existent pentru fiecare distribuţie, la mari diferenţe între parcelele repartizate şi la conflicte între satele vecine. Iar regresul faţă de reforma regimului agrar iniţiată de Stolîpin era şi el evident, căci în obştească redistribuire a pământului fuseseră luate cu de-a sila şi gospodăriile evacuate şi rotunjite prin cumpărarea unui teren suplimentar. Astfel, reînviaseră vechea obşte sătească şi, o dată cu ea, toate dezavantajele ce rezultau dintr-o proprietate funciară labilă.

Deşi redistribuţia obştească nu oferea nici o siguranţă a proprietăţii, toate încercările de socializare a producţiei agrare au avut prea puţine rezultate. Constituirea unor gospodării model (sovhozuri) mai mari, în administraţie de stat şi lucrate cu salariaţi, şi întovărăşirea gospodăriilor ţărăneşti în gospodării colective (colhozuri) erau menite să ofere remediul. Dacă decretul asupra pământului din 1917 mai lăsa încă la libera alegere a ţăranilor dacă voiau să cultive pământul în colectiv sau individual, legea agrară din 1919 considera administrarea individuală a pământului în toate formele ei ca pe un simplu fenomen de tranziţie; viitorul era al marilor gospodării colective. Grevele şi revoltele ţărăneşti izbucnite, crizele grave de aprovizionare şi situaţia dezolantă a întregii economii au pus capăt apoi, în iarna lui 1920-1921, politicii anterioare şi au avut ca rezultat o întoarcere de o sută optzeci de grade. Lenin a condamnat în martie 1921 evoluţia anterioare ca pe o greşeală şi a promis o „nouă politică economică", încercând să facă pentru moment pace cu ţăranii. Sistemul de rechiziţionare a cotelor de cereale a fost desfiinţat şi înlocuit cu un impozit; tot ceea ce ţăranii produceau în plus faţă de cuantumul impozitului putea fi vândut pe piaţa liberă. Câţiva ani n-a mai fost vorba despre o trecere rapidă la socialism, mica proprietate ţărănească a rămas – în sensul celor afirmate de specialistul, activ pe atunci în economie, Ciajanov – baza producţiei agrare, iar obştea sătească, cadrul în care se desfăşura activitatea ţărănească în anii '20. *Noua politică economică* a făcut efectiv posibilă ieşirea din fundul prăpastiei economice, aşa încât în 1925-'26 se atinsese iarăşi stadiul din 1913-'14.

Dar cum s-a ajuns, în pofida acestei evoluţii pozitive, la colectivizarea în masă din 1929-1930? Partidul Comunist nu renunţase nicidecum la obiectivele sale revoluţionare şi susţinea, la mijlocul anilor '20, sub noul său secretar general Stalin, „construirea socialismului" în Rusia. O condiţie indispensabilă pentru aceasta părea a fi industrializarea, în special dezvoltarea industriei grele; abia când industria, agricultura şi transporturile vor fi dobândit o bază în industria grea, socialismul va învinge definitiv. În 1927-1928 partidul a lansat un prim plan cincinal, care avea în centrul său industrializarea ţării. Noile dificultăţi apărute în aprovizionarea cu cereale au făcut ca guvernul să ia în 1928-1929 o serie de măsuri draconice; cerealele au fost iarăşi rechiziţionate forţat. Teroarea

sistematică a campaniei cerealelor a pus capăt definitiv în 1929 noii politici economice, care le permisese ţăranilor utilizarea privată a pământului şi accesul liber pe piaţă. Vechiul sat rus, care a devenit tot mai sărac în urma rechiziţionărilor, îşi pierduse orice perspectivă de viitor, sărăcia şi mizeria defineau iarăşi viaţa la ţară. În aceste

Fig. 20. Un afiş sovietic propagandist din anul 1930, prin care ţăranii erau îndemnaţi să intre benevol în gospodăria colectivă. „Du-te la colhoz", scrie pe plăcuţa indicatoare, în vreme ce reprezentanţii vechii societăţi încearcă să o împiedice pe o ţărăncuţă să facă acest pas

condiţii, sigura şansă ce le rămânea ţăranilor era intrarea în gospodăriile colective, după cum suna propaganda tot mai intensă a regimului, care-i constrângea cu toate mijloacele la aceasta. Masa ţăranilor a început să se orienteze de nevoie spre această perspectivă, după ce i se refuzase orice altă ieşire; în gospodăriile colective, familiilor ţărăneşti li se asigura măcar minimul necesar existenţei. Ţăranii care se opuneau colectivizării erau stigmatizaţi cu termenul insultător „culaci" şi alungaţi fără scrupule din gospodăriile lor. În vara lui 1929-1930, sute de mii de culaci au fost deportaţi, condamnaţi la muncă silnică sau trimişi în lagăre de concentrare. Aceste deportări luau forme cumplite, aşa încât milioane de deportaţi şi-au pierdut pur şi simplu viaţa. „Lichidarea clasei culacilor" a fost sancţionată chiar prin lege la începutul lui 1930.

Colectivizarea agriculturii a avansat într-o mare măsură în special în vara lui 1929. Multe organizaţii de partid locale au încercat să întovărăşească în gospodării colective raioane întregi în cel mai scurt timp. În sudul, sud-estul şi estul ţării mişcarea a luat curând un caracter de avalanşă. Din iulie până în septembrie 1929, s-au asociat în gospodării colective peste 900 000 de gospodării ţărăneşti – aproape tot atâtea cât în cei doisprezece ani de la Revoluţie până atunci. Din octombrie până în decembrie 1929 au fost chiar 2,4 milioane de gospodării, deci aproape 30 000 pe zi. Numărul aderărilor creştea de la lună la lună, astfel că planificarea agrară de până atunci a fost curând depăşită. Lipsurile economice, propaganda şi presiunea politică îi împingeau pe ţărani în colhozuri cu o asemenea grăbire, încât mişcarea a scăpat în multe locuri de sub controlul autorităţilor. Colectivizarea a evoluat astfel către o mişcare haotică, de masă, care se sustrăgea oricărei regularizări. La începutul lui martie 1930, existau în Uniunea Sovietică 110 000 de gospodării colective, care cuprindeau în total 14,3 milioane de gospodării individuale (55%). Constrângerea şi teroarea creşteau mai departe la ţară, iar în cercuri largi ale populaţiei rurale domneau amărăciunea şi resemnarea. În pofida oricărei rezistenţe, colectivizarea a fost împinsă energic înainte, astfel că în vara lui 1932 se întovărăşiseră în gospodării colective în total 15 milioane de gospodării ţărăneşti; în 1935 peste 80%, iar în 1936, 90% din gospodăriile ruseşti erau colectivizate.

Colectivizarea în masă a condus în primii ani la o dezechilibrare a economiei agrare, astfel încât productivitatea ei a coborât sub

nivelul de dinainte de război. Cum intrările forţate în colectivă au continuat fără menajamente, în pofida recoltelor proaste, în iarna lui 1932-1933 s-a ajuns la o foamete cumplită, căreia i-au căzut victime milioane de oameni. Abia după câţiva ani situaţia s-a îmbunătăţit, iar producţia agrară a început să crească din nou. Ţăranilor colhoznici li s-a lăsat o bucăţică de pământ pentru uzul propriu şi au fost exceptate de la socializare o vacă şi diverse animale mici de curte. Deşi această gospodărioară nu cuprindea de regulă mai mult decât 0,3 ha de pământ, ea constituia totuşi baza autoaprovizionării ţăranului colhoznic, care nu putea fi garantată altfel. Căci ceea ce primea pentru munca sa în colhoz nu ajungea nici pe departe pentru supravieţuirea întregii familii. Nici în anii '40 şi '50 nu s-au schimbat prea multe în această privinţă, aşa încât la 1958 familia unui ţăran colhoznic producea alimentele de care avea nevoie mai ales pe propria ei parcelă: 95% din legumele necesare, 93% din cartofi, 98% din lapte, iar carnea 100%. Şi cu toate că Partidul Comunist susţinea sus şi tare superioritatea marii gospodării socialiste faţă de mica gospodărie ţărănească, el rămânea dator cu dovezile care să demonstreze această afirmaţie. Nici în productivitatea solului, nici în productivitatea muncii sectorului socialist nu s-au atins niciodată succesele sectorului privat din agricultură. Pe aproximativ 3% din suprafaţa utilă a întregii agriculturi, pe care ţăranii colhoznici din Rusia o aveau la dispoziţie în administraţie proprie, ei obţineau chiar şi în 1980 aproximativ o treime din întreaga producţie agrară a ţării.

Dacă ne gândim că depăşirea crizelor cerealiere, încurajarea industrializării printr-o producţie agrară sporită şi demonstrarea superiorităţii modului de producţie socialist erau directivele declarate ale politicii agrare sovietice, atunci colectivizarea nu le-a atins niciodată. Ea a împins, la începutul anilor '30, agricultura într-o criză ce a durat vreme îndelungată şi a tulburat profund raporturile ţărănimii cu statul. Din acest regres, agricultura şi-a revenit doar cu dificultate, deşi în Uniunea Sovietică existau o serie de premise favorabile pentru trecerea la marea gospodărie agricolă colectivă, rezultate pe de o parte din structura vechii economii ţărăneşti, pe de altă parte din condiţiile geografice ale ţării. Cum modul de viaţă al ţăranilor ruşi era puternic determinat de legătura tradiţională cu obştea sătească şi redistribuirile ei periodice de pământ, proprietatea privată ţărănească era aici mai puţin înrădăcinată decât în Europa occidentală, iar marea masă a ţăranilor nu ţinea în aceeaşi măsură la

pământ ca ţăranii din Vest, câtă vreme mai existau formele utilizării în comun a suprafeţelor de câmp şi păşune. Dezvoltarea tehnicii moderne părea să ceară şi ea asocierea gospodăriilor ţărăneşti fărâmiţate în mari gospodării agricole, în care folosirea tractoarelor să devină cu adevărat rentabilă. Întinsele regiuni de stepă din sudul Rusiei, unde clima continentală favoriza o cultură cerealieră extensivă, erau foarte potrivite pentru utilizarea tractoarelor şi a combinelor pe suprafeţe mari. În pofida acestor premise pozitive, colectivizarea pripită a dus la o criză de lungă durată a agriculturii ruse, din care aceasta nu şi-a revenit de fapt nicicând cu adevărat. Abia la începutul anilor '50 au fost reatinse cifrele producţiei de la începutul anilor '20.

Instalarea sistemului de guvernare comunist în statele din estul Europei centrale, cucerite de Armata Roşie spre sfârşitul celui de-al doilea război mondial, a avut drept consecinţă şi o transformare socialistă a agriculturii acestor ţări. În Polonia, Ungaria, România şi Cehoslovacia s-au realizat reforme agrare radicale, iar colectivizarea a fost pusă în practică după modelul Uniunii Sovietice. Prin împărţirea moşiilor nobiliare şi a marilor proprietăţi funciare, noile regimuri şi-au asigurat pentru început sprijinul micii ţărănimi din regiunile rurale, care a profitat de aceasta. Mulţi aparţinenţi de până atunci ai categoriilor de populaţie cu pământ puţin sau fără pământ înclinau întru totul să intre în întovărăşirile agricole ; în cursul reformelor, ei primiseră, ce-i drept, pământ, dar le lipseau animalele de tracţiune necesare pentru a-l lucra, utilajele şi capitalul. Însă când colectivizarea a continuat în mod forţat, acordul dat iniţial politicii agrare comuniste s-a transformat în amărăciune şi opoziţie. Populaţia rurală din satele estice ale Europei centrale a ajuns astfel deseori la o atitudine duşmănoasă faţă de regimurile staliniste, care pe alocuri a generat revolte.

În pofida acestor opoziţii, colectivizarea a fost dusă la îndeplinire cu consecvenţă şi a ajuns la rezultate care erau de multe ori o dezamăgire din punct de vedere economic, social şi ecologic. Refuzul ţăranilor, proasta organizare de către stat şi condiţiile materiale insuficiente nu au permis gospodăriilor colective să devină un succes. În Polonia, unde, pe lângă gospodăriile colective nou înfiinţate, o parte considerabilă a pământului a rămas în proprietatea ţăranilor, diferenţa dintre agricultura privată şi cea socialistă era cel mai uşor de observat. Cauzele eşecului gospodăriei colective rezidau aici mai ales în deplorabila organizare a marilor gospodării, în îndeplinirea

defectuoasă a muncii câmpului, în îngrijirea neglijentă a inventarelor de vite, în certurile dese dintre ţăranii colectivişti şi în supradimensionarea aparatului administrativ. Cu cât mai costisitoare era cheltuiala organizatorică a unei mari gospodării, cu atât mai măruntă era realitatea eficienţei ei economice. Gospodăriile private le ofereau evident ţăranilor polonezi un sentiment mai solid de siguranţă şi le dădeau posibilitatea să obţină, prin iniţiativă proprie şi muncă scrupuloasă, un randament mai crescut. Gospodăriile ţărăneşti private au constituit în orice caz în continuare coloana vertebrală a agriculturii poloneze, iar în anii '70 şi '80 şi-au extins contribuţia la producţia agrară.

Separarea Germaniei şi apariţia unor sisteme de guvernare divergente în Germania de Vest şi cea de Est au dat politicienilor şi agronomilor ocazia de a analiza avantajele şi dezavantajele unor sisteme agrare diferite în strictă vecinătate. După ce procesul colectivizării din R.D.G. se încheiase, în 1960, şi aproape toate gospodăriile ţărăneşti se asociaseră în cooperative de producţie, a existat posibilitatea să se compare funcţionarea unei agriculturi socialiste într-un stat industrial dezvoltat cu structura gospodăriilor familiale ţărăneşti fiinţând în aceleaşi condiţii. Faptul că agricultura din R.D.G. nu a avut succes nu poate fi nicidecum pus numai pe seama înzestrării ei mai sărace cu tractoare, maşini şi utilaje. În R.F.G., menţinerea gospodăriei familiale ţărăneşti a fost de la început un obiectiv declarat al politicii agrare oficiale; ea a încercat apoi să asigure ţăranilor un venit care corespundea unui muncitor industrial cu aceeaşi calificare. S-a realizat, ce-i drept, o creştere a venitului ţărănesc, dar nu visata egalitate; în plus, multe gospodării mai mici din R.F.G. au trebuit să cedeze, căci nu mai făceau faţă cerinţelor de productivitate ale agriculturii moderne. În pofida structurii de mare întreprindere, numărul celor angrenaţi în agricultură în R.D.G. rămânea mai ridicat: gospodăriile vest-germane cu o suprafaţă de peste 50 de hectare cuprindeau în 1973, cu aproximativ patru forţe de muncă la 100 de hectare, doar o treime din numărul celor ocupaţi în marile gospodăril est-germane (13,4 la 100 ha). Productivitatea muncii în agricultura socialistă din R.D.G. a rămas până în ultima clipă în urma standardului ridicat al agriculturii ţărăneşti private din R.F.G.

Situaţia ţăranilor colhoznici ruşi se îmbunătăţise treptat, graţie reformelor introduse sub guvernarea lui Hruşciov. Acordarea în

continuare a unei mici gospodării în administraţie privată nu mai era considerată acum o relicvă supărătoare a trecutului, ci un suport indispensabil al aprovizionării populaţiei cu produse îmbunătăţite. Obiectivul socialist în cazul populaţiei rurale nu mai era de altfel asimilarea totală cu muncitorii rurali, cum mai preconiza încă Hruşciov (transformarea satelor în oraşe agrare), ci apropierea de venitul muncitorilor industriali. Colectivizarea nivelase, ce-i drept, diferenţele de proprietate în rândurile ţărănimii, dar distanţa dintre muncitorime şi ţărănime, dintre oraş şi sat, se menţinuse. Ea apărea clar nu doar în diferenţele de nivel ale veniturilor şi instruirii, ci şi în condiţiile traiului zilnic: în monotonia apăsătoare a economiei colhoznice, în posibilităţile restrânse de petrecere a timpului liber la ţară, în aprovizionarea dezavantajoasă cu bunuri de larg consum, în asistenţa medicală precară şi în lipsa instituţiilor de învăţământ. Aceste motive au dus în anii '50 şi '60 la o fugă de la ţară, pe care statul nu a putut-o stăvili decât restrângând eliberarea de paşapoarte către populaţie. Dar această micşorare a libertăţii de circulaţie a ţăranilor era un indiciu indubitabil al poziţiei lor de cetăţeni de rang secund.

Şi diferenţele dintre activitatea agrară şi cea industrial-meşteşugărească s-au păstrat. Ritmul anotimpurilor mai determină încă viaţa ţăranilor şi colhozurilor ruse, influenţele naturii şi ale climei sunt omniprezente. Nici gradul mecanizării din agricultura rusă nu trebuie supraapreciat; transparenţa (*glasnost)* de sub Gorbaciov a demascat slăbiciunile agrotehnice şi economice ale gospodăriilor colective. Cea mai mare este însă distanţa dintre sectorul orăşenesc-industrial şi cel agrar-rural în domeniul vieţii private. Ţăranii colhoznici din sate nu sunt în primul rând muncitori rurali, ci posesori de gospodării şi mici întreprinzători; aici gospodăria, pământul aferent ei şi familia constituie încă punctul central, aici s-au conservat relaţiile patriarhale şi formele de gândire ţărăneşti tradiţionale.

Politica agrară a guvernului rus se străduieşte mai nou să crească producţia agrară şi printr-o ameliorare planificată a situaţiei economice şi sociale rurale, pentru a mări astfel motivaţia şi productivitatea muncii ţăranilor colhoznici. De succesul acestor strădanii atârnă nu doar nivelul producţiei agrare şi cantitatea importurilor de grâne necesare, ci şi dezvoltarea economiei în ansamblul ei şi ridicarea nivelului de trai general. Doar prin creşterea productivităţii muncii şi a producţiei agricole rezervele rurale pot fi deschise pentru

transferul în alte sectoare economice. Faptul că în 1990 în fosta Uniune Sovietică 20% din populaţia salariată mai activa încă în agricultură, pe când în acelaşi moment în U.E. doar 8% din populaţia salariată era angajată în sectorul agrar, iar în S.U.A. numai 3%, arată clar stadiul de înapoiere al Rusiei faţă de ţările industriale occidentale. În ce măsură noul guvern din Rusia va reuşi să depăşească prin reforme agrare criza din agricultură şi să amelioreze condiţiile de trai ale populaţiei rurale rămâne să dovedească viitorul.

Ţăranii în Uniunea Europeană – şanse de supravieţuire ?

Nici un alt sector al economiei nu s-a schimbat în deceniile trecute atât de mult ca agricultura. Dacă în 1960, în Uniunea celor şase de atunci mai lucrau în sectorul agrar 15,2 milioane de salariaţi, numărul lor se redusese până în 1987 la 5,2 milioane. După aderarea Spaniei şi Portugaliei, existau în Uniunea Europeană a celor douăsprezece state membre ceva mai mult de 10 milioane de salariaţi activi în agricultură. În medie, aceasta însemna 8% din populaţia salariată, desigur cu mari diferenţe între statele membre (*cf.* tabelului): în timp ce în Portugalia mai activează în sectorul agrar 22% din totalul populaţiei salariate, procentul acesteia în ţări ca Marea Britanie, Belgia şi Luxemburg este sub 5%. Până în 1973 scăderea numărului populaţiei active în agricultură s-a petrecut într-un ritm uimitor, pentru că sectoarele industrial şi de deservire a populaţiei, în expansiune, puneau la dispoziţie locurile de muncă necesare pentru toţi indivizii care abandonau agricultura. De la mijlocul anilor '70, când şomajul a crescut iarăşi, rata plecărilor din agricultură s-a diminuat însă în mod sensibil – un indiciu pentru problemele crescânde ale ţăranilor dornici de mobilitate.

Pe măsura emigrării ţăranilor din sectorul agricol, s-a restrâns frapant şi numărul gospodăriilor agricole. De la cele 6,4 milioane de gospodării ţărăneşti existente în 1960 în Uniunea celor şase, în 1980 nu mai existau decât 4,8 milioane. În acelaşi timp, între 1960 şi 1986, suprafaţa medie a unei gospodării a crescut de la 12 la 20 de hectare. Dar în Uniunea celor doisprezece de astăzi, ea are în medie numai 9 hectare – cu diferenţe considerabile între statele membre. În timp ce ţăranii din Portugalia trebuie să se descurce în

medie doar cu 4 hectare, gospodăriile agricole din Anglia, cu organizarea lor de multă vreme puternic orientată comercial, ating o suprafaţă medie de 65 de hectare. Emigrarea ţăranilor a dus prin urmare la o restrângere importantă a numărului de gospodării ţărăneşti şi totodată la o creştere a specializării gospodăriilor rămase. Ţăranii din U.E. se concentrează din ce în ce mai tare numai asupra câtorva ramuri ale producţiei, în care văd cele mai bune şanse de succes, pe baza condiţiilor naturale sau a unor posibilităţi de iniţiativă. Dar creşterea productivităţii a dus la o supraproducţie uriaşă, care a devenit astăzi principala problemă a agriculturii. Cum s-a ajuns la această evoluţie şi ce obiective urmărea politica agrară a U.E. ?

Date structurale ale agriculturii europene în 1986

	Mărimea gospodăriei	Suprafaţa agricolă lucrată de o forţă de muncă	Procentul agriculturii în produsul social brut	Procentul celor activi în agricultură din totalul populaţiei
	(ha)	(ha)	%	%
Belgia	14,1	13,7	2,5	2,9
Danemarca	30,7	15,9	5,0	6,8
R.F.Germană	16,0	8,9	1,8	5,3
Grecia	4,3	5,6	16,6	28,5
Spania	12,9	15,6	6,1	16,1
Franţa	27,0	20,5	3,7	7,3
Irlanda	22,7	33,8	10,2	15,8
Italia	5,6	7,8	5,0	10,9
Luxemburg	28,6	19,7	2,6	4,0
Olanda	14,9	8,2	4,2	4,8
Portugalia	4,3	5,1	23,1	21,9
Regatele Unite	65,1	30,1	1,8	2,6
EUR 12	8,9	12,8	3,5	8,3

Politica agrară a Uniunii Europene a fost orientată de la început spre obiective ambiţioase. Când, în martie 1957, s-a semnat la Roma de către cele şase state fondatoare (Franţa, R.F.G., Italia, Belgia, Olanda, Luxemburg) tratatul de înfiinţare a Comunităţii

Economice Europene, Articolul 39 al acestuia schiţa obiectivele cele mai importante ale politicii agrare: ea trebuia să crească productivitatea agriculturii, să asigure un trai decent pentru populaţia rurală, să stabilizeze pieţele şi să garanteze o aprovizionare sigură cu alimente, la preţuri acceptabile pentru consumatori. Scopurile politicii agrare se orientau deci în egală măsură în funcţie de interesele producătorilor şi ale consumatorilor. Realizarea concomitentă a tuturor acestor obiective urma totuşi să ducă la conflicte, căci unele dintre ele nu se puteau îndeplini decât în detrimentul celorlalte. Situaţia de pornire a Comunităţii Economice Europene se prezenta la sfârşitul anilor '50 astfel: 17,5 milioane de ţărani din noul spaţiu agrar lucrau doar 65 de milioane de hectare arabile, pentru a hrăni o populaţie de 150 de milioane. S.U.A. aveau în aceeaşi perioadă la dispoziţie peste 400 de milioane de hectare pentru 200 de milioane de locuitori. Fermierul american deţinea deci în medie 100 ha, aproape de douăzeci de ori mai mult decât un ţăran vest-european; fiecare fermier american hrănea în medie 50 de locuitori, pe când un ţăran vest-european nu hrănea decât 10. Uniunea Europeană producea cu totul doar 85% din necesarul ei de alimente.

Un obiectiv principal al politicii agrare europene în prima ei fază a fost să aducă preţurile agrare treptat la acelaşi nivel şi să îmbunătăţească totodată autoaprovizionarea Uniunii. Cum costurile de producţie în Uniune erau mai mari decât în alte mari ţări producătoare, trebuia ca şi preţurile să fie mai mari decât la nivelul pieţei mondiale, dacă se voia extinderea şi asigurarea producţiei. Pentru a creşte capacitatea de concurenţă a Uniunii, trebuiau modernizate structurile agriculturii europene, fără a periclita însă gospodăriile familiale ţărăneşti. În centrul măsurilor agrare concrete din anii '60 a stat politica pieţei şi a preţurilor, adică o administrare unitară a pieţei interne şi reguli comune dincolo de graniţe. Treptat, au fost elaborate şi puse în vigoare strategii de piaţă comune pentru diversele sectoare ale producţiei. Ceva mai târziu a început politica structurii agrare, care avea să egalizeze, prin măsuri eficiente, metodele de producţie şi mărimea gospodăriilor din toate ţările. Se obţinuseră astfel două puncte forte ale Uniunii: politica preţurilor şi a pieţei regulariza pieţele şi fixa condiţiile-cadru ale agriculturii, politica structurii agrare susţinea planificat procesul de adaptare a gospodăriilor.

Excepţionala evoluţie economică a noii uniuni a iradiat şi asupra ţărilor vecine, astfel încât Uniunea celor şase din 1957 s-a lărgit până în 1986 la o grupă de douăsprezece state. Începând din anii '80 s-a avut în vedere un nou obiectiv al politicii unionale europene: crearea unei pieţe interne europene până la 1 ianuarie 1993, în care mărfurile, serviciile, persoanele şi capitalul să se poată mişca nestingherite. În cadrul acestui plan, şi agricultura europeană juca un rol important, căci ea stă în centrul economiei europene. Care sunt sarcinile ce le revin în acest context ţăranilor europeni? Echilibrarea monedei europene, ca şi diverse dispoziţii de drept vamal din statele membre vizează acele obstacole comerciale din sectorul agrar care nu pot fi puse în acord cu o piaţă internă comună. În politica agrară sunt necesare totodată şi alte adaptări, pentru a înlătura toate piedicile care stau în calea procesului de integrare a agriculturii europene.

Entuziasmul pentru perspectiva unei pieţe continentale europene este mult ponderat dacă avem în vedere problemele dificile ale politicii agrare de astăzi a U.E. Dacă facem bilanţul agriculturii europene, un critic aspru ar putea vorbi chiar despre o mulţime de pagube ale politicii agrare de până acum; Uniunea Europeană dă un uriaş surplus de produse agrare, dar aproape jumătate dintre ţărani nu mai obţin astăzi din gospodăriile lor un venit suficient; din sumele uriaşe ale subvenţiilor, cel mult 25% merg la ţărani, restul fiind cheltuit pentru depozitare, administrare şi alte scopuri; costurile politicii agrare au ajuns de neacoperit în ansamblul lor, în timp ce consumatorii şi ecologii devin tot mai sceptici. Fixarea la preţuri înalte a încins supraproducţia; dar preţurile nu se pot menţine decât dacă Uniunea închide piaţa agrară europeană în faţa importurilor şi lansează supraprodusele pe piaţa mondială, cu mari subvenţii de export. Această politică a dus în trecut la costuri din ce în ce mai mari în administrarea U.E. şi a afectat în cele din urmă relaţiile comerciale cu alte state. Un critic lucid trebuie să menţioneze însă, pe lângă laturile întunecate, şi şansele importante ale politicii agrare a U.E.: graţie creşterilor înalte ale producţiei, a fost asigurată aprovizionarea cu alimente; consumatorul poate alege, la preţuri stabile, dintr-o ofertă bogată. În multe state membre agricultura tradiţională a evoluat în plus de câtva timp spre o ramură modernă a economiei.

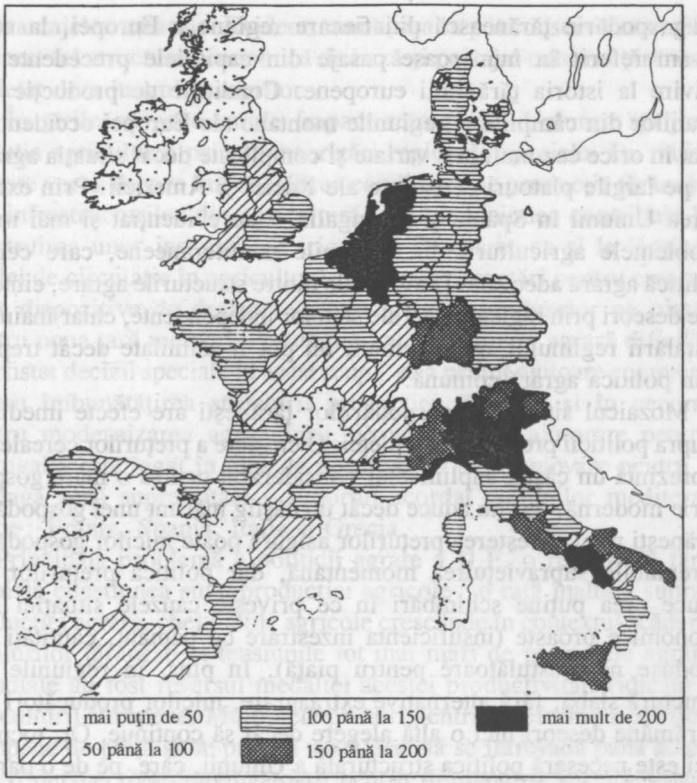

Fig. 21. Gradele diferite de productivitate a solului în U.E.: valorile producţiei medii la hectar (1986)

Dificultăţile politicii agrare europene sunt nu în ultimul rând rezultatul structurii variate a agriculturii din fiecare ţară a Uniunii, fapt asupra căruia specialiştii au atras atenţia încă de la început. Din comoditate, se vorbeşte de obicei despre agricultura europeană, ca şi cum ar fi vorba de un tot unitar, care se poate descrie prin valori medii. Diferenţele dintre cele 10 milioane de gospodării agricole din cele douăsprezece state membre ale Uniunii sunt însă uriaşe (*cf.* Fig. 21). Şi aceasta nu se referă numai la condiţiile naturale divergente sub aspectul calităţii solului şi a climei, ci şi la dimensiunile diferite ale gospodăriilor, la metodele de producţie folosite şi la gradele de specializare. Aici trebuie să amintim diversitatea structurală a formelor

de gospodărie ţărănească din fiecare regiune a Europei, la care ne-am referit în numeroase pasaje din capitolele precedente cu privire la istoria ţărănimii europene. Condiţiile de producţie ale ţăranilor din câmpiile şi regiunile montane ale Europei occidentale sunt în orice caz mult mai variate şi complicate decât situaţia agrară de pe largile platouri cerealiere ale Rusiei şi Americii. Prin extinderea Uniunii în Spania şi Portugalia, s-au evidenţiat şi mai mult problemele agriculturii din regiunile mediteraneene, care cer o politică agrară adecvată. Deosebirile dintre structurile agrare, cimentate deseori prin reglementări ale statelor independente, chiar înaintea instalării regimului agrar comun, nu pot fi asimilate decât treptat prin politica agrară comună.

Mozaicul situaţiilor gospodăriilor ţărăneşti are efecte imediate asupra politicii preţurilor şi a pieţei. O creştere a preţurilor cerealelor reprezintă un câştig suplimentar considerabil pentru o mare gospodărie modernă, dar nu aduce decât un câştig mărunt unei gospodării ţărăneşti mici. Creşterea preţurilor asigură poate micilor gospodării nerentabile supravieţuirea momentană, dar politica preţurilor va aduce prea puţine schimbări în ce priveşte cauzele situaţiei lor economice proaste (insuficienta înzestrare cu pământ, cantităţi de produse neîndestulătoare pentru piaţă). În plus, în regiunile cu structură slabă, fără alternative extraagrare, micilor producători nu le rămâne deseori nici o altă alegere decât să continue. Or, tocmai aici este necesară politica structurală a Uniunii, care, pe de o parte, trebuie să amelioreze condiţiile economice ale gospodăriilor, iar pe de altă parte, să sprijine regiunile dezavantajate. În regiunile montane agricultura este de multe ori cea mai importantă ramură de activitate a populaţiei; dar solurile slabe şi condiţiile climaterice dificile permit doar recolte neînsemnate, astfel încât ceea ce rezultă sunt nişte venituri ţărăneşti extrem de mici. Însă tocmai în zonele montane agricultura îndeplineşte roluri decisive: ea foloseşte la îngrijirea şi conservarea peisajului cultural. Tocmai de aceea în 1975 Uniunea a lansat un program special de promovare a regiunilor montane: a hotărât ca un surplus compensatoriu să-i despăgubească pe ţăranii munteni pentru condiţiile lor de producţie dificile, iar cu ajutorul investiţiilor să li se asigure condiţii preferenţiale. Prin suporturile de acest fel, politica agrară a Uniunii se îngrijeşte ca ţăranii din regiunile montane să-şi poată menţine în continuare gospodăriile, în pofida

dezavantajelor naturale. Evident, numai aşa se pot conserva în zonele de acest fel structura economică de bază şi peisajul cultural ţărănesc modelat de-a lungul veacurilor.

În ţările cu zone rurale frapant retrograde, Uniunea sprijină evoluţia agriculturii prin sponsorizări regionale speciale. De multe ori este vorba despre îmbunătăţirea condiţiilor de producţie ţărăneşti şi a infrastructurilor din agricultură. Astfel, Uniunea contribuie la construirea unor instalaţii de irigare şi desecare, ca şi la lărgirea reţelei de circulaţie în agricultură, şi acordă finanţări pentru crearea unor dispozitive de desfacere cooperatistă a produselor pe piaţă. Pentru noua ţară membră Portugalia, cu structura ei agrară dificilă, au existat decizii speciale în acest scop ; ea a primit ajutoare complexe pentru îmbunătăţirea structurii producţiei ţărăneşti şi în general pentru modernizarea agriculturii. Programul de ajutorare pentru Portugalia este legat în plus de un program de promovare pentru o întreagă zonă suprastatală - suportul acordat regiunilor mediteraneene : Franţa, Spania, Italia şi Grecia.

Principala problemă a politicii agrare a U.E. o reprezintă fără îndoială chestiunea supraproducţiei agricole : o rată înaltă a supraproducţiei agrare, cheltuielile agricole crescânde în contextul scăderii veniturilor ţărăneşti şi tensiunile tot mai mari de pe pieţele agrare mondiale au fost reversul medaliei acestei productivităţi ridicate a agriculturii europene. Multiplele planuri pentru o reformă a politicii europene de piaţă şi de preţuri n-au lăsat să se întrevadă până acum nici o perspectivă convingătoare pentru diminuarea acestei supraproducţii scandaloase ; nu există aşadar rezolvări optime. Pentru o scădere treptată a producţiei agrare, se propun în special două soluţii diferite : fie o evaluare generală a producţiei, fie o politică a preţurilor cu o orientare mai puternică în funcţie de piaţă. Uniunea a adoptat în mod evident cea de-a doua cale şi s-a decis în această privinţă să ia un pachet de măsuri în acord reciproc. Trebuie să numim aici în primul rând o politică restrictivă a preţurilor - nu sub forma unor micşorări dramatice de preţuri, ci prin reducerea treptată a preţurilor subvenţionate în sectoarele cu supraproducţie, în special la cereale. În plus, s-a extins principiul răspunderii solidare a producătorilor din toate sectoarele. Dintre măsurile-cadru au făcut parte programele pentru dezactivarea unor suprafeţe agricole, extinderea producţiei şi ameliorarea calităţii fiecărui produs agrar în parte. Dacă dezactivarea suprafeţelor era până acum un mijloc cu

efect limitat, programul de extensie aplicat de Uniune pare să câştige o importanţă mai mare. În cadrul acestuia, ţăranii trebuie să-şi reducă substanţial producţia într-un sector cu supraproducţie, fără să o crească în altul. Pentru sectorul cultivării pământului, aceasta înseamnă că ţăranii trebuie să recurgă la mai puţine forme de agricultură intensivă. Utilizarea redusă de îngrăşământ şi ierbicide, respectiv pesticide duce nu numai la recolte şi surplusuri mai mici, ci micşorează totodată şi poluarea mediului, care este provocată de o producţie agrară intensivă.

Planurile de reformă ale Uniunii se conformează până acum unui obiectiv major al politicii agrare europene: promovarea unei agriculturi caracterizate prin predominanţa gospodăriei ţărăneşti familiale şi a structurilor de producţie variate. Dacă se vrea conservarea structurilor sociale din zonele rurale şi a peisajului cultural de secole, o agricultură cu suprafeţe de cultură uriaşe şi cu puţine gospodării mari nu este, în mod evident, potrivită. Dar oare mai are gospodăria ţărănească familială vreo şansă de supravieţuire, mai are agricultura ţărănească vreo perspectivă de viitor? Deşi în deceniile trecute mulţi ţărani au renunţat la profesia lor, iar numărul gospodăriilor a scăzut drastic, se mai poate vorbi şi astăzi despre o agricultură vest-europeană de amprentă ţărănească. Dar la sfârşitul anilor '70 au apărut tot mai clar efectele negative ale concentrării de producţie şi regionale. Acest lucru a devenit vizibil în distrugerea progresivă a peisajului cultural, în degradarea unui mare număr de biotopi valoroşi, în scăderea dramatică a varietăţii speciilor şi în poluarea crescândă a naturii şi mediului cu otrăvuri şi substanţe dăunătoare. Reziduurile periculoase din plante şi alimente pun sub semnul întrebării calităţile anumitor produse agrare din punctul de vedere al sănătăţii.

Gospodăriile ţărăneşti individuale s-au dezvoltat tot mai mult, devenind întreprinderi moderne – însă într-o formă înalt specializată. O formă de gospodărie extremă, neţărănească, este înnobilarea independentă de suprafeţe, pe baza furajelor importate, în fabricile agrare. De criza existenţială şi ameninţarea viitorului lor au fost cuprinse între timp aproape toate gospodăriile familiale ţărăneşti, fie că se încadrau în trecut în seria celor capabile de dezvoltare în sensul politicii agrare, fie că nu. Pe lângă volumul de muncă crescut şi renunţările în consumul fiecărei familii ţărăneşti, se înmulţesc suferinţele psiho-sociale, ca reacţie la situaţia nesigură. Ca o consecinţă

a scăderilor de preţuri agricole, situaţia financiară a multor gospodării s-a înrăutăţit dramatic, veniturile medii ale familiilor ţărăneşti cunoscând un puternic regres. La înrăutăţirea situaţiei economice s-a adăugat o critică generală la adresa ţăranului pur şi simplu, a cărui poziţie socială a fost pusă sub semnul întrebării cam în toate privinţele.

Din perspectiva acestei situaţii dificile, a apărut concepţia unei duble strategii de rezolvare treptată a obiectivelor producţiei şi a necesităţilor de protejare a naturii. Conform acesteia, marilor gospodării le-ar reveni într-o măsură mai mare randamentul optim al producţiei; prin ele s-ar asigura conservarea şi dezvoltarea în continuare, cu un bun randament, a unei producţii alimentare suficiente, la nivel înalt. Gospodăriile mici şi mijlocii ar trebui însă să reducă producţia intensivă de alimente şi, în locul acesteia, să preia pe scară largă îndeplinirea unor noi sarcini, din domeniul protecţiei naturii şi al ocrotirii peisajului. În multe regiuni agricultura ţărănească rămâne de fapt indispensabilă pentru a conserva peisajul şi mediul natural. Ea face astfel tuturor un serviciu de care oamenii nu se pot lipsi şi pentru care nu există până acum o răsplată pe măsură. În cursul noii politici agrare, se iau din ce în ce mai multe măsuri în această direcţie, ca de pildă acordarea de plăţi compensatorii în regiunile montane, pentru a-i despăgubi pe ţăranii care trăiesc acolo pentru costurile mai ridicate ale producţiei. Ajutoarele de acest fel pot să contribuie la conservarea agriculturii în zonele-problemă de acest tip şi la o protecţie mai serioasă a peisajului cultural.

Pentru publicul larg, protecţia mediului în cadrul politicii agrare câştigă indubitabil o importanţă mereu sporită, deoarece consecinţele ecologice ale unei agriculturi ce produce tot mai mult nu mai pot fi trecute cu vederea. Au fost introduse deja diferite măsuri care să adapteze agricultura la normele ecologice, între acestea numărându-se stabilirea valorilor-limită pentru poluarea apei potabile cu nitraţi şi interzicerea pesticidelor periculoase. În anii '90 trebuie să se pună imperios problema stopării poluării mediului şi a spaţiului vital natural printr-o creştere prea mare a numărului animalelor cultivate în masă şi, de asemenea, trebuie pus capăt utilizării exagerate de îngrăşământ chimic şi mijloace chimice de protecţie a plantelor. În cadrul acestei noi politici agrare, şi agricultura biologică joacă un rol important, fiindcă ea contribuie într-o măsură deosebită la protejarea mediului şi a peisajului. Dar ţăranii care practică o agricultură ecologică nu pot nicidecum să preia întreaga producţie agrară.

Ideea unei agriculturi ţărăneşti care se delimitează de fabricile agrare, cu consecinţele lor dăunătoare din punct de vedere ecologic, a redevenit între timp populară şi în rândurile multor ţărani şi se bucură de o largă acceptare. Aceasta se referă în primul rând la o agricultură practicată pe o bază sigură, care face posibilă obţinerea unui venit suficient din munca pentru producerea hranei şi care corespunde multiplelor cerinţe sociale. După dezacorduri ce au durat decenii în şir, apare acum în mod evident o înţelegere nouă, mai bună, între ţărani şi consumatori, referitor la poziţiile lor diferite. Cunoscătorii, precum şi majoritatea familiilor ţărăneşti active în agricultură sunt de cele mai multe ori de acord în privinţa acestor trei deziderate principale: 1) o agricultură compatibilă cu mediul, legată de amplasamentul ei, care să nu lezeze principiile naturale ale vieţii şi care să conserve şi să ocrotească un peisaj variat; 2) o agricultură care să garanteze aprovizionarea stabilă a populaţiei cu alimente nepoluate; 3) o agricultură social compatibilă, în care persoanele active pe răspundere proprie să poată obţine un venit pe măsura eforturilor lor.

În ce măsură se poate afirma gospodăria familială ţărănească şi în viitor în cadrul Uniunii Europene şi ce şanse reale de supravieţuire mai are ţăranul, aceasta o pot dovedi doar deceniile care vor urma. Cele douăsprezece secole de existenţă ţărănească în Europa care au făcut obiectul cărţii noastre au arătat că ţărănimea a cunoscut în cursul istoriei sale modificări profunde, trebuind să se adapteze la diferite condiţii noi; unele dintre acestea au fost apariţia feudalismului, introducerea obligativităţii cultivării uniforme a ogorului, înglobarea într-o economie de piaţă liberă, mecanizarea agriculturii şi multe, multe altele. Dar forma de viaţă ţărănească a reuşit să se afirme de fiecare dată, în pofida tuturor acestor solicitări; şi poate că, dacă recunoaştem aceasta, mai avem încă o speranţă pentru viitor.

Addenda

Note

1. Riehl, *Naturgeschichte*, p. 221.
2. K. Marx şi F. Engels, *Werke* (=*MEW*) 23, p. 528.
3. *MEW* 8, p. 199.
4. *MEW* 5, p. 471.
5. *MEW* 22, p. 502.
6. A. de Tocqueville, *Œuvres complètes* I, 1952.
7. D. Gerhard, *Regionalismus und ständisches Wesen als ein Grundthema europäischer Geschichte*, în: idem, *Alte und neue Welt*, pp. 13-39; idem, *Die Entwicklung der amerikanischen Gesellschaft als ein Problem vergleichender Geschichtsbetrachtung*, în: *ibid.*, pp. 159-172.
8. Wenskus, *Bauer*, p. 13 sq.
9. *Cf.* O. Brunner, *Europäisches Bauerntum*, în: idem, *Neue Wege*, pp. 199-212.
10. Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, p. 77.
11. *Cf.* Wallerstein, *World-System*, p. 320; Braudel, *Civilisation* 3, p. 380 sq.
12. J. Fleckenstein, *Das Großfränkische Reich: Möglichkeiten und Grenzen der Großreichsbildung im Mittelalter*, în: idem, *Ordungen*, p. 2.
13. O. Hintze, *Wesen und Verbreitung des Feudalismus*, în: idem, *Feudalismus*, pp. 12-47.
14. Lütge, *Agrarverfassung*, p. 46.
15. Verhulst, *La genèse*, p. 135 sq.
16. Schlesinger, *Hufe*, p. 41 sq.
17. *Cf.* B. Guérard (ed.), *Le polyptyque de l'abbé Irminon ou dénombrement des manses, des serfs et des revenus de l'abbaye de Saint-Germain-des-Prés* 1-2, Paris, 1844.
18. *Cf.* F.L. Ganshof (ed.), *Le polyptyque de l'abbaye de Saint-Bertin (844-849)*, Paris, 1975.
19. Pirenne, *Mahomet*, 1963.
20. White, *Technology*, 162.
21. Duby, *Guerriers et paysans*, p. 200.
22. Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, p. 311.
23. Dopsch, *Herrschaft und Bauer*, p. 242.
24. Fossier, *Paysans*, p. 204.

25. J.C. Russel, *Population in Europe 500-1500*, în: Cipolla, *History* I, p. 36.
26. Le Goff, *Hochmittelalter*, p. 45.
27. Pirenne, *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, pp. 29-42.
28. *Cf.* R. Fossier, *La naissance du village*, în: D. Iogna-Prat (ed.), *La France de l'an Mil*, Paris, 1990, pp. 162-183.
29. Genicot, *Rural Communities*, p. 121.
30. Pirenne, *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, p. 184.
31. F. Graus, *Vom „Schwarzen Tod" zur Reformation. Der krisenhafte Charakter des europäischen Spätmittelalters*, în: Blickle, *Revolte*, p. 13.
32. Russel, *Population*, în: Cipolla, *History* I, p. 21.
33. Beresford, *Villages*, 1971.
34. Abel, *Wüstungen*, p. 25.
35. Abel, *Agrarkrisen*, 1978.
36. Abel, *Wüstungen*, p. 25.
37. Bois, *Crise du féodalisme*, 1976.
38. *Cf.* L. Genicot, *La crise agricole du Bas Moyen Age dans le Namurois*, 1970.
39. Porschnew, *Formen und Wege*, p. 440 sq.
40. *MEW* 7, p. 329.
41. Mousnier, *Fureurs paysannes*, 1972.
42. Blickle, *Revolution*, p. 21. Textul celor „Douăsprezece articole" este reprodus în Franz, *Quellen in der Neuzeit*, pp. 14-19.
43. Schulze, *Bauernrevolten*, p. 38.
44. Blum, *Old Order*, p. 353.
45. Franz, *Quellen in der Neuzeit*, p. 310.
46. Wallerstein, *World-System*, 1974.
47. Pentru controversa Wallerstein, vezi H.-H. Nolte, *Zur Stellung Osteuropas im internationalen System der Frühen Neuzeit*, în: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 28 (1980), pp. 161-197.
48. Knapp, *Bauernbefreiung* I, p. 72.
49. Knapp, *Bauernbefreiung* I, p. 73
50. Knapp, *Bauernbefreiung* I, p. 75.
51. Hippel, *Bauernbefreiung*, p. 290.
52. R. Mols, în: Cipolla, *History* 2, pp. 15-82; A. Armengaud, în: Cipolla, *History* 3, pp. 22-76.
53. Citat apud Abel, *Agrarkrisen*, p. 107.
54. *MEW* 2, p. 238.
55. *Cf.* Abel, *Agrarkrisen*, p. 241 sq.
56. Citat apud Abel, *Massenarmut*, p. 255.
57. Franz, *Quellen in der Neuzeit*, p. 87.
58. Achilles, *Die steuerliche Belastung*, p. 26.
59. Chayanov, *Peasant Economy*, 1966; A. Tschajanow, *Die Lehre von der bäuerlichen Wirtschaft. Versuch einer Theorie der Familienwirtschaft im Landbau*, Berlin, 1923.

60. H. Harnisch, *Die Landgemeinde im ostelbischen Gebiet*, în : Blickle, *Landgemeinde*, p. 310.
61. Weber, *Wirtschaftsgeschichte*, p. 35.
62. Knapp, *Bauernbefreiung*, 1887.
63. W. Conze, *Quellen zur Geschichte der deutschen Bauernbefreiung*, Göttingen, 1957, p. 11.
64. Franz, *Quellen in der Neuzeit*, p. 311.
65. Franz, *Quellen in der Neuzeit*, p. 360 sq.
66. Franz, *Quellen in der Neuzeit*, p. 340 sq.
67. Knapp, *Bauernbefreiung* I, p. 306.
68. Blum, *Die bäuerliche Welt*, p. 72.
69. *Cf.* H.-W. Windhorst, *Agrarindustrie in den USA und in der Bundesrepublik Deutschland im 19. und 20. Jh.*, în : Pierenkemper, *Landwirtschaft*, pp. 237-249 ; idem, *Alternativen in der Agrarproduktion – ein Ausweg aus den Problemen ?* (*Die violette Reihe* II, 1990).

Bibliografie

W. Abel, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa*, P. Parey, Hamburg, 1974.

- *Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters*, G. Fischer, Stuttgart, [3]1976.

- *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, P. Parey, Hamburg, [3]1978.

W. Achilles, *Die steuerliche Belastung der braunschweigischen Landwirtschaft und ihr Beitrag zu den Staatseinnahmen im 17. und 18. Jh.*, Hildesheim, A. Lax, 1972.

Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo (Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto medioevo 13), Spoleto, 1966.

H. Altrichter, *Die Bauern von Tver*, R. Oldenburg, München, 1984.

K.S. Bader, *Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes* 1-3, H. Böhlaus Nachfvolger, Weimar, 1957-1973.

Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters (Veröff. des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs 7), Viena, 1984.

K. Baumgarten, *Das deutsche Bauernhaus*, W. Wachholtz, Neumünster, 1980.

U. Bentzien, *Bauernarbeit im Feudalismus. Landwirtschaftliche Arbeitsgeräte und -verfahren in Deutschland von der Mitte des ersten Jahrtausends u. Z. bis zum 1800*, Akademie-Verlag, Berlin, 1980.

Y.-M. Bercé, *Croquants et nu-pieds : les soulèvements paysans en France, du 16e au 19e siècle*, Gallimard, Paris, 1974.

M.W. Beresford, J.G. Hurst, *Deserted Medieval Villages*, Londra, 1971.

Th. Bergmann, *Der bäuerliche Familienbetrieb - Problematik und Entwicklungstendenzen*, în : *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 17 (1969), pp. 215-230.

D. Berindei ş.a. (ed.), *Der Bauer Mittel - und Osteuropas im sozioökonomischen Wandel des 18. und 19. Jh.*, Böhlau, Köln, 1973.

M. Biskup, K. Zernack (ed.), *Schichtung und Entwicklung der Gesellschaft in Polen und Deutschland im 16. und 17. Jh.*, F. Steiner, Wiesbaden, 1983.

K. Blaschke, *Bevölkerungsgeschichte von Sachsen bis zur Industriellen Revolution*, H. Böhlaus Nachfolger, Weimar, 1967.

P. Blickle (ed.), *Revolte und Revolution in Europa*, R. Oldenburg, München, 1975.

- (ed.), *Aufruhr und Empörung ? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich*, C.H. Beck, München, 1980.

- *Die Revolution von 1525*, R. Oldenburg, München, [2]1981.
- (ed.), *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa*, München, R. Oldenburg, 1991.
M. Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, Paris, [3]1960.
- *La société féodale* 1-2, Albin Michel, Paris, 1939-1940.
J. Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*, University Presss, Princeton, 1961.
- *The End of the Old Order in Rural Europe*, University Press, Princeton, 1978.
- (ed.), *Die bäuerliche Welt*, C.H. Beck, München, 1982.
W.A. Boelcke, *Bauer und Gutsherr in der Oberlausitz*, Domowina, Bautzen, 1957.
G. Bois, *Crise du féodalisme. Economie rurale et démographie en Normandie du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle*, Paris, 1976.
M. Born, *Die Entwicklung der deutschen Agrarlandschaft*, Wiss. Buchgesellschaft, Darmstadt, 1974.
K. Bosl, *Europa im Mittelalter*, C. Ueberreuter, Viena, 1970.
F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, 15e-18e siècle*, 1-3, Armand Colin, Paris, [2]1980.
R. Brenner, *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, in: *Past and Present* 70 (1976), pp. 30-75.
O. Brunner, *Neue Wege des Verfassungs- und Sozialgeschichte*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, [2]1963.
J. Chapelot, R. Fossier, *Le village et la maison au Moyen Age*, Paris, Hachette, 1980.
Les communnautés rurales (*Recueils de la Société Jean Bodin* 40-45), Dessain et Tolra, Paris, 1982-1986.
Ph. Dollinger, *L'évolution des classes rurales en Bavière depuis la fin de l'époque carolingienne jusqu'au milieu du XIIIe siècle*, Société d'Edition les Belles Lettres, Paris, 1949.
A.V. Chayanov, *The Theory of Peasant Economy*, Richard D. Irwin, Homewood, 1966.
C.M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe* 1-6, Collins, Glasgow, [2]1976.
E. David, *Sozialismus und Landwirtschaft*, Leipzig, Quelle u. Meyer, 1922.
Ch. Dawson, *Understanding Europe*, Sheed and Ward, Londra, 1952.
Ch. Dipper, *Die Bauernbefreiung in Deutschland*, 1790-1850, Kohlhammer, Stuttgart, 1980.
- *Die Bauernbefreiung in Deutschland*, in: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 43 (1992), pp. 16-31.
A. Dopsch, *Herrschaft und Bauer in der deutschen Kaiserzeit*, G. Fischer, Jena, 1939.
G. Duby, A. Wallon (ed.), *Histoire de la France rurale* 1-4, Seuil, Paris, 1975-1976.

- *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval* 1-2, Montaigne, Paris, 1062.
- *Guerriers et paysans, VIIe-XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne*, Gallimard, Paris, 1973.
H. Elsenhaus (ed.), *Agrarreform in der Dritten Welt*, Campus, Frankfurt, 1979.
S. Epperlein, *Der Bauer im Bild des Mittelalters*, Urania, Leipzig, 1975.
L.A. Fallers, „Are African Cultivators to be called 'Peasants'?", în: *Current Anthr.* 2 (1961), pp. 108-110.
G.P. Fehring ş.a. (ed.), *Einführung in die Archäologie des Mittelalters*, Wiss. Buchgesellschaft, Darmstadt, 1987.
H.P.R. Finberg ş.a. (ed.), *The Agrarian History of England and Wales* 1-8, Cambridge University Press, 1972-1991.
J. Fleckenstein, *Ordnungen und formende Kräfte des Mittelalters*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, 1989.
R. Fossier, *La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle* 1-2, Beatrice-Nauwelaerts, Paris, 1968.
- *Paysans d'Occident (XIe-XIVe siècles)*, Presses Universitaires de France, Paris, 1984.
G. Fourquin, *Le Paysan d'Occident au Moyen Age*, Paris, 1972.
G. Franz (ed.), *Quellen zur Geschichte des deutschen Bauernstandes im Mittelalter*, Wiss. Buchgesellschaft, Darmstadt, ^{2}1974.
- (ed.), *Quellen zur Geschichte des deutschen Bauernstandes in der Neuzeit*, Wiss. Buchgesellschaft, Darmstadt, ^{2}1976.
- *Der deutsche Bauernkrieg*, Wiss. Buchgesellschaft, Darmstadt, ^{10}1975.
- *Geschichte des deutschen Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jh.*, Eugen Ulmer, Stuttgart, ^{2}1976.
V. Fumagalli, *Uomini e paesaggi medievali*, Il Mulino, Bologna, 1989.
F.L. Ganshof, *Qu'est-ce que la féodalité ?*, Bruxelles, ^{3}1957.
L. Genicot, *L'économie rurale namuroise au Bas Moyen Age (1199-1429)* 1-3, Centre Belge d'Histoire Rurale, Louvain, 1974-1982.
- *Rural Communities in the Medieval West*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1990.
D. Gerhard, *Old Europe. A Study of Continuity, 1000-1800*, Academic Press, New York, 1981.
- *Alte und neue Welt in vergleichender Geschichtsbetrachtung*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, 1962.
H. Gollwitzer (ed.), *Europäische Bauernparteien im 20. Jh.*, G. Fischer, Stuttgart, 1977.
J. Goody ş.a. (ed.), *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200-1800*, Cambridge University Press, 1976.
F. Graus, *Das Spätmittelalter als Krisenzeit* (*Mediaevalia Bohemica. Supplementum* I), Praga, 1969.

P. Gunst, T. Hoffmann (ed.), *Grande domaine et petites exploitations en Europe au Moyen Age et dans les temps modernes. Rapports nationaux*, Akadémiai Kiado, Budapesta, 1982.

O. Halecki, *Europa. Grenzen und Gliederung seiner Geschichte*, H. Gentner, Darmstadt, 1957.

H. Harnisch, *Die Herrschaft Boitzenburg. Unterschungen zur Entwicklung der sozialökonomischen Struktur ländlicher Gebiete in der Mark Brandenburg vom 14. bis zum 19. Jh.*, H. Böhlaus Nachfolger, Weimar, 1968.

- „Die Gutsherrschaft. Forschungsgeschichte, Entwicklungszusammenhänge und Strukturelemente", în: *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus* 9 (1985), pp. 189-240.

C.-H. Hauptmeyer, *Annäherungen an das Dorf. Geschichte, Veränderung und Zukunft*, Fackelträger, Hanovra, 1983.

J. Hatcher, E. Miller, *Medieval England. Rural Society and Economic Change 1086-1348*, Longman, Londra, 1978.

G. Heitz, „Zum Charakter der 'zweiten Leibeigenschaft'", în: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 20 (1972), pp. 24-39.

F.-W. Henning, *Dienste u. Abgaben im 18. Jh.*, Stuttgart, G. Fischer, 1969.

- *Landwirtschaft und ländliche Gesellschaft in Deutschland* 1-2, F. Schöningh, Paderborn, 1978-1979.

G. van den Heuvel, *Grundprobleme der französischen Bauernschaft 1730-1794*, R. Oldenburg, München, 1982.

Ch. Higounet, *Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter*, Siedler, Berlin, 1986.

O. Hintze, *Feudalismus - Kapitalismus*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, 1970.

R.H. Hilton, *Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, M.T. Smith, Londra, 1973.

- *The English Peasantry in the Late Middle Ages*, Clarendon Press, Oxford, 1975.

W. von Hippel, *Die Bauernbefreiung im Königreich Württemberg*, H. Boldt, Boppard, 1977.

B. Huppertz, *Räume und Schichten bäuerlicher Kulturformen in Deutschland*, L. Röhrscheid, Bonn, 1939.

W. Jacobeit ş.a. (ed.), *Idylle oder Aufbruch ? Das Dorf im bürgerlichen 19. Jh.*, Akademie-Verlag, Berlin, 1990.

H. Jankuhn ş.a. (ed.), *Das Dorf der Eisenzeit und des frühen Mittelalters. Siedlungsform - wirtschaftliche Funktion - soziale Struktur*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, 1977.

W. Janssen, D. Lohrmann (ed.), *Villa - curtis - grangia. Landwirtschaft zwischen Loire und Rhein von der Römerzeit zum Hochmittelalter*, Artemis, München, 1983.

H. Kaak, *Die Gutsherrschaft. Theoriegeschichtliche Untersuchungen zum Agrarwesen im Ostelbischen Raum*, Walter de Gruyter, Berlin, 1991.

K. Kautsky, *Die Agrarfrage. Eine Übersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie*, Stuttgart, 1899.

H. Kellenbenz (ed.), *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 1-6, Klett-Cotta, Stuttgart, 1980-1990.

E. Klein, *Geschichte der deutschen Landwirtschaft im Industriezeitalter*, F. Steiner, Wiesbaden, 1973.

G.F. Knapp, *Die Bauernbefreiung und der Ursprung der Landarbeiter in den älteren Theilen Preußens* 1-2, Leipzig, 1887.

K.-S. Kramer, *Die Nachbarschaft als bäuerliche Gemeinschaft*, Bayerische Heimatforschung, München, 1954.

P. Kriedte, „Spätmittelalterliche Agrarkrise oder Krise des Feudalismus?", în: *Geschichte und Gesellschaft* 7 (1981), pp. 42-68.

L. Kuchenbuch, *Bäuerliche Gesellschaft und Klosterherrschaft im 9. Jh. Studien zur Sozialstruktur der Familia der Abtei Prüm*, F. Steiner, Wiesbaden, 1978.

W. Kula, *Théorie économique du système féodal*, Mouton, Paris, 1970.

E. Labrousse, *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au debut de la Révolution*, Paris, 1944.

Ländliche Gesellschaft im Umbruch. Beiträge zur agrarsoziologischen Diskussion, Agrarsoziale Gesellschaft, Göttingen, 1988.

J. Le Goff, *La civilisation de l'Occident médiéval*, B. Arthaud, Paris, 1964.

– *Das Hochmittelalter*, G. Fischer, Frankfurt, 1965.

H.G. Lehmann, *Die Agrarfrage in der Theorie und Praxis der deutschen und internationalen Sozialdemokratie*, J.C.B. Mohr, Tübingen, 1970.

E. Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an Mil*, Flammarion, Paris, 1967.

– *Les paysans de Languedoc* 1-2, Paris, 1966.

– *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*, Gallimard, Paris, 1975.

H.-D. Löwe, *Die Lage der Bauern in Rußland 1880-1905*, Scripta Mercaturae, St. Katharinan, 1987.

L. Lorenz, *Sozialgeschichte der Sowjetunion I, 1917-1945*, Frankfurt, 1976.

F. Lütge, *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jh.*, Eugen Ulmer, Stuttgart, 1967.

Th. Mayer (ed.), *Adel und Bauern im deutschen Staat des Mittelalters*, Wiss. Buchgesellschaft, Darmstadt, 1976.

F. Maksay, „Gutswirtschaft und Bauernlegen in Ungarn im 16. Jh.", în: *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 45 (1958), pp. 37-61.

K. Marx şi Friedrich Engels, *Werke*, ed. de Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, I sq./, Dietz, Berlin, 1958 sq.

B. Moore, *Social Origins of Dictatorschip and Demography, Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston, ²1967.

J. Mooser, *Ländliche Klassengesellschaft 1770-1848. Bauern und Unterschichten, Landwirtschaft und Gewerbe im östlichen Westfalen*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, 1984.

R. Mousnier, *Fureurs paysannes: les paysans dans les révoltes du 17e siècle*, Calmann-Lévy, Paris, 1972.

H.-J. Nitz (ed.), *Historisch-genetische Siedlungsforschung. Genese und Typen ländlicher Siedlungen und Flurformen*, Wiss. Buchgesellschaft, Darmstadt, 1974.

M. North, „Untersuchungen zur adligen Gutswirtschaft im Herzogtum Preußen des 16. Jh.", în: *Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte* 70 (1983), pp. 1-20.

H. Patze (ed.), *Grundherrschaft im späten Mittelalter* 1-2, Thorbecke, Sigmaringen, 1983.

T. Pierenkemper (ed.), *Landwirtschaft und industrielle Entwicklung. Zur ökonomischen Bedeutung von Bauernbefreiung, Agrarreformen und Agrarrevolution*, F. Steiner, Stuttgart, 1989.

H. Pirenne, *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter*, Francke, München, ^{3}1974.

- *Mahomet und Karl der Große*, S. Fischer, Frankfurt, 1963.

B.F. Porschnew, „Formen und Wege des bäuerlichen Kampfes gegen die feudale Ausbeutung", în: *Sowjetwissenschaft. Gesselschaftwiss. Abteilung*, 1952, pp. 440-459.

M.M. Postan (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe I: The Agrarian Life of the Middle Ages*, University Press, Cambridge, ^{2}1966.

- *Essays on Medieval Agriculture and General Problems of the Medieval Economy*, University Press, Cambridge, 1973.

H.J. Puhle, *Politische Agrarbewegungen in kapitalistischen Industriegesellschaften*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, 1975.

A.J. Raftis (ed.), *Pathways to Medieval Peasants*, Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto, 1981.

H. Raupach, *Wirtschaft u. Gesellschaft Sowjetrußlands 1917-1977*, F. Steiner, Wiesbaden, 1979.

Z. Razi, *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish. Economy, Society and Demography in Halesowen 1270-1400*, University Press, Cambridge, 1980.

R. Redfield, *Peasant Society and Culture*, Chicago, 1963.

W.H. Riehl, *Die Naturgeschichte des deutschen Volkes*, ed. de G. Ipsen, A. Kröner, Leipzig, 1935.

L. Revez, *Der osteuropäische Bauer. Seine Rechtslage im 17. und 18. Jh. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns*, Berna, 1964.

W. Rösener, *Bauern im Mittelalter*, C.H. Beck, München, ^{3}1987.

- (ed.), *Strukturen der Grundherrschaft im frühen Mittelalter*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, 1989.

- *Grundherrschaft im Wandel. Untersuchungen zur Entwicklung geistlicher Grundherrschaften im südwestdeutschen Raum vom 9. bis 14. Jh.*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, 1991.
- „Bauern in der Salierzeit", în: St. Weinfurter (ed.), *Die Salier und das Reich* 3, Thorbecke, Sigmaringen, 1991, pp. 51-73.
D.W. Sabean, *Property, Production, and Family in Neckarhausen, 1700-1870*, University Press, Cambridge, 1990.
C. Saalfeld, *Bauernwirtschaft und Gutsbetrieb in der vorindustriellen Zeit*, G. Fischer, Stuttgart, 1960.
D.H. Schissler, *Preußische Agrargesellschaft im Wandel*, Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht, 1978.
E.W. Schlesinger, „Die Hufe im Frankenreich", în: H. Beck ş.a. (ed.), *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung* I, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, 1979, pp. 41-70.
- (ed.), *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, Thorbecke, Sigmaringen, 1975.
K.H. Schneider, H.H. Seedorf, *Bauernbefreiung und Agrarreformen in Niedersachsen*, A. Lax, Hildesheim, 1989.
W. Schulze, *Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit*, Frommann-Holzboog, Stuttgart-Bad Cannstatt, 1980.
- (ed.), *Europäische Bauernrevolten der frühen Neuzeit*, Suhrkamp, Frankfurt, 1982.
G. Seibt (ed.), *Europa im Hoch- und Spätmittelalter* (*Handbuch der europäischen Geschichte* 2), Klett-Cotta, Stuttgart, 1987.
T. Shanin (ed.), *Peasants and Peasant Societies*, Penguin Books, Harmondsworth, 1971.
- *The Awkward Class. Political Sociology of Peasantry in a Developing Society: Russia 1910-1925*, Clarendon Press, Oxford, 1972.
B.H. Slicher van Bath, *The Agrarian History of Western Europe, 500-1850*, E. Arnold, Londra, 1963.
A. Soboul, *Problèmes paysans de la Révolution*, 1789-1848, Paris, 1976.
A. de Tocqueville, *Œuvres complètes*, ed. de J.-P. Mayer, I: *De la démocratie en Amérique*, Paris, 1952.
A. Verhulst, „La genèse du régime domanial classique en France au haut moyen âge", în: *Agricoltura e mondo rurale in Occidente nell'alto medioevo*, Spoleto, 1966, pp. 135-160.
- (ed.), *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne*, Centre Belge d'Histoire Rurale, Gent, 1985.
- *Precis d'histoire rurale de la Belgique*, Editions de l'Université de Bruxelles, Bruxelles, 1990.
J. Wallerstein, *The Modern World-System. I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Academic Press, Londra, 1974.

M. Weber, *Wirtschaftsgeschichte. Abriß der universalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, Duncker u. Humbolt, Berlin, [4]1981.
R. Wenskus ş.a. (ed.), *Wort und Begriff „Bauer"*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, 1975.
L. White jun., *Medieval Technology and Social Change*, Oxford, 1962.
H.-W. Windhorst, *Spezialisierte Agrarwirtschaft in Südoldenburg*, Schuster, Leer, 1975.
E.R. Wolf, *Peasants*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1966.
- J.W. Cole, *The Hidden Frontier. Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, Academic Press, New York, 1974.
H. Wunder (ed.), *Feudalismus*, Nymphenburger Verlagshandlung, München, 1974.
- *Die Bäuerliche Gemeinde in Deutschland*, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, 1986.
B. Zientara, „Die Bauern im mittelalterlichen Polen", în: *Acta Poloniae Historica* 57 (1988), pp. 5-42.
C. Zimmermann, *Reformen in der bäuerlichen Gesellschaft. Studien zum aufgeklärten Absolutismus in der Markgrafschaft Baden 1750-1790*, Scripta Mercaturae, Ostfildern, 1983.

Indice al figurilor

1. Zonele de vegetaţie din Europa; schiţa: W. Rösener; desenul: A. Hermes 35
2. Imperiul Carolingian în secolul al IX-lea; schiţa: W. Rösener; desenul: A. Hermes 41
3. Reprezentarea muncilor agricole lunare din timpul anului. Calendar din Salzburg (cca 818) 51
4. Femei la semănat şi la strânsul recoltei de cereale. Imagine din *Speculum Virginum* (*Oglinda fecioarelor*), sec. al XII-lea 66
5. Grapă cu grindei trasă de cai (Psaltirea Luttrell, estul Angliei, la 1340) 68
6. Vătaf de clăcaşi şi ţăran. Gravură în lemn din Petrus de Crescentiis, „Vom Nutz der Dinge" („Despre folosul lucrurilor") (Peter Drach, Speyer, 1483)..... 75
7. Traseul ciumei în Europa (1347-1351) 82
8. Ţărani la recoltarea grânelor. Calendar flamand al lui Simon Bening. Imaginea lunii august (la 1500) 93
9. Steagul „Opincii", ligă a ţăranilor răsculaţi din Oberrhein (1513)..... 103
10. Ţărani răsculaţi în Allgău, în timpul războiului ţărănesc. *Memminger Bundesordnung* (1525), pagina de titlu 111
11. Schiţa lui Albrecht Dürer pentru o statuie în memoria eşecului revoltei ţărăneşti germane din 1525..... 115
12. Imaginea conducătorului cazac Pugaciov, care în anul 1773 a provocat în Rusia o mare revoltă ţărănească..... 118
13. Aria de răspândire a moşierimii în Europa (sec. al XVIII-lea); desen reprodus de A. Hermes după H. Kaak, *Die Gutsherrschaft*, Berlin, 1991, p. 474 125
14. Cultura de cereale şi comerţul cu cereale în secolul al XVII-lea; desen reprodus de A. Hermes după N.J.G. Pounds, *A Historical Geography of Europe, 1500-1840,* Cambridge, 1979, p. 62..... 128
15. Colonizarea terenurilor de aluviune din Europa (sec. al XVI-lea - al XVIII-lea); din: Pounds, *Geography*, p. 198 146

16. Zonele de cultură din Europa ; schiţa : W. Rösener ;
desenul : A. Hermes 151
17. Preţurile cerealelor în Europa centrală (1500-1670) ;
din : Abel, *Agrarkrisen*, p. 123, Fig. 23 166
18. Transformarea exploatării ogorului în Germania (1800-1950) ;
din : Abel, *Agrarkrisen,* p. 269, Fig. 66 213
19. Tractoare din anii 1890 şi 1924 216
20. Un afiş sovietic propagandist din anul 1930,
care îndeamnă la colectivizarea agriculturii 225
21. Gradele diferite de productivitate a solului în U.E. :
valorile producţiei medii la hectar (1986) ;
din : *Die Lage der Landwirtschaft in der Gemeinschaft.
Bericht 1990 (Situaţia agriculturii în Uniune. Raport 1990)*,
Bruxelles, 1991, p. 44 235

Indice alfabetic

A

Abel, Wilhelm 86, 91, 162, 244, 247, 256
Aquitania 40
Adorno, Theodor 9
Adriatică, Marea 50
Africa 5, 15
Alexandru al II-lea, ţarul Rusiei 33
Allgău 91, 111, 255
Alpi 50, 59, 69, 150, 156, 158
Alsacia 113, 172
Altenesch 99
Altmark 132, 148
America Latină 15
Amsterdam 142
Andaluzia 137
Anglia 35, 40, 50, 53, 58, 60, 79, 80, 81, 84, 88, 91, 92, 97, 98, 122, 123, 126, 127, 128, 137, 140, 143, 147, 151, 152, 153, 160, 161, 165, 166, 169, 232
Anton, duce de Lothringen 116
Antwerpen 142
Apenini 59, 158
Aragon 117
Armengaud, A 244
Asia 5, 15
Austria 130, 133, 165, 197, 206, 208

B

Baden 203, 254
Balcani 28, 65, 157
Baltica 78
Banat 149
Bavaria 118, 133, 201, 206
Beauvais 154
Belgia 92, 165, 231, 232
Beresford, M. 244, 247
Berg 200
Berlichingen, Götz von 108
Bielorusia 126, 191
Bizanţ 65
Blickle, Peter 114, 244, 245, 247
Blum, Jerome 119, 244, 245, 248
Boemia (Böhmen) 62, 64, 81, 102, 120, 125, 130, 132, 157, 182
Bois, Guy 91, 92, 244, 248
Bourgogne 190
Brabant 79
Brandenburg 63, 83, 120, 124, 131, 250
Braudel, Fernand 243, 248
Braunschweig-Wolfenbüttel 173
Bremen 98
Brunner, Otto 29, 243, 248
Bruxelles 142, 249, 253, 256
Bucovina 150
Bulgaria 157
Burgundia 96

C

Carol cel Mare, împărat 40, 41, 42, 44, 47, 48, 52, 57
Carpaţi 59
Castilia 61
Catalonia 107, 117
Cehoslovacia 18, 36, 228
Champagne 96

China 128
Chmielnicki, Bogdan 109, 117
Ciajanov (Chayanov), Alexander V. 15, 175, 224
Conze, Werner 29, 245
Crimeea 132

D

Danemarca 36, 59, 85, 140, 156, 182, 183, 186, 209, 232
Doja, Gheorghe 109, 110, 111, 119
Dopsch, Alfons 56, 243, 248
Duby, Georges 54, 243, 248

E

Ecaterina a II-a, împărăteasa Rusiei 150
Egipt 32
Eichsfeld 164
Engels, Friedrich 9, 10, 11, 12, 102, 161, 162, 243, 251

F

Fallers, L.A. 13, 249
Fehmarn 186
Flandra 49, 62, 63, 69, 79, 83, 98, 153
Fleckenstein, Josef 40, 243, 249
Fossier, Robert 56, 73, 243, 244, 248, 249
Franţa 10, 12, 30, 31, 35, 40, 52, 53, 58, 60, 80, 81, 84, 91, 98, 101, 106, 107, 108, 117, 121, 126, 132, 135, 143, 146, 150, 160, 165, 166, 175, 184, 190, 199, 202, 205, 207, 232, 237
Frankenhausen 116
Franz, Günther 104, 244, 245, 249
Friesland (Frislanda) 137

G

Galiţia 64, 130, 132, 150
Genicot, Léopold 73, 92, 244, 249
Gerhard, Dietrich 22, 243, 249
Germania 10, 12, 35, 40, 52, 53, 58, 60, 61, 80, 81, 84, 96, 102, 107, 113, 114, 120, 121, 123, 124, 132, 133, 135, 137, 144, 150, 154, 155, 156, 160, 165, 166, 169, 197, 199, 201, 202, 203, 205, 207, 209, 211, 213, 229, 256
Gibraltar 28
Gorbaciov, Mihail 18, 230
Graus, František 78, 244, 249
Grecia 60, 232, 237
Gubec, Mitija 109

H

Hanovra 121, 204, 250
Hardenberg, Karl August von 199, 200, 201
Harlebucht 145
Harnisch, Hartmut 189, 245, 250
Hennegau 79, 96
Hessen 63, 83, 87, 202, 203
Hildebrandt, Bruno 161
Hintze, Otto 42, 43, 243, 250
Holstein 120, 123, 130, 132, 145, 155
Hruşciov, Nikita 229, 230

I

India 64, 162
Iosif al II-lea, împărat (Joseph II) 130, 197, 208
Irlanda 152, 170, 232
Irmino, abate la St. Germain-des-Prés 49
Islam 263
Italia 28, 40, 50, 58, 59, 60, 71, 72, 92, 93, 98, 136, 158, 160, 209, 232, 237
Ivan cel Groaznic, ţarul Rusiei 28, 33

J

Joinville, Jean 67

K

Knapp, Georg Friedrich 194, 244, 245, 251
Knigge, Adolf von 197

L

Labrousse, Ernest 164, 251
Lausitz 120, 123
Le Goff, Jacques 5, 65, 244, 251
Lenin, Vladimir I. 223, 224
Liebig, Justus von 213
Lituania 124
Lombardia 69, 92, 93
Londra 11, 247, 248, 250, 253
Lorena (Lothringen) 96, 149
Lütge 44, 72, 243, 251
Luther, Martin 116
Luxemburg 231, 232

M

Madrid 142
Malthus, Thomas R. 80
Marburg 162
Maria Theresia, împărătească 149, 150
Marx, Karl 9, 10, 11, 12, 243, 251
Mecklenburg 120, 130
Mols, Roger 143, 244
Moore, Barrington 210, 251
Moravia (Möhren) 64, 120, 125, 130, 132, 157
Mousnier, Roland 103, 244, 252
Munţii Metaliferi 87, 163
Münster, Sebastian 170, 171
Müntzer, Thomas 116, 119

N

Nădlac (Nagylak) 110
Namur 92
Napoleon al III-lea, împărat al Franţei 10
Nassau 201, 203
Neumark 145
Niedersachsen (Saxonia Inferioară) 253
Normandia 61, 91, 155, 176
Norvegia 59, 85, 139, 140, 156, 183

O

Oberhessen 162
Oberschwaben 91, 108, 110, 113
Oestreich, Gerhard 188
Olanda, Ţările de Jos 35, 36, 37, 62, 63, 72, 81, 96, 123, 127, 128, 137, 140, 153, 156, 218, 232
Oldenburg 99, 247, 250
Orient 32, 34, 81

P

Paris 49, 154, 197, 203, 243, 244, 247, 248, 249, 251, 252, 253
Passarowitz 149
Peloponez 158
Petru cel Mare, ţarul Rusiei 28, 33, 126
Pfalz 149
Picardia 154
Piemont 136
Pirenne, Henri 69, 78, 243, 244, 252
Pirinei 59, 158
Polonia 18, 36, 37, 43, 62, 63, 81, 82, 120, 124, 125, 126, 130, 157, 165, 228
Pomerania (Pommern) 120, 123
Porşnev (Porschnew), B.F. 101, 102, 103
Posen 63, 146
Proudhon, P.J. 12
Prusia 120, 123, 130, 141, 146, 149, 199, 200, 202, 203, 206, 208, 209

Pugaciov, Emilian 108, 109, 117, 118, 119, 255

R

Ranke, Leopold von 103
Rasin, Stepan 109, 117
Redfield, Robert 13, 252
Reichenau 178
Republica Democrată Germană (R.D.G.) 102, 104, 229
Republica Federală Germană (R.F.G.) 229, 232
Riehl, Wilhelm Heinrich 8, 243, 252
Roma 232
România 120, 125, 228
Roskilde 85
Rouen 154
Rusia 17, 22, 28, 33, 34, 59, 64, 108, 118, 120, 126, 128, 130, 132, 141, 142, 156, 170, 183, 191, 192, 194, 208, 220, 221, 222, 224, 227, 231, 255
Russel, J.C. 82, 244

S

Savoia 197, 208, 209
Saxonia 63, 83, 155, 173, 174, 202, 203
Scandinavia 29, 43, 50, 52, 99, 140, 156
Schlesinger, Walter 47, 243, 253
Schulze, Winfried 119, 183, 244, 253
Scoţia 151
Seeland 137
Sicilia 65, 136
Sigismund, rege al Ungariei 127
Silezia (Schlesien) 63, 64, 123, 131, 145, 161, 203
Spania 50, 58, 61, 81, 106, 128, 136, 143, 158, 232, 236, 237
St. Bertin, mănăstire 49
St. Germain-des-Prés, mănăstire 49
Staffelsee, mănăstire 49
Stalin, Iosif V. 17, 220, 221, 224
Statele Unite ale Americii (S.U.A.)
Stein, Karl vom und zum Stein, Freiherr 200
Stolîpin, Peter A. 34, 191, 192, 222, 223
Suedia 59, 85, 140, 156, 157

T

Thaer, Albrecht 132
Timişoara 110
Tirol 178
Tocqueville, Alexis de 22, 243, 253
Tönnies, Ferdinand 8
Toscana 83, 92, 136
Turcia 128
Turingia 63, 87, 113, 116, 164, 173

U

Ungaria 18, 28, 36, 43, 62, 82, 108, 125, 126, 132, 157, 182, 228

V

Valahia 132, 157
Valencia 117
Veneţia 142
Verhulst, Adriaan 46, 243, 253

W

Wallerstein, Immanuel 33, 126, 127, 128, 244, 253
Weber, Max 26, 30, 54, 192, 243, 245, 253
Wenskus, Reinhard 25, 243, 254
Westfalia 62, 186
White, Lynn 53, 243, 254
Wolf, Eric R. 13, 14, 254
Wolhynia 146
Württemberg 112, 135, 149, 173

Cuprins

Cuvânt înainte (Jacques Le Goff) 5

1. Viaţa rurală în conflictul de opinii 7
2. Există o ţărănime europeană? 21
3. Bazele ţărănimii europene la începutul Evului Mediu 38
4. Epoca de deschidere. Evul Mediu înfloritor (secolele al XI-lea - al XIII-lea) 56
5. Epoca de criză de la sfârşitul Evului Mediu 78
6. Revoltele ţărăneşti şi rezistenţa ţărănească 98
7. Dualismul agrar european la începutul epocii moderne: feudalismul vest-european şi moşierimea est-europeană 120
8. Dezvoltarea populaţiei. Structura satelor şi zonele agrare europene la începutul epocii moderne 142
9. Conjunctura agrară, problemele alimentaţiei şi structura socială rurală 161
10. Relaţiile de vecinătate şi obştea sătească 178
11. Eliberarea ţăranilor şi reformele agrare din secolul al XIX-lea 194
12. Ţăranii europeni în societatea industrială modernă 211
    Mecanizarea şi industrializarea agriculturii 211
    Colectivizare şi criză în Europa de Est 220
    Ţăranii în Uniunea Europeană - şanse de supravieţuire ? 231

Addenda

Note 243
Bibliografie 247
Indice al figurilor 255
Indice alfabetic 257

În colecţia CONSTRUCŢIA EUROPEI

au apărut:

Umberto Eco - *În căutarea limbii perfecte*

Charles Tilly - *Revoluţiile europene (1492-1992)*

Gisela Bock - *Femeia în istoria Europei. Din Evul Mediu până în zilele noastre*

Peter Brown - *Întemeierea creştinismului occidental*

Franco Cardini - *Europa şi Islamul. Istoria unei neînţelegeri*

Jack Goody - *Familia europeană. O încercare de antropologie istorică*

Massimo Livi Bacci - *Populaţia în istoria Europei*

Leonardo Benevolo - *Oraşul în istoria Europei*

Ulrich Im Hof - *Europa Luminilor*

Josep Fontana - *Europa în faţa oglinzii*

Massimo Montanari - *Foamea şi abundenţa. O istorie a alimentaţiei în Europa*

Werner Rösener - *Ţăranii în istoria Europei*

în pregătire:

René Rémond - *Religie şi societate în Europa*

Aaron Gurjewitsch - *Individul în Evul Mediu european*

Paolo Rossi - *Naşterea ştiinţei moderne în Europa*

Istoria Europei stă pe umerii țăranilor. Ei au pregătit literalmente terenul civilizației europene, ei au produs hrana pentru oraș și sat și au constituit partea cea mai mare a populației. Formele vieții țărănești au marcat secole de-a rândul realitatea socială. Werner Rösener propune o istorie a țărănimii europene de la începuturile ei medievale timpurii până în prezent.

Europa se construiește. Iată o mare speranță, care se va înfăptui numai dacă se va ține seama de istorie: o Europă fără istorie ar fi orfană și nenorocită. Pentru că ziua de astăzi se trage din cea de ieri, iar ziua de mâine este rodul trecutului. Un trecut ce nu trebuie să paralizeze prezentul, ci să-l ajute să fie diferit în fidelitate și nou în progres.

Construcția Europei *urmărește să arunce lumină asupra istoriei Europei, fără a disimula dificultățile moștenite din trecut. În tendința lui către unitate, continentul a trăit discordii, conflicte, divizări și contradicții interne. Această colecție nu le va ascunde; angajarea în mișcarea europeană trebuie realizată în deplina cunoaștere a trecutului și, de asemenea, în perspectiva viitorului. Lucrările pe care le propunem aparțin celor mai buni istorici din zilele noastre.*

Jacques Le Goff
coordonatorul colecției

În pregătire :

- René Rémond – *Religie și societate în Europa*
- Paolo Rossi – *Nașterea științei moderne în Europa*
- Aaron Gurjewitsch – *Individul în Evul Mediu european*

Alexandria
21,49
LIBRARII

ISBN 973-681-303-7
9 789736 813030
www.polirom.ro

CONSTRUCȚIA EUROPEI

POLIROM

Pe copertă: Fraților Limbourg, *Fericitele ore ale ducelui de Berry: Iunie* (detaliu), 1412-1416